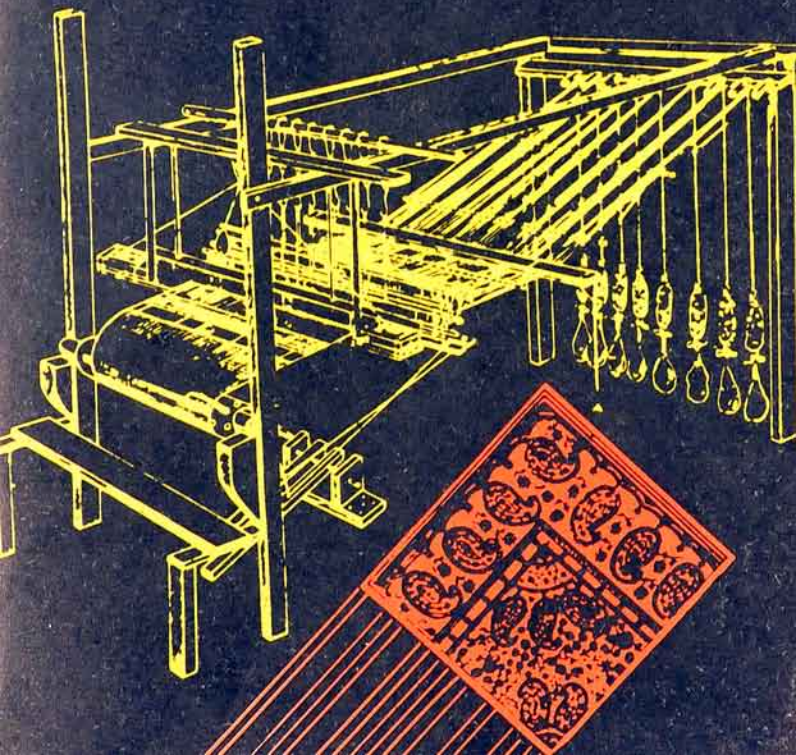

АРИФ МУСТАФАЈЕВ

АЗƏРБАЈЧАНДА ШƏРБАФЛЫГ СƏНƏТИ

АЗƏРБАЈЧАН ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫ ТАРИХ ИНСТИТУТУ
АРХЕОЛОКИЈА ВƏ ЕТНОГРАФИЈА СЕКТОРУ

1991
702

75
M84
АРХИВ

АРИФ МУСТАФАЈЕВ

АЗƏРБАЈЧАНДА ШƏРБАФЛЫГ СƏНƏТИ
(Тарихи-етнографик тəдгигат)

60990

Ф. Ахундов адына
Азəрб. Республикасы
КИТАБХАНАСЫ

Бакы—Елм—1991

60534

Азәрбајҹан Республїкасы Елмләр
Академијасы Елми-Нәшријјат
шурасынын гәрары илә чап олунур.

Редакторлары: М.Ә.Исмајлов, Азәрбајҹан БА мұхбир үзвү,
М.А.Дадашзаде, тарих елмлери доктору.

Мустафајев А.Н.

Азәрбајҹанда шәрбафлыг сәнәти (тарихи-етнографик тәдгигат).
Баки, Елм, 1991,-192 с.
ISBN 5-8066-0511-6

Әсәр Азәрбајҹанын тарихи етнографиясында шәрбафлыг сәнәти-
нә һәср олунмуш илк монографик тәдгигатдыр. 20 иллик кәркин ах-
тарыш нәтиҹәсиндә мұәллифин бидаваситә елдә етдији зәнкин етно-
график чөл материаллары, јазылы мә"думат вә архив сәнәдләри әса-
сында милли шәрбафлыг сәнәтинин инкишаф јолу арашдырылмышдыр.
Азәрбајҹанда һәлә өркән орта әсрләрдә тәшәккүл тапыб әсримизин
әввәлләриндәк давам етмиш ән"әнәви ипәк тохучулугуна даир зән-
кин сәнәт ән"әнәләри бу надир истеһсал сәһәсини һәртәрәfli вә
дәриндән сәчијјәләндирмәјә имкан вермишдир. Конкрет етнографик
материаллар әсасында ән"әнәви ипәк истеһсалы үсуллары, шәрбаф
дәзкәһинин типләри, ипәк мә"мұлатынын нөвләри, онларын тохума
технолокијасы, ипәкбојама вә басмагәлиб техникасы мұфәссәл шә-
килдә шәрһ олунмушдур. Китабда, һәмчинин, шәрбафлыгын формалары
(кечи вә хам ипәк тохучулугу), ипәктохума истеһсалынын характе-
ри, әмәк һаггынын едәнилмәси вә с. кими үмдә тарихи-етнографик
мәсәләләр дә өз әксини тапышдыр.

М 4904000000-246 / 1992-чи илин иш планы
655/07/ - 91

© "Елм" нәшријјаты, 1991.

Азәрбајҹанда барам гурдунун мејдана кәлмәси вә онун бәс-
ләнмә үсулларынын мәнимсәнилмәси халгымызын истеһсал тарихиндә
әләмәтләр бир һалисә олду. Барамчылыг /кумларлыг/ мәшгулијјә-
тинин јаранмасы халгымызын тәсәррүфат һәјәтиня ипәкчилик әдлә-
нан јени бир истеһсал сәһәси бәхш етди. Илк орта әсрләрдә Азәр-
бајҹан халгынын севимли мәшгулијјәт нөвүнә чеврилән ипәк истеһ-
салы тәзликлә әһалинин ев мәшәтиндә вә иттисади күзәрәниндә
мүһүм рол ојнамаға башлады. Ән"әнәви тохучулуг сәнәти о вахта
гәдәр мисли-барәбәри олмајан јени бир хаммал нөвү әлдә етди. Илк
вахтлар һаким зумраләрия /феодал ә"јанларын вә кәһинләрин/ ке-
јим вә дикәр мәшәт еһтијачларына хидмәт едән ипәк мөһсулу за-
ман кечдикчә өзүнүн әһәтә даирәсини кенишләндирир, әһалинин ди-
кәр ичтиями тәбәгәләринин мәшәтиня дә сирајәт едирди. Хүсусилә
бу ишдә барамчылыгын мустәгил тәсәррүфат формасына чеврилмәси
вә тәдричән онун мөһәлли јазылма әрәзиләринин кенишләнмәси һәлл-
едичи рол ојнамышдыр. Ипәк истеһсалы күтләви сәчијјә алдыгдан
сонра о вәинки әһалинин кејим еһтијачыны әдәјән вә ев мәшәтини
бәвәмәјә хидмәт едән гижмәтли тохума материална чеврилмиш, һә-
белә әдләнин иттисади һәјәтиндә әһәмијјәтли рол ойнајан мүһүм
әмтәә вәситәсинә чеврилмиши. Илк орта әсрләрдән башлајараг,
верки, тәјчү вә дикәр мукәлләфијјәтләрин јеринә јетирилмәсиндә
хам ипәк вә ондан һазырланан зәриф ипәк мә"мұлаты көркәмли јер
тутурду.

Әсрләр-гәринөләр етдикчә барамбечәрмә вә ипәк истеһсалы
сәһәсиндә әһалинин емприк тәҷрүбәси артыр, онун әмәли вәрдишлә-
ри вә бәлик даирәси кенишләндирди. Ипәкчилик тәсәррүфатынын тәш-
кили вә ипәк мөһсулундан тохума яшиндә истифадә олунмасы сәһә-
синдә елдә олунан зәнкин истеһсал тәҷрүбәси тәдричән күчлү пешә
вә сәнәт ән"әнәләринин јаранмасына кәтириб чыхармышдыр. Мунтәзәм
сурәтдә давам етдирилән бүтүн бу сә"јләрин сәјәсиндә мүрәккәб бир
истеһсал сәһәси, халгымызын истеһсал тарихинә "шәрбафлыг" әди
илә дәхил олан ипәктохума сәнәти формалашыб мејдана чыхмышдыр.

Шәрбафлыг, хүсусилә хам ипәк тохучулугу сәһәсиндә халгымыз
орта јүкәликләрдә даһа јүксәк вәдлийјәтләр әлдә етмиши. Тәсә-
дүфи дејил ки, Азәрбајҹандан бәһс едән орта әср мұәллифләри,

онун шәһәр və кәндләрини кәзиб долашан сәјјаһ və миссионерләрин һеч бириси Азәрбајҗан ипәјиндән бәһс етмәкдән, бөјнәлхалг транзит тичарәтиндә онун көркәмли ролуну гејд етмәкдән јән кечә биләммишди. Азәрбајҗанни о вахтки феодал шәһәрләриндә истеһсал олунан јүксәк кејфијјәтли, зәриф ипәк парчаларын сорағи, күләбәтин тохумалы ипәк мә"мулатынын шяв-шәһрәти елкә һудудларындан чох узағларә јайылмышды.

Бөјнәлхалг вә дахили базарын ән рәвач тичарәт мөһеулу олмағ е"тибарилә Азәрбајҗан ипәјинә вә ондан һазырланмыш ипәк мә"мулатныя тәләбатны артмасы сәјјәсиндә ипәкчилик тәсәррүфаты сонралар даһа да инкишаф едиб шәхәләнмиш, мүстәғилә вә јарымүстәғил сәчијјә дашыјан сәнәт вә пешә саһәләринә бөлүнүшдүр. Дахили әмәк бөлкүсү илк нөвбәдә барамачы /күмдар/ илә һам ипәк тохучусу – шәрбаф арасында баш вермишди. Бунун сәјјәсиндә шәрбафлыг сирф сәнәт саһәси кими формалашмыш, барамачылыг исе пешә сәчијјәси дашымағла, кәнд тәсәррүфаты мөшгулијјәти оларағ гәлмишдир. Мөһеулдар гүввәләрин инкишафынын сонрак кедишндә ипәкчилик тәсәррүфатынын бу апарчы саһәләринин һәр бирини дахилиндә јаранан ихтисаслашма нәтичәсиндә јендән истеһсалдахили әмәк бөлкүсү баш вермишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајҗанда барамачылыг /күмдарлыг/ һеч вахт, һәтта онун ән чох инкишаф етдији мөһәлли мәркәзләрдә белә әһалинин јекәнә мөшгулијјәт нөвү олмамышдыр. Әсрләр боју о, тәсәррүфат мөшәтинин дикәр саһәләри илә әләғәли шәкилдә инкишаф етмишдир. Барамачылыгын јардымчы мөшгулијјәт нөвүнә чеврилмәси, һәр шөјдән әввәл, онун мөвсүми сәчијјә дашымағындан вә чәми 2 аја јахын, олдуғча гыса хидмәт дөврүнә малик олмасындан ирәли кәлирди. Мәһз бу сәбәбдән дә о, ил боју давам етдирилән, јахуд бөјүк векетәсија мүддәти тәләб едән дикәр тәсәррүфат саһәләринә манечилик төрәтмирди. Ипәк гурдунун бәсләнмәси мөвсүмүнүн тәсәррүфат ишләринин о гәдәр дә гызғын олмајан, асудә чағларына тәсәдуф етмәси вә учуз јем еһтијатынын боллуғу бу јардымчы мөшгулијјәт нөвүнә әһалинин бүтүн ичтимаи зүмрәләринин һөвәс вә мејлини күчләндирмишди. Бунунла белә, барәма јетишдирмә о гәдәр дә ади, һамија мүјәссәр ола биләчәк садә вә асан бир иш дејил, өзүнә мөхсүс спесифик истеһсал хусусијјәтләри олан, әлә бу чәһәттән дә дикәр тәсәррүфат ишләриндән әсаслы сурәтдә фәргләнән

мүрәккәб мөшгулијјәт нөвү или.

Өлкәдә ипәк истеһсалынын кениш јайылмасы вә тәдричән пешә сәчијјәси кәсб етмәси күмдарлардан ибарәт хусуси әһали группунун јаранмасына сәбәб олмушдүр. Күмдар өз әмәјин ипәк гурдунун бәсләнмәсинә сәрф едән ади тәсәррүфат ишчиси дејил, бу көрәкли мөшгулијјәт нөвү үзрә ихтисаслашмыш пешәкар истеһсалчы или. Барәма тохумунун әлдә едилмәси вә сахланма гајдаларындан башланмыш онун јемләниб јетишдирилмәси үсулларынадәк бүтүн истеһсал просәсләри күмдардан дәрин пешә сәриштәси, јүксәк гајғи вә диғгәт тәләб едирди. Тәсәррүфат мөшәтинин һеч бир саһәсиндә инсан әмәји бурада олдуғу гәдәр кәркинләшмирди. Хусусилә јемләмәнин сон мөһәләләриндә физики ишчи гүввәсинә еһтијаж һәдсиз дәрәчәдә артығындан аиләни бүтүн үзвләри: гыз, кәлин, гоча, чаван, һәтта кичик јашлы ушағлар бу ишә чәлб едиллирди. Бу мә"нада барамачылыг аиләви мөшгулијјәт нөвү сәјјәлмағла, күмдар әһалинин бүтүн әмәк еһтијатларыны, гыса мүддәтә дә олса, там сәфәрбәрлијјә алыб фәјдалы ичтимаи әмәјә чәлб едирди.

Әһали арасында барәма јетишдирмәјә марәғин күчләнмәсиндә бир тәсәррүфат формасы кими онун иғтисади бахымдан һәдсиз дәрәчәдә сәрфәли олмасы, аз мәсрәфлә бөјүк фәјда вермәси, ән башлычасы исе кејим вә ев мөшәти үчүн мүстәсна әһәмијјәт кәсб етмәси мүнүм рол ојнамышдыр. Она көрә дә гыса мүддәтдә аиләлә бөјүк фәјда верән бу сәрфәли мөшгулијјәт нөвү илә әһалинин, демәк олар ки, бүтүн ичтимаи тәбәғәләри бу вә ја дикәр дәрәчәдә бағлы или. Зәһмәткеш күтләләрин бөјүк әксәријјәти, адәтән, барәманы биләвәситә өвләри јетишдирир. һаким зүмрәләрин аз бир гисми исе ону бечәртдирирди. Бундан әләвә кечмишдә ичарәдәрлыг јолу илә мүлки тут бағларыны мүнвәггәти истифадәјә верән вә бу јолла барәма мөһсүду әлдә едәнләр дә аз дејилди. Мәһз бунун сәјјәсиндә Азәрбајҗанни бә"зи јерләриндә күмхана вә тут бағларыны ичарәјә кәтүрүб барәма бечәрән сәјјар күмдарлар группу мејдана чыхмышды. Шөхәи тут бағи олмајан күмдарлар барәма мөвсүмү заманы аилә үзвләринин бир гисмини кәтүрүб гоңду мөһаллара јолланырдылар. Бу һал сабағ Самух маһалында јахын кечмишдәк давам етмәклә или.¹

1. Обзор Елисаветпольской губернии за 1910 г. Тифлис, 1911, с. 68.

Шәрһчинин јаздыгына көрө, маһалын тут бағы олмажан кәндиләри бу мөгсәдлә мөвсүмүн әввәлиядә кәнар јерләрә, чох вахт догма кәндләриндән чох узағларә келиб чыхырдылар. Кифајет гәдәр барәма тохуму әлдә етмиш һөмин кумдарлар гурдтутма мөгәмә чатаркән мухтәлиф сәмтиләрә дағлышмағла, тут ағачларыны вә чәкиликләри ичәрәјә кәтүрүб гурд бәсләјир, әлдә олунмуш барәма мөһсулуну сарыјуб хам ипәјә чевирәндән сонра догма јурдларына дөнүрдүләр. Тајландан сонра онлар пәјларына дүшән хам ипәјин бир һиссәсиндән парча тохуб әрзәг мөһсулларына дәјишир, галән һиссәсини ивә нәгд пула сатырдылар.¹

Мөһсулдәр гүвәләрин сонрақы инкишафы илә әләгәдар оларат, Азәрбајҗанын орта әср барәмачылыг тәсәрууфатында әмәк бәлкүсүнү дәринләшмәси хам ипәк истәһсалчыларынын тәдричән барәма бәчәрән кумдарлардан ајрылмасына вә бәләликлә дә хусуси ипәксарыма пешәсинин јаранмасына сәбәб олмушду. Сарыма әмәлијјәтә "манчанаг" /халг арасында "манчылыг"/ адланан хусуси дәзкәһ вәситәсилә керүлдүјүндән бу гәдим ел пешәси "манчылыгчылыг" ады илә танынрды.

Ән"әнәви ипәк истәһсалы сәһәсиндә баш вермиш ихтисаслашма просесинин нишанәләри һәлә ипәк е"малынын илк мәрһәләләриндә өзүнү ајдын бирүзә верирди. Она көрә дә Азәрбајҗанда ипәк е"малынын тарихән әјирмә вә сарыма олмағла ики башлыча үсудунун формалашдыгыны керүрүк. Истәһсал технолокијасы бахымындан бир-бириндән әсәслә сурәтдә фәргләнән бу үсулларын һәр яқиси зәманәмизәдәк кәлиб чатмышдыр.

Сарыма үсуду илә һәсил едилән хам ипәк тели зәрифлијинә вә јүксәк кејфијјәтинә көрә әјирмә јолу илә һазырланан кечи сандан әсәслә сурәтдә сечилди. Буна мүнәфиғ оларат ән"әнәви шәрбәфлыг сәнәтиндә технолоки чәһәтдән фәргләнән ики истәһсал формасы: кечи вә хам ипәк тохучудугу тәшәккүл тапмышдыр. Хам ипәк тохучудугу, әсәсән, шәһәр шәрбәфхвалары илә үзви сурәтдә бағды олдуғу һалда, кечи тохучудугу барәма истәһсалы мәркәзәләринин, дәмәк олар ки, һамысында кениш јайылмағла даһа кутләви сәчијјә дашырды.

I.Обзор Елисаветпольской губернии за 1910 г.Тифлис,1911.

Азәрбајҗанда әјирмә техникасынын ипәкчилијин мејдана кәл-мәсиндән хәјлә әввәл јарандыгыны, һәбәлә кечи сапын висбәтән јогун вә кобуд олдуғуну нәзәрә алсағ, кечи һасилатынын даһа гә-дим тарихә малик олдуғуну сәјләјә биләрик.

Ев тохучудугунда истифадә едилән кечи истәһсалы илә бәлә-вәситә кумдар гадынларын өзләри мөшгул олдуғу һалда, сарыма хам ипәк истәһсалы киши пешәсинә чеврилмишди. Хусусилә манчылыг /манчанаг/ вәситәсилә хам ипәк һасили бу ишин сәнәт сирләринә дәриндән бәләд олан пешәкар уста әмәји тәләб едирди. Хам ипәк әлдә етмәк истәдикдә барәманы манчылыг усталарына вериб сарыт-дырдылар. Лакин хам ипәк тәкчә манчылыг вәситәсилә истәһсал олунмамышды. Етнографик чөл материаллар вә мөвчуд әдәбијјәт мө"думатлары әсасында вахтилә Азәрбајҗанда ипәксарыма мөгсәди-лә мухтәлиф вәситәләрдән истифадә олундуғу мүнәјјән едилмишди.

Хам ипәк әлдә етмәјин ән бәсит үсуду илыг сула исладылыш барәмадан чәзәләнән назик ипәк телини теши /әл ијә/үзәринә сарымадан ибарәт олмушдур. Нисбәтән јогун ипәк тели әлдә етмәк үчүн бир нечә әдәд тәјсарыг тешина халбәр, әлөк вә ја газана салыб онларын һәр бириндән ајрылыш ипәк телләрини бирләшдирә-рәк јенидән башғә бир теши үзәринә сарыјырдылар.

Теши вәситәсилә ипәксарыма үсуду әмәк мөһсулдарлығ бахымындан хам ипәјә олан тәләбәти там әдәјә билмирди. Хусусилә то-хума истәһсалынын бу јолла кифајет гәдәр хам ипәклә тә"мин етмәк олмурду. Бу ишин өһдәсиндән јалныз манчылыг кәлә биләрди. Шүбһә јохдур ки, бәсит теши илә мүкәммәл гурулуша малик олан манчылыг дәзкәһн арасында даһа бир сирә архаик ипәксарыма вәситәләри дә олмушдур. Бәлә бәсит үсуллардан бири XIX әсрин сонларында сабит Чаваншир гәзәсында гәјдә алынмышдыр. Бу,барәманы садә сарғы тахтасына сарымадан ибарәт илә.¹ Ән"әнәви ипәк е"малы үсулла-рынын бир чохунун халг мөшәтиндән чыхмасы ипәксарыма техника-сынын тиположи нөвләрияни комплекс һалында бәрпа етмәјә инкан вермир.

Хам ипәк истәһсалынын ән мүкәммәл аләти манчылыг олмушдур. Зәманәмизәдәк онун әд вә ајағ манчылығ олмағла ики әсәс нөвү кәлиб чатмышдыр. Бу дәзкәһларын форма вә әлчү чәһәтдән фәрглә-

I. Н. Н. Шаров. Описание Кавказского шелководства. Сборник материа-лов для описания местностей и племен Кавказа /СМОСНКА/, вып. XI, Тифлис, 1891, с. 69.

нән мухтәлиф типләри гејдә алынмышдыр.

Әмәк аләтләринин тиположи мухтәлифлији хусусилә ипәк мә"мулаты истеһсалынын јүксәк формасы олан кархана тохучулугунда өзүнү даһа габарыг шәкилдә көстәрир. Бу да тәсадүфи дејил. Шәрбаф карханаларында тохума ши мухтәлиф техноложи әмәлијјатлардан ибарәт мүрәккәб истеһсал просесләрини әһәтә едирди. Бурадакы истеһсал просесләринин һәр биринин өзүнә мувафиг спесифик әмәк аләти вә техноложи иш үсулу формалашмышды. Мәһз бу сәбәбдән дә кечи тохучулугундан фәргли олараг шәрбаф карханаларында мухтәлиф ихтисаслы уста әмәји: сарыҗчы, ваггат, товчу, каратан /чиллакеш/, карачи, лүләвәкил/ лүләкеш/, тәрраһ, каркәр/путатан/, пәстәкар, тавакеш/гәлибкеш/, бојатчы вә с. тәләб олунурду. Булардан әлавә шәрбафлыг сәнәтиндә шанабәнд, гәлибсаз, чархбәнд вә нәһәјәт, тохучу дзәкаһларыны вә онларын әлавә ләвәзиматынын дүзәлдән дүлкәр, јахуд харрат әмәјиндән истифадә олунурду. Тәсадүфи дејил ки, шәрбафлар сөз-сөһбәтләриндә "ипәк ишинин 32 әлдән кечдјини" дәнә-дәнә хәтырладырлар.

Шәрбафлыг сәнәтинин дахили гурулушуну јыгчам шәкилдә әкс едирән бу гыса мә"луматдан ајдын көрүнүр ки, Азәрбајҗан халгы 1500 иллик бөјүк тарихи дөвр әрзиндә ипәк вә ипәк мә"мулаты истеһсалы саһәсиндә чох бөјүк вә зәнкин мәдәни ирс јаратмышдыр. Халгымызнын истеһсал мәдәнијјәтинин, хусусилә тохума истеһсалдын инкишафы тарихиндә көркәмли јер тутан һәмин мәдәни-техники сәрвәтин этнографик бахымдан мүфәссәл сурәтдә әјрәнилмәси, онун тәдгигәт проблемләринин монографик шәкилдә арашдырылмасы чох мүһүм елми әһәмијјәт кәб едир.

Шәрбафлыг сәнәти халгымызнын истеһсал мәдәнијјәтинин әјрәнмәз тәркиб һиссәсини тәшкил едир. Ону этнографик бахымдан арашдырмадан Азәрбајҗан халгынын орта әср тәсәрруфјат мәшәәти, хусусилә шәһәр сәнәткарлыгы барәдә там тәсәввүр әлдә етмәк мүмкүн дејилдир.

Кенш охучу күтләси вә мүтәхәссисләрин мүһакимәсинә тәгдим олунан бу әсәр 1500 иллик бөјүк тарихи дөвр әрзиндә шәрбафлыг сәнәти саһәсиндә халгымызнын әлдә етдји әмәли тәчрүбә вә емприк билијин топланыб үмумиләшдирилмәсинә, һәмин мәдәни сәрвәтин тарихи-әтнографик бахымдан тәдгигинә һәср олунмушду. Сосиал-иг-

тисәди инкишафын сонрақы кедишиндә арадан чыхмыш истеһсал үсул вә вәситәләринин бәрив едлмәси, ән"әнәви ипәк мә"мулатынын тәснифаты, онларын һазырланма технолокијасы, мәшәәтдә тәтбиги, әһәлинин игтисәди һәјәтиндә ролу вә мөвҗеји кими спесифик сәңијјә дәмәјнән вәчиб этнографик мәсәләләр тәдгигәт ишинин мәғәсинә чеврилмишдыр. Азәрбајҗан тарихшүнаслыгында өзүнүн елми һәллини көзләјән һәмин мәсәләләр узун илләрдән бәри мүәллифин биләвәситә топладыгы этнографик чөл мә"луматлары вә әдәбијјәт материаллары әсәсиндә шәрһ олунур.

Илк орта әсрләрдән башлајараг Азәрбајҗан шәһәрләри ипәк ти-чәрәти вә ипәк маллар истеһсалынын мүһүм мәркәзләринә чеврилдјиндән мүәллиф ипәкчилик тәсәрруфатынын кечмишинә нәзәр саларкән феодализм дөврүнүн тәдгиги илә мөшгул олан мүлкү тарихчиләрин әсәрләринә мүрачигәт етмәли олмушду.

Русијадә ипәктөхума сәнәјесинин хем ипәјә тәләбаты илә әләгәдәр олараг Азәрбајҗанда хем ипәк е"малына марагын артамасы рус буржуазиясынын милли мәнәфәјини күдән чар мә"мурларынын вә ипәкчилик мүтәхәссисләринин нәзәр-дигтәтини бураја јәнәлтмишди. Она көрә дә Азәрбајҗан ипәкчилијинин XIX әср вә XX әсрин әввәлләриндәки вәзијјәти арашдырыларкән һәмин дөврдә чан олунмуш әсәрләрдән тәнтиди сурәтдә истифадә олунмушду.

Зәнкин шәрбафлыг ирсинин тәдгиг олунмасы лүзүму бир дә онунла изаһ олунур ки, мәшһүл сәнәјенин мејданә кәлмәси ән"әнәви тохучулуг сәнәтимизин тарихиндә көркәмли јер тутан бу надир истеһсал саһәсини тәнәзүлә уградыб арадан чыхармышдыр. Бизә јалныз өз сәвимили сәнәтинин сиррләрини ширин хәјәл кими һәфизәләриндә јашадан тәкәсәјрәк шәрбафлар, бир дә чох надир һалларда онларын сабит карханаларында кизләдә билдикләри нимдәш әмәк аләти вә дзәкаһларын мүзи нүмунәләри галмышдыр.

Ән"әнәви ипәк е"малына кәлдикдә, гејд етмәк ләзимдир ки, о, ипәк тохучулугунун тәнәзүлә дүчәр олмасындан хејли әввәл, һәлә XIX әсрин орталарында өзүнүн кустар характерини дәјишиб сәнәјә сәңијјәси кәб етмәјә башламышды. Сәнәјә чеврилишә нәтичәсиндә интенсив шәкил алмыш игтисәди-техники инкишаф просеси халг емприк тәчрүбәсинин мүтәрәтти ән"әнәләринин сүр"әтлә унудулуб арадан чыхмасы горхусу јаратмышдыр. Шәрбафлыг ирсимизин истеһсал үсул вә вәситәләринин һәфизәсиндә јашадан сәнәт усталарынын сон

нәслинин түкәнмәси һәм ян тәһлүкәни даһа да артырмышдыр.

Ипәк вә ипәк мә"мулати истеһсалынын этнографик бахымдан мүнүм елми әһәмдјјәт кәсб едән проблемләри мәнһз онун сәнәјә истеһсалы јолуна дүшәнә гәдәрки тарихи инкишаф мәрһәләси илә бағлыдыр. Бу чәһәти нәзәрә аларағ Азәрбајҗан ипәкчилијини мәнһз сәнәјә истеһсалына гәдәр, башға сөزلә, халғ емприк тәчрүбәсинин күчлү олдугу шәрбафлығ мәрһәләсини тәдғиг етмәји гаршыја мәгсәд јојмушдуг.

Әсәрдә Азәрбајҗан шәрбафлыгы там тәшәккүл тапмыш мүкәмәл бир истеһсал формасы, ән"әнәви тохучулуг сәнәтинин ән јүксәк инкишаф пилләси кими сәчијјәләндирилмишдир. Етнографик материаллар әсасында шәрбафлығ сәнәтинин мүрәккәб инкишаф јолу бәсит истеһсал формаларындан башламыш јүксәк тәкамүл формаларынадәк изләннилмиш, ипәк тохучулугунун кархана формасына хас олан мүхтәлиф истеһсал просесләри технолоји чәһәтдән мүфәссәл шәрһ олунмушдур.

Әлдә олан фактик материаллар Азәрбајҗанда кархана тохучулугунун мануфактура мәрһәләсинә гәдәр инкишаф етдијини, ләкин объектив сәбәбләр үзүндән һәмин мәрһәләјә кечә билмәдјјани әјяни сурәтдә әкс етдирир. XIX әсрин II јарысында Азәрбајҗанын иттиһсали һәјәтынын бир чох сәһәләриндә, о чүмләдән ипәк е"малы сәһәсиндә капиталист мүнасибәтләринин инкишаф етмәсинә баһмајарағ, јерли ипәктохума истеһсалы нәинки сәнәјә мигјасы ала билмәмиш, һәтта, әксинә, кетдикчә тәнәзүлә уграмаға башламышдыр.

Ән"әнәви шәрбафлығ сәнәтинин сон изләрини мүһәфизә едән бир сыра ипәктохума мәркәзаләриндән /Шамахи, Бастал, Мүчү, Шәки, Кәнчә, Шуша вә с./ топланмыш зәнкин этнографик чәл материаллары бу пробләм үзрә монографик тәдғигат апармаға имкан вермишдир. Ијирми иллик кәркин ахтарыш нәтичәсиндә, сон нүмәјәндәләри әсримизин 70-чи илләринәдәк галмағда олан гочаман шәрбафларын көмәји илә ән"әнәви ипәктохума сәнәтимиздә тәтбиг олунмуш технолоји иш просесләрини, социал-иттиһсали вә мәдәни тәрәғгинин сонракн кедийиндә арадан чыкмыш истеһсал ләвазиматыны /шәрбаф дәзкәһләри, кархана аваданлыгы вә әмәк аләтләри/ бәрпа етмәк мүәллифә мүјәссәр олмушдур.

Азәрбајҗанын ипәктохума истеһсалынын шәрбафлығ мәрһәләси өз инкишаф тарихини чоғдан баша чатдырыб битирдијянә, истеһсал

сәһәсиндә чалышмыш сәнәткарларын сон нүмәјәндәләринин һәјәтдән кечдүјүнә кәрә, милли шәрбафлығ сәнәтинә даир Азәрбајҗан әрази-синдән этнографик материал топламағ имканы сон дәрәчә мәнһдудлашмышдыр. Елә күман едирик ки, буну нәзәрә алан кәләчәк тәдғигатчылар вә тәләбкар охучулар шәрбафлығ сәнәтинә даир фактик материалларын топланыб ипләнмәси сәһәсиндә јол верилмиш лабүд мүсәһләр үчүн мүәллифи о гәдәр дә гынамазалар. Үмид едирик ки, гоча шәрбафларымызын көмәји илә гәдим ел сәнәтинин бу зәнкин ирсиндән нәји кетүрә, нәләри әхз едә билмишкә, кәләчәк тәдғигатчылар Азәрбајҗан халғынын тарихи этнографијасы үчүн ону гәнимәт һесаб едәчәкләр.

Әсәрдә елми һәллини ләзыми сәвијјәдә тапа билмәмиш мәсәләләр барәдә фәјдалы мәсләһәт вә мүләһизәләри илә өзләринин лүтф-кар көмәјини әсиркәмәјчәк охучулара мүәллиф әввәлчәдән өз дәррин миннәтдарлыгыны билдирир.

АЗƏРБАЙҶАНДА ИПƏКЧИЛИЈИН ИНКИШАФИ ТАРИХИНДƏН

I. АзəрбајҶанда ипəкчилијин мейдана кəлмəsi вə инкишафи

АзəрбајҶан халғыннн тəсəррүфəт мейшəтиндə тарихən əкинчилик вə малдарлығ мəшғулијјəти илə жанашы, јардымчы тəсəррүфəт сəһəsi кимнн ипəкчилик кəркəмли јер тутмушдур. АзəрбајҶанн əразисинə бəрамағурдунун нə вахт вə һарадан кəтирилмəsi¹ там бəлли олмаса да, тарихи мə"хəзлэр артығ илк орта эсрлэрдə АзəрбајҶанн əһалисинин истəһсал мейшəтинə ипəкчилијин мейнəм дахил олдуғуну вə мунтəзэм сурəтдə давам етдирилэн јардымчы тəсəррүфəт сəһэлəриндэн биринə чеврилдијини сөјлэмəјə əсəс верир. АзəрбајҶаннн илк орта эср тарихи һадисэлəриндэн бəһс едэн јазылы мөнбэлəрдə өлкөннн с заманлар малик олдуғу мадди сəрвəтлэри арасында ипəк мəһсулунун мүнүм јер тутдуғу хəбэр верилир.² һəмин мə"луматы АзəрбајҶаннн илк орта эср абидлэлəриндə апарылмыш археолоји тағзынтылардан əлдə олунмуш мадди мөдəнијјəт тағтыларн да тəсдиғ едир.³

АзəрбајҶанда бəрамачылығ мəшғулијјəтинин мейдана кəлмəsi вə бу зəмин əсəсында шəрбафлығ сənəтинин тəшəккүлү тарихини ајдылашдырмағ үчүн јазылы мөнбə вə археолоји материаллардан ибарəт кифəјəт гəдэр мə"гəбэр мə"хəзлэрин олмасына бəхмəјарағ, сон заманларадəк бу мəсələ өзүнүн елми һəллини тапмамышдыр. АзəрбајҶанда ипəкчилијин јаранма тарихинə даир јанлыш вə долашығ фикирлэрə нəинки ингилəбдэн əввəлки, һабелə сон заманлар чапдэн чыкмыш эсрлэрдə дə раст кəлирик. Ингилəбдэн əввəл Закавказјя ипəкчилик тəсəррүфəты илə јахиндан мəшғул олан мутəхəссислэрин бир

1. Загəфгазијядə ипəкчилик тарихинин кəркəмли тəдғигатчыларындан олан Н.Н. Шавровун фикринчə, бəрамағурду илк дəфə Чиндэн орта Асијјə, бурадан исə Ирана кəчылдир. Онун фикринчə, АзəрбајҶанда ипəкчилијин јазылмасы VI—VII эсрлэрə тəсəдүф едир. Бах: Н. Шавров. Счєрк шəлководства в Закавказье. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края /бундан сонра: СМШЭГКЗК, ч. IV, Тифлис, 1888, с. 138.
2. М. Натроев. История Агван. СПб, 1861, кн. I, гл. 5; кн. II, гл. 16.
3. Г. М. Аслаханов. К изучению равнесредневековых памятников Мингачевля. "Краткие сообщения Института Истории Материальной Культуры" /бундан сонра: ИСИИМК, М., 1955, 60-чы бур., с. 68-69; Р. М. Ваһидов. Милкəчєвир III-VIII эсрлэрдə. Баки, 1961, с. 84.

гисми бурада ипəкчилијин јаранма тарихини əсəсыз оларағ ерамынн илк эсринə¹, бə"зилери исə һəтта ондан хəјли əввələ аид етмишлэр.² Сон вахтлар археолоји материалларнн етник мənсубијјəтинин вə дөврүнүн јанлыш баша дүшүлмəsi үзүндэн АзəрбајҶанда ипəкчилик мəшғулијјəтинин јаранма тарихини Енеолит дөврүндə ахтаран үздəнирағ бəјағы јазылара да тəсəдүф олунур.³ һалбуки АзəрбајҶаннн илк орта эср сосиал-игтисади тарихи илə билаваситə вə чилди сурəтдə мəшғул олан тəдғигатчыларнн һамсы /К. В. Тревер,⁴ З. М. Бунјадов,⁵ С. Б. Ашурбəјли,⁶ Т. М. Мəммədов,⁷ Ф. Ч. Мəммədова⁸ вə б./ бу мəсələдə јекдил олуб, бурада ипəкчилијин мейдана кəлмəсини дүзкүн оларағ феодал мунасибəтлэринин тəшəккүлү дөврүнə аид етмишлэр.

Бəрамачылығ игтисади бахымдан ən сəрфəли тəсəррүфəт сəһəsi олдуғундан гиса мүддəтдə јерли əһалинин севимли мəшғулијјəт нəвүнə вə мүнүм кəлир мөнбэлəриндэн биринə чеврилмишдир. Əһалинин тəсəррүфəт мейшəтиндə јени мəшғулијјəт сəһəсинин мейдана кəлмəsi сəјəсиндə АзəрбајҶаннн ən"ənəви тохучулуг сənəти јерли тохума материалларн арасында мисли-бəрəбəri олмајан, олдуғчə гижмəтли јени бир хаммал нəвү əлдə етмишди. Илк вахтлар һаким зүмрэлэрин зəрури мейшəт тələбатнна хилмəт едэн АзəрбајҶаннн ипəји тезликлə нəинки дахили бəзəрин рəвач сатыш мəһсулуна чеврилмиш, һабелə тəдғичən бəјнəлхалғ тичарəт меридианларина јол тапмага бəшлəмишдир.

1. А. Натроев. Шелководство в Закавказье. "Кавказское сельское хозяйство", 1899, № 299, с. 714.
2. А. Деконский. Исследование экономического быта государственных крестьян Шушинского и Джэбраильского уездов Елизаветпольской губернии. МШЭГКЗК, IV ч., Тифлис, 1886, с. 225.
3. В. А. Чырагзаде. Шелководство в Азербайджане. Баку, 1932, с. 7.
4. К. В. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М., Л., 1959, с. 180-181.
5. З. М. Бунјатов. Азербайджан в VII—IX вв. Баку, 1965, с. 60-61.
6. С. В. Ашурбəјли. Государство Ширваншахов. Баку, 1983, с. 108-109.
7. Т. М. Мəммədов. Албания и Атропатена. Баку, 1977, с. 20, 21; Јенə онун: Кавказская Албания в VII—III вв. /авторəф./, Баку, 1965, с. 18.
8. Ф. Ч. Мəммədова. Политическая история и историческая география Кавказской Албании. Баку, 1986, с. 155, 156.

Барамачылыг тэсэрруфатынын мејдана кэлмэси вэ јерлі өһө-
линин мөшөтіндө мөһкөм јер тутмасында, һәр шејдөн эввал, Азэр-
бајчанын тэбия-эколожи шөраити мүнүм рол ојнамышдыр. Дунјада
мөвчуд олан II иглим типинин /В.В.Кеппен тэснифаты/ 8-нө Азэр-
бајчан эразисиндө тэсадүф едилир.¹ Азэрбајчанын этнографик зо-
наларынын, демөк олар ки, һамсы бараматурдунун бөслөнмэси
үчүн һәр чүр элвершили иглим шөраитинө вэ јем базасына малик-
дир.

Барамачылыгын инкишафын лабүд едөн амиллэр сырасында тут
бағларындан ибарөт зөнкин јем базасынын хусусилэ бөјүк ролу
олмушдур. Ипөкгурдунун бөслөнмэси үчүн јеканө јем мөнбөји олан
тут ағачларынын бөјүмэси вэ инкишафы бахымындан Азэрбајчан эра-
зиси һәр чүр элвершили шөраитө маликдир. Мөһз бу сөбөбдөн дә
Азэрбајчанын мөсқунлашма зоналарынын, демөк олар ки, һамсы
тарихән тут јарпагынын зөнкин ептијатына малик олмушдур. Азэр-
бајчанын тарихи-этнографик зоналарынын һамсында барамачылыгын
бу вэ ја дикөр дөрөчөдө кениш јайылмасынын эвсэ сөбөби дә мөһз
бунунла изаһ олунур. һөч дә тэсадүфи дејил ки, бараматурдунун
бөслөнмэси ишиндө мүстөсна јер тутан тут јарпагы, онун итиса-
ди сөрфөллији Азэрбајчан халгынын мө"нөви аламини мөһкөм си-
рајөт етмиш, ихтијар гочаларын далиндө тез-тез тэкрап олунан
зөрби-мөсөлө чеврилмишдир:

Сөбр елэ, һалва бишөр, еј гөрө сөндөн,
Бөслөсөн, атыз олар тут јарпагындан.

Азэрбајчанда тут ағачларынын боллугу барөдө һалө илк орта
эср мөнбөлөриндө мө"лумат верилир. Албан тарихчиси М.Каланкај-
туклу өлкөннн о заманки тэбии сөрвөтлөриндөн бөһс едөркөн тут
ағачларынын боллугундан сөһбөт ачыр.² Бу тарихи һөгигөт бир
гөдөр сонралар эрөб мүәлифләри /Иби һөвгөл, Эл-Истөхри вэ б./
төрөфиндөн дә тэсдиғ едилир.³

1. Климат Азербайджана. Баку, 1968, с. 325; Э. И. Шихлинский. Тепловой ба-
ленс Азербайджанской ССР. Баку, 1969.
2. М. Катанкатрапи. История страны Алуанк /ерменичөдөн тәрчүмө
едөнн Ш. В. Симбетјан/, Ереван, 1984, I китаб, XIX фөсдл.
3. СМОУИК, 38-чи бур., Тифлис, 1908, с. 86; 29-чу бур., Тифлис, 1901,
с. 78.

Азэрбајчан эразисиндө тутун мүхтәлиф нөвлөринө: ағ тут, га-
ра тут, гоңур тут, данө, биданө, шахтут, хартут, чыртут, чөкил,
көр вэ с. тэсадүф олунур. Габа вэ чодјарпагы хартут истисна ол-
магла, дикөр тут нөвлөринин, демөк олар ки, һамсынын јарпагы
бараматурдунун бөслөнмэсиндө јем кими истифаде олунур. Шүһнө
јөхдур ки, адлары гејд олунан тут нөвлөринин һамсы ејни дөврде,
һәм дә тэбия јолла эмәлэ кәлмишдир. Көрүнүр, бунларын бир гисми
билаваситө ипөкгурдунун бөслөнмэси зөрүрөти илә алағөдар оларағ,
халг селексийасы эсасында, емприк тәчрүбө јолу илә әлдә олунмуш-
дур. Хусусилэ ипөкгурдунун бөслөнмэси үчүн ән мүнасиб јарпаға
малик олан көр вэ чыртут нөвлөринин чоху мөһз бу мөгсәдлә јаран-
мышдыр. Инсан әли илә салынан тумчар, тохмачар вэ чөкил бағлар
билаваситө барамачылыг үчүн е"тибарлы вэ сабит јем базасы јарат-
мағ сө"јлөриндөн ирәли кәлмишдир. Тутчулуг тэсэрруфатынын мејда-
на кәлмэси вэ онун ајры-ајры инкишаф мөрһөләләрини тәшкил едөн
тумчар, тохмачар, чөкил багы /көрлик, гырма багы вэ с./ кими ан-
лајышлара тарихи-этнографик бахымдан јанашылдыгда ајдын олур ки,
барамачылыг мөһсәдлә хусуси јем базасынын јарадылмасы
әһалинин тэсэрруфат мөшөтіндө тәдричән ипөкчилијия тарихи мөв-
гејинин дәјишдијини, бөләликлә дә, онун пәрәкөндө сөчијә дашыјан
мәшгулијјөт нөвүндөн мүтәшәккил истөһсал сәһәсинә чеврилдијини
хәбәр верир.

Барамачылыгын кениш јайылмасы әһалинин тэсэрруфат мөшөтин-
дө тутчулугун мөвгејини эсасы сурөтдө јүксәлтмиши. Мөһз бу сө-
бөбдөн дә Азэрбајчанын элвершили тэбии шөраитө малик олан бир сы-
ра кушәләриндө, о чүмләдөн Курөтрафы тутај мөшөлөриндө чыртут
ағачларындан ибарөт тэбия коллуглар јакын кечмишөдөк галмагда
иди. Этраф кәндлөрин кумдарлары тәрәфиндөн јарпагындан тәмәннә-
сиз истифаде олунан бу јабаны чөкиликләр XIX эср мүтәхәссисләри-
нин фикринчө, вахтилә инсан әли илә салынмыш тут бағларынын тәрк
едилмэси нәтичәсиндө мејдана кәлмишдир.¹ Јабаны тут ағачларынын
сонракы нәсиллөринин давамн мөс оларын тумунун Курөтрафы мүнбөт
торпағларда чох асаылыгла чүчөриб бөј атмасы һесабына баш вермиш-
дир. Бу тэбия чөкиликләрә јеканө гуллуғ ев һөјванларындан гору-

1. Н. А. Абелов. Исследования экономического быта государственных
крестьян Геокчайского и Шемахинского уездов Бакинской губернии.
Бах: МИЭБГКЗК, VI ч., Тифлис, 1887, с. 183.

мат мөгсәдилә онларын атрафның чәпәрләмәкдән вә тәзә пәһрәләри-
ни сәјрәлтмәкдән ибарәт олмуштур.¹ Мараглы һалдыр ки, Азәрбај-
чанда барамәјетишдирмә мөгсәдилә тут ағачларыннан елликлә исти-
фадә олунмасы фактына һәлә X әср әрәб мұәллифләринин әсарләриндә
раст кәлдрик. Бәрдәнин зәнкин чәшидли ипәк мә"мулатындан сәһ-
бәт ачан Ибн-Һөвгәл бурада тут ағачларыннын кимсәјә мөхсус олма-
дығына тәәччүбләнәрәк јазырлы: Мәсәлә бундадыр ки, бурада тут
ағачлары елликлә һәмјә мөхсусдур, онларын саһибә олмадығындан
нә сәтшир, нә дә алыыр.² Бу мә"луматы дикәр әрәб мұәллифләри
дә тәсдиғ едирләр. Бәрдә шәһәриндән кулли мигдарда ипәк ихрач
олундугуну хәбәр верән Әл-Истахрини јаздығына кәрә, бурада
ипәкүрдү һеч кәсә мөхсус олмајан тут ағачлары васитәсилә бәс-
ләнширди.³

Көрүндүјү кими, тарихән Азәрбајчан әразиси ипәкүрдүнүн
бәсләнмәси үчүн һәм мәдәни, һәм дә јабаны һалда јетишән тут
ағачларыннан ибарәт зәнкин јем базасына малик олмуштур. Хаммал
еһтијатынын бол олдуғу мәнз бәлә бир зәминдә бармачылығ тәсәр-
рүфатына бурада мейдана кәлмәси вә онун сонраки инкишафы тәҗвә
тәбии һая дејил, һабәлә тарихи зәрурәт иди. Гоншу Шәрг әлкәлә-
риндә еркән орта әсрләрдә ипәкчилијин мөвчуд олдуғу бир тәғдир-
дә социал-игтисади инкишаф сәвијјәси е"тибары илә һәмин әлкәләр-
лә јахынлығ төшкәл едән вә ипәк гурдунун бәсләнмәси үчүн һәр
чүр әлверишлә тәбии шәрәитә малик олан Азәрбајчанда бу мөшгулиј-
јәт нөвүнүн мейдана кәлмәси о гәдәр дә кечикә билмәзди. Азәрбај-
чән ипәкчилијини гоншу Шәрг әлкәләри, хусусилә Иран во Орта
Асији халғларыннын ипәкчилик тәсәррүфаты илә һәмјашың олмасында
бејүк ипәк јолунун говуштурдугу бу әлкәләрлә тичарәт әләгәләри-
нин ролу аз олмамшдыр. Бу ишдә һабәлә сијаси әмилләр, башта
тә"бирлә десәк, илк орта әсрләрдә Азәрбајчән әјаләтләринин сијаси-
инзибати вәзијјәти дә аз рол ојнамамшдыр. Әввәлләр Сасани
империясыннын, Уп әсрдән е"тибарән исә Әрәб хилафәтинин тәрки-
бинә дахил олан Азәрбајчән әјаләтләринин социал-игтисади һәјә-
тында баш верән ирәдиләјишләр, хусусилә ваһид дәвләтин тәркибин-
дәки гоншу халғларла ғаршылығлы мәдәни-техники төмәс, сиҗи тәсәр-

1. Н. А. Лобелов. Кестәрилен әсәри, с. 155-156.
2. Ибн-Хауқал. Книга путей и царств. Бах: СМОМПК; 38-чи бур.,
Тифлис, 1908, с. 26.
3. Ал-Истахри. Книга путей и царств. Бах: СМОМПК; 29-чу бур.,
Тифлис, 1901, с. 78.

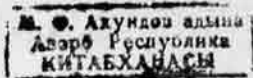
рүфәт вә тичарәт әләгәләри бурада ипәк истәһсалыннын еркән јаран-
масына күчлү төкан вермишдир.

Әрәб хилафәти дөврүндә Азәрбајчән ипәјини шәһрәти хејли
артмыш, јүксәк кејфијјәтинә кәрә о, дунја тичарәтиндә көркәмли
јер тутмага башламшдыр. һәмин дөврдә Азәрбајчанда барамачылы-
ғын сүр"әтлә инкишаф етдијини бәлә бир фактдан да ајдын мөјјәң
етмәк олур ки, әлкәдә ипәк истәһсалыннын үмуми һәмми дахили база-
рын тәләбәтнин хејли дәрәчәдә етүб кеңдијәндән бурадан харичи
әлкәләрә кулли мигдарда ипәк ихрач едилди. Мәнз ипәк мөһсулу-
дун сәјәсиндә Азәрбајчән өзүнүн дахили вә бејнәлхалғ тичарәтиня
хејли дәрәчәдә кеңишләндирмәк иканы әлдә етмишди. Буну о дөв-
рын јазылы мә"хәзләриндән дә ајдын көрүрк. IX-X әсрләрдә јаша-
мыш әрәб мұәллифләри /Ибн-Һөвгәл, Әл-Истахри, Әл-Мүгәддәси вә б./
о заман Азәрбајчандан харичә чохла хам ипәк вә ипәк мә"мулаты
ихрач едилдијиня хәбәр верирләр. Бејнәлхалғ тичарәт јолларыннын
говшағында јерләшән Бәрдә шәһәри хилафәт заманы Јахын Шәргин
ән бејүк тичарәт вә сөнәт мәркәзләриндән биринә чәврилмишди.¹
Әл-Мүгәддәсинин јаздығына кәрә, о заман Бәрдәдән кулли мигдарда
ипәк, өрпәк вә с. ихрач олунурду. Бурада һазырланан ғәтәң, хал-
ча, ертүк, гырмаз бојағынын исли-бәрабәри јох иди.² Базар күн-
ләри бурада хусуси оларағ ипәк әлвери мөгсәдилә "Күркијә" адла-
нан һәфтәбазары төшкәл олунурду.³

Сонралар Азәрбајчән шәһәрләри арасында Бәрдәнин сијаси-ин-
зибати ролунун азалмасына баһмәјарағ, XII әсрин соңу вә XIII әсрин
әввәлләриндә јашамыш Јағут һәмәни Бәрдәдән кулли мигдарда ипәк
ихрач олундугуну вә һәмин ипәјин бејүк гисминин Ғарс вә Хузистан
әјаләтләринә көндәрилдијини хәбәр верир.⁴ Бу мә"лумат XIII әсрин

1. С. Б. Амурбейли. Индийские кушны в средневековых городах Азербай-
джана и Ширвана. Бах: "Народы Азии и Африки", М., 1964, №4, с. 92.
2. Ал-Мукаддасий. Лучшие из делений для познания климатов. Бах: Све-
дения арабских писателей о Кавказе. СМОМПК, 38-чи бур., Тифлис,
1908, с. 14.
3. Жене орада.
4. Ягугт һәмәни. Муч"эм-әл-булдан. Бах: А. А. Ализаде. Социально-эконо-
мическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв.
Баку, 1956, с. 49.

60990

эвэллэриндэн боһс едэн "Эчајиб-эд-дунја" адлы аноним чографија эсэриндэ дэ тэсдиг олунур.¹ Бэрдэнин сугутундан сонра Загафгази-јанын мүһүм тичарэт вэ сэнэт мэркэзлэриндэн биринэ чеврилэн Кэнчэ шөһөри ипэк мө"мулаты истеһсалында көркөмли рол ојнамага башламышды.² Азербайжан ипэјинин шөһрөтини өлкө һудудларындан узатлара јазан орта эср Кэнчэ шөһөри өзүнүн эла нев хам ипэји, атлаз, дйба вэ дикэр зериф тохунушу ипэк мө"мулаты илэ мөһүрламышды.³

Бир гөдөр сонралар исе Хэзерсаһили вилајетлэрин бөјүмөкдэ олан феодал шөһөрлөри /Дербэнд, Баки, Шамахи, Шабран вэ с./ фэал сурэтдэ бөјүнөлхалг тичарөтө гопулмушдулар. һәмин шөһөрлөрдөн дикэр рэвач тичарөт маллары /нефт, дуз, балыг, һөјван, зөфөран, гирмиз, гызыл боја вэ с./ илэ јанашы, һәмчинин, хам ипөк, ипөк парчалар, өртүк, гајтан вэ с. сэнэткарлыг маллары да ихрөч олунурду.⁴

Монгол истиласындан эввэл ипөк парча истеһсалы хүсусилэ Тэбриз шөһөриндэ јүксөк инкишаф мэрһөлөсинэ чатмышды. О дөврдэ Тэбриз һәм зөнкин чешиддэ ипөк мө"мулаты һазырланмасына керө, һәм дэ тохума технолојиясынын инкишаф сөвијјөси чөһөтдөн шөрбафылгла мөһгул олан орта эср Азербайжан шөһөрлэринин өн сырасына чымышды. XIII эсрө вид јазылы мөнбөлөрдэ Тэбриз шөрбафларынын тохурутлары ипөк мө"мулатынын мүхтөлиф нев вэ чешидлэринин /атлаз, кимха, дйба, хитаји, өртүк вэ с./ аллары чөккир.⁵ Бу парчаларын бир гисми хөлис ипөк телиндөн, мүөјјөн һиссөси /дйба, хитаји вэ с./ исе күлөбөтин, јө"ни гызыл вэ ја күмүш теллэринин гөтөшүгы илэ тохунурду. Мүрөккөб истеһсал технолојиясына эвсөлан күлөбөтин тохума технолојиясынын төтбиги Тэбриз шөрбафханаларында ипөк мө"мулаты истеһсалынын һөлэ мангол истиласындан

1. Н. Д. Миклухо-Маклај. Географическое сочинение XIII в. /на персидском языке/. "Ученые записки Института востоковедения АН СССР". IX ч., М., -Д., 1954, с. 201.

2. Э. Э. Элизадэ. Көстөрилэн эсэри, с. 49.

3. Эчајиб-эд-дунја. Бөх: Н. Д. Миклухо-Маклај. Көстөрилэн эсэри, с. 208; һәмчинин бөх: Якут-ал-Хамави. Мулжан ал-булдан. Извлечения из географического словаря /П. К. Жузенин төрчүмөси/. Азерб. ЕА ТИЕА, Инв. № 504, 505.

4. В. В. Бартольд. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Баку, 1925, с. 68.

5. Эчајиб-эд-дунја. Бөх: Н. Д. Миклухо-Маклај. Көстөрилэн эсэри, с. 203-204.

хејли эввэл јүксөк инкишаф сөвијјөсинэ чатдыгыны эјани сурөтдө өкс етидирир. Јери көлмишкөи гејд едөк ки, күлөбөтин тохума техникасыны Тэбриз сөнөткарлары монгол истиласындан сонра да узун мүддөт давам етидирмишдилэр.

Монгол эсарөти нотичөсиндэ Азербайжанын тэсэррүфат һөјатинда, о чүмлөдөн сөнөт истеһсалында баш верөн тэнэзүл һалы узун мүддөт давам етмөмишди. Төдричөн сөнөт вэ тичарөтин инкишафы шөһөр һөјатында чанланмаја сөбөб олмушду. Истиладан бир гөдөр сонра јаранан игтисади дирчөлиш сөјөсиндэ Көнчө, Нахчыван, Тэбриз, Марага, Эрдөбил, Дербэнд вэ с. тәкчө Азербайжанда дејил, үмүмјөтлө Јахын вэ Орта Шәрг рекионунда мүһүм тичарөт-сөнөт мэркэзлэринэ чеврилмишдилэр.¹ Феодал шөһөрлэринин игтисади дирчөлишиндэ башга амиллэрлө јанашы, ипөкчилијин, хүсусилэ дэ ипөктохума сөнөтинин инкишафы мүһүм рол ојнамышдыр. Шөһөр шөрбафханаларынын хаммал тө"минатында шөһөрөтрафы күмдар тэсэррүфатлары мүтөснә эһөмијјөт кәсб едирдилэр. Феодал шөһөрлэринин игтисади тарихи илэ мөһгул олан мүтөхөссислэрин фикринчө, сөнөт вэ тичарөт мэркәзи кими төрөтги едөн орта эср Азербайжан шөһөрлэринин этрафында онлары хаммал вэ эрэвгла тө"мин едөн аграр эјалөтлөр эмөлө көлмишди.² Тэсэррүфат фөалијјөтини шөһөр һөјаты илэ, онун чоһсәһөли сөнөт истеһсалы илэ элагөлөндирөн белә аграр рејонлар Көнчө, Бејләган, Тэбриз, Эрдөбил, Марага, Урмија, Мәрөнд вэ Шабран шөһөрлэрини эһәтә едирди.³ Натурал тэсэррүфат бөхөвларынын төрөтдији мөһудидијјөтлөрө бөхөмәјарат, әнтәэ истеһсалына мејл көс-төрөн эјалөтлөрдөки күмдар тэсэррүфатларындан эләвө шөһөр эһалисинин мүөјјөн гисми дө барамачылыгла мөһгул олурду. Бу көлирли тэсэррүфат сөһөсиндөн јүксөк мөнфөәт элдэ едөн шөһөр вэ көнд күмдарлары, бир гајда оларат, өз мөһсулларынын даһили еһтијечдан артыг галан һиссөсини шөһөр базарларында, барама вэ ја хам ипөк һалында јерли шөрбафлары, јахүд әчнөби таһирләрә сөтирдылар.

1. М. Х. Гейдаров. О значении торговли и торговых путей Азербайджана в XIII-XIV веках. "Азерб. ССР ЕА Хөбөрлөри /тарих, фөлсөфә вә һүгүг сөријәси/" 1981, № I, с. 49.

2. Јенә орада, с. 50.

3. Јенә орада, с. 51.

Бейнэлхалг тичарэт жолларынын говшагында јерлөшөн Төбриз шөһөринин итисади гүдрөти мөһз тичарэт вә сәнәт истеһсалы сәјәсиндә хөјли дәрәчәдә јүксәлмиш вә һулакиләр дөвләтинин мөһтөшөм пәјтахтына чөврилмишди. Хүсусилә Газан ханнн ислаһатларындан сонра о, даһа јүксәк сүр"әтлә инкишаф етмәјә башламыш, Јахын вә Орта Шөргин ән әзәмәтли сәнәт-тичарәт мәркәзинә чөврилмишди.¹ Орта әср сәјјәһларынын мүһәһидәсинә кәрә, о заман елә бир сәнәт сәһәси јох иди ки, онула Төбриздә мөшгул олунмасын.² Мәнбәләрдән көрүндүјү ки, Төбриз шөһөринин орта әср сәнәт һәјәтиндә башлыча јери тохучулуг тутурду.³ Шөһөрин үмуми тохума истеһсалы вә рәвач сатыш малларына дәир јазылы мә"хәзләрдә верилән мә"думатлары дигтәтлә нәзәрдән кечирдикдә әјдин олур ки, Төбризин о заманкы тохучулуг тәсәррүфәтындә башлыча јери шәрбафлыг сәнәти тутурмуш. Бу исә һеч дә тәсадуфи дејилди. О дөврүн сәнәт мөһсуллары арасында истәр дахили базар, истәрсә дә бейнәлхалг тичарәтдә ипәк тохучулугу гәдәр јүксәк мөбләгдә газанч верән дикәр истеһсал сәһәси јох иди. Мөһз бу сәбәбдән дә шәрбафлыг шөһәр тохучулугунун ән сәрфәли сәһәсинә чөврилмишди. Монгол истиләлары вә өлкөннн тәсәррүфәт һәјәтиндә онун төрөтдији дағынтыннн нәтичәләрини арадан галдырмаг үчүн хам ипәк вә ипәк маллары тичарәти бөјүк рол ојнады. О заманкы Азәрбајҗан дөвләтләри /Ширваншаһлар, Гарагөјүндү, Аггөјүндү, Сәфәви/ ипәк тичарәтиндән чох бөјүк мәнфәәт кәтүрүрдүләр. Ипәк тичарәтиндән кәлән кәлирдә Аггөјүндү дөвләтинин итисади вә сәјәси гүдрәтини артырмаға чалышан Узун һәсән ири тичарәт мәнәтәгәләриндә ипәк карванларындан кәмрүк алмаг үчүн хүсуси кәмрүкханалар јаралдымасы барәдә фәрман вермишди.⁴ Орта әср Азәрбајҗан шөһәрләриндә ипәк тохучулугунун јүксәк инкишаф сәвијјәсинә чатмасынн шөртләндирән башлыча амилләрдән бири дә мөһз дахили вә харячи базардә јерли ипәк мә"мулатына тәләбәтнн бөјүк олмасындан ибарәт иди.

1. С. Б. Ашурбәјли. Кәстәрилән әсәри, с. 92; М. Х. Гейдаров. Об одном уникальном документе 1355 года по социальным отношениям в городском ремесле Азербайджана. "Азәрб. ССР ЕА Мә"рузәләри", 1980, № 7, с. 85-86.

2. Н. Д. Миклухо-Маклај. Кәстәрилән әсәри, с. 203.

3. Марко Поло. Путешествия. Л., 1940, с. 23.

4. Ј. Маһмудов. Әрәнидмәмиш сәһифәләр. Баки, 1972, с. 16.

Азәрбајҗаннн орта әср шөһәр карханаларында һәлә хөјли әввәлләр башланмыш сәнәтдахили итисаслашма јеткин феодализм дөврүндә даһа дә дәринләшмишди. Бу чәһәт Төбриз шәрбафханаларынын тимсалында даһа әјдин изләнилир. Ән"әнәви тохучулуг сәнәтинин или мөрһәләләриндән фәргли олараг, бу дөврдә баш верән итисаслашма хаммал нөвләри /пизә, кәтан, кәнаф, јун, пәмбыг, ипәк/ үзрә дејил, тохума истеһсалынын бу вә ја дикәр сәһәси дахилиндә, әјри-әјри мә"мулат нөвү үзрә кетмишди. Бу сәјәг итисаслашма хүсусилә шәрбафлыг сәнәтиндә даһа әјдин шәкилдә нәзәрә чарпырды. Мүрәккәб тохума технолокијасына әсәсләнән бә"зи ипәк парча нөвләринин истеһсал спецификлији хүсуси пешә мөһарәти вә сәнәт сәриштәси тәләб едирди. Јүксәк итисаслы уста әмәјинә еһтијаж хүсусилә күләбәтин сапла тохунан зәрли ипәк парчаларын истеһсалында даһа чох һисс олунурду. Мөһз елә буна кәрә дә кечмишдә бу чүр јүксәк итисаслы тохучулары дикәр сырави шәрбафлардан фәргләндирмәк үчүн онларын адларынын әввәлине, бир гајдә олараг, пешә мөшгулијјәтини әкс етдирән ләгәб алава етмәк үмуми дөб. һалыны алмышды. Вахтилә Шөргдә, о чүмлөдән Азәрбајҗандә кәниш јәјилмиш һәмийн ән"әнә јахын кечмишәдәк давам етмәкдә иди. Бувун әкс-сәдасына орта әср јазылы мәнбәләриндә тез-тез раст кәлирик. Мәсәлән, 1355-әч илдә Кәмәләддин әл-Хәјјәтлә Төбриз шөһәр шәрбафларынын башчысы Чәмәләддин Дибачи арасында бағланан мугавиләнамәјә әсәсән дәрзи /хәјјәт-А.М./ өзүнүн чаван оғлу шәрбаф һүсәјни күләбәтин тохумагя мөшгул олмаг үчүн јүксәк әјарлы аг тызылдан Төбриз зәрбханасында кәсильмиш 50 динар мөвачиблә бир ил әрзиндә дибә устанынын сәрәнчанына вермишди.¹ Мугавиләнамәнин мазмунундан көрүндүјү ки, дәрзи өз оғлуну дибә тохујан усталарын устаны мәнсәбинә чатмыш вә бу сәбәбдән дә "дибач" ләгәбинн газанмыш Чәмәләддиннн еһдәсинә она кәрә вермишди ки, бир ил әрзиндә дибә тохујанларын јанында муздла ишләмәклә, күләбәтинтохума техникасынын сиррләринә бәләд олсун.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајҗандә күләбәтин тохумалы ипәк парча истеһсалы һәлә монгол истиләсындан хөјли әввәл мејдана чыхмышды. Төбриз, Кәнчә, Нахчыван вә Әрдәбил

1. М. Х. Гейдаров. Об одном уникальном документе 1355 года по социальным отношениям в городском ремесле Азербайджана. "Азәрб. ССР ЕА Мә"рузәләри", 1980, № 7, с. 85-88.

шәһәрләри узун мүддәт милли шәрбафлыг сәнәтинин бу сәһәсинин башлыча истеһсал мәркәзләри олмуштур.¹ Азәрбајҗанын орта әср шәрбафлыг мәркәзләриндә зәрли ипәк парчаларын диба, зәрбаф, парча вә с. олматла мүхтәлиф нөвләри истеһсал едилдири. Бунларын арасында диба даһа чох мәһшүр иди. Онын дибаи-хәтаи, дибаи-зәрбафт, дибаи-сияһ олматла мүхтәлиф чешидләринә тәсадүф олунур.² Бунунла јанашы, Азәрбајҗанын орта әср шәһәр шәрбафханаларында дибанын халис ипәкдән, күләбәтинсиз тохунмуш саја нөвү дә истеһсал олунурду.³

Јазылы мәнбәләрдә ады чәкилен ипәк парча нөвләрини нөзәрдән кечирдикдә мә"лум олур ки, Азәрбајҗан шәрбафлары тәкчә дибаны дејил, һабелә дикәр ипәк парча нөвләрини /атлаз, дараји, мэхмәр вә с./ дә күләбәтин гатышығы илә тохужурмушлар.⁴

Күләбәтин тохумалы зәрли ипәк парчаларын мүрәккәб истеһсал технолокијасы исе, јухарыда гејд етдијимиз кими, дәрин пешә сәриштәси, јүксәк сәнәт вәрдиши илә јанашы, һәм дә тывыл вә ја күмүш телләрдән ибарәт ипәк сап /күләбәтин/ һазырланмасы илә бағлы бир сыра әләвә әмәлијјат тәләб едирди. Баһалы ипәк парчаларын истеһсалы просеси, тәбии олараг, тохума сәнәтиндә даһа мүкәммәл тә"сисат формаларына кечилмәсини лабүд едирди. Азәрбајҗанын орта әср шәһәрләриндә феалијјәт кәстәрән ири шәрбаф карханаларынын мејдана кәлмәси мәнз бунунла үзви сурәтдә бағлы олмуштур. Ири шәрбаф карханаларынын јаранмасынын шәртләндирән амилләр сырасында феодал зүмрәләри арасында мүрәккәб истеһсал технолокијасына әсәсләнән баһалы ипәк парчалара тәләбатын артмасы да мүһүм рол ојнамышдыр.

Күләбәтин тохумалы ипәк парча истеһсалынын кениш миҗјас алмасы тәкчә дахили базарын еһтијачлары илә дејил, һабелә үмүмән инкишаф етмиш феодализм дөврунүн бејнәлхалг тичарәтиндә онун рәвәч сатыш малына чеврилмәсидә бағлы иди.

1. М. Х. һејдаров. Кәстәрилен мөгәлә, с. 86; һәмчинин бах: Онын, Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII вв. Баку, 1982, с. 158
2. М. Х. һејдаров. Кәстәрилен мөгәлә, с. 86.
3. Јенә ореда.
4. М. Х. Гейдаров. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII вв. Баку, 1982, с. 155.

Авропа өлкәләриндә мануфактура тохучулугунун инкишафы хаммала, илк нөвбәдә исе хам иләјә бејүк еһтијач јаратмышды. Она кәрә дә Авропа дөвләтләри /һолландија, Инкилтәрә, Испанија, Португалија вә с./ учуз хаммал әлдә етмәк нијјәти илә ХУ әсрин сону вә ХУІ әсрин әввәлләриндән башлајараг Шәрг өлкәләри илә тичарәт әләгәләрини кенишләндирмәјә чалышырдылар. О заманкы бејнәлхалг тичарәтдә исе ипәк башлыча тәдавул васитәси иди. О заман Авропа базарларына ихрач едилән Шәрг ипәјинин хејли һиссәси Азәрбајҗанын пајына дүшүрдү. ХУІ-ХУІІ әсрләрдә Авропада ипәктөхума сәнәјәсинин инкишафы Шәрг, о чүмләдән Азәрбајҗан ипәји угрунда харичи дөвләтләр арасында мүбаризәни даһа да күчләндирмишди. Һолландија, Инкилтәрә, Испанија, бир гәдәр сонралар исе Русија тичарәт капиталы нүмәјәндәләри арасында о дөврун ән гијмәтли тичарәт малы сајылан хам ипәк идхалы угрунда рәгабәт кәскин шәкил алмышды. Авропа вә рус тачирләри бејүк мәнфәәт вәрән хам ипәк әлдә етмәк үчүн арамсыз сурәтдә Сәфәви дөвләтинин, о чүмләдән дә о заманлар онун тәркибиянә дахил олан Азәрбајҗан базарына чан атырдылар. Мәнз бу сәбәбдән дә Сәфәви дөвләтинин харичи өлкәләрлә, о чүмләдән Авропа дөвләтләри илә дипломатик мунасибәтләринин формалашмасында тичарәт әләгәләринин кенишләnmәси, хусусилә хам ипәк вә ипәк мә"мулаты ихрачаты һәлләдичи рол ојнајырды. Тәсадүфи дејил ки, Азәрбајҗан Сәфәви дөвләтинин бүтүн тарихи әрзиндә Авропа өлкәләри вә Русија илә онун дипломатик даништыларында ипәк тичарәти мәсәләси һәмишә башлыча музакирә объекти олмуштур.¹

О заманкы харичи тичарәтин ән кәлирли сәһәләриндән бири олмат е"тибаридә хам ипәк вә ондан һазырланан зәнкин чешидли ипәк мә"мулаты дөвләт хәзинәсинин башлыча кәлир мәнбәјинә чеврилмишди. Мәнз бу сәбәбдән дә барама истеһсалына дөвләт әһәмијјәтли мүһүм тәсәррүфат сәһәси кими бахылырды. Өлкәдә хам ипәк истеһсалынын кенишләnmәси вә бејнәлхалг базарда ипәк маллара тә-

1. О. А. Эфендиев. Азербайджанское государство Сефевидов. Баку, 1981; А. Гусейнов. Азербайджано-русские отношения в XV-XVII вв. Баку, 1963; А. А. Рахманя. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке, Баку, 1981.

лөбәтин артмасы үзүндөн Шаһ Аббас хам ипәк тичарәтини өзүнүн шәхси инһисарына алмышды. 1599-чу илдә онун гојдугу јени гајда-ја көрә, әлкәдә истәһсал олунан хам ипәјин һамсы јалһыз шаһ нумајәндәләринә сатылмалы иди.¹ Хам ипәк истәһсалына марағын бу чүр артмасы барамачылығын һөртәрәфли инкшафына әлверјшли шәраит јарадырды.

Орта әсрләрин ипәк тичарәтиндә Тәбриз шәһәри хусусилә бө-јүк рол ојнајырды. Әлкәнин ән бөјүк тичарәт вә сәнәт мәркәзи олмағ е"тибарилә Тәбриз шәһәри тәкчә хам ипәк тичарәтинин дејил, һабелә ипәк мә"мулаты тохучулугунун да башлыча мәркәзинә чеврил-мишди. Орта әср мәнбәләриндә Тәбриз шәрбафханаларында истәһлак олунан иллик ипәјин миғдары 600 жүкә /40.000 пуда/ чатдығы хә-бәр верилди.²

Азәрбајчан ипәкчилијинин ән бөјүк мәркәзаләри арасында, әв-вәлләр олдуғу кими, сон орта әсрләрдә дә Ширван вә онун мәркәзи Шамахи шәһәри хусуси јер тутурду. Мәнбәләрин вердији мә"лумата көрә, Ширваннн пәјтахты әлкәнин о заманки ипәк тәчһизәтннн мәр-кәзи анбарына чеврилимишди. Ипәк алмағ үчүн дүнјанын һәр јерин-дән бурәја тачирләр ахшыб кәлдири. Венесија вә Кенуја тачирлә-ри һәлә XIII-XIV әсрләрдән Шамахија әјағ ачмышдылар. Венесија сә-ффири А.Контарини 1475-чи илдә Шамахида оларкән онун һәр чүр һә-јәт не"мәтләри илә зәнкин олдуғуну хәбәр верәрәк јазырды ки, бу шәһәрдә бизим "таламан ипәји" ады илә таныдығымыз ипәк вә мүхтә-лиф нөв ипәк парчалар истәһсал олунур.³

Әлкәнин диқәр әјаләтләриндән /Шәки, Әрәш, Кәңчә вә с./ һәр ил бурәја кулли миғдарда хам ипәк дашынырды. Шамахи шәһәринин итһисади гүдрәтинин артмасында онун бу дөврдә Азәрбајчаннын ши-мал әјаләтләрини әһгәт едән кениш ипәкчилик рајоңунун башлыча сатыш базарына, ипәк е"малы вә ипәк тохучулугунун әсас мәркәзи-нә чеврилмәси һәлледици рол ојнамышдыр.

1. Б. Заходер. История восточного средневековья. М., 1944, с. 147.

2. О. А. Әфәндијев. Кәстәрилән әсәри, с. 205, 236, 237.

3. Библиотека иностранных писателей о России, ч. I, СПб., 1836, с. 78.

Монгол ағалығынын зәифләмәсилә әләгәдар оларат тә"сир алты-на дүшмүш асылы әлкәләрдә, о чүмләдән Ширванда мәһсулдар гуввә-ләрин јенидән инкшафы үчүн әлвриши шәраит јараныш, сәнәт вә тичарәтдә чанланма башланмышлы. Бәјнәлхалғ тичарәт әләгәләринин нәзәрә чарпачағ дәрәчәдә кенишләnmәси нәтичәсиндә Ширван транзит тичарәтиндәки кәһнә шәһрәтини јенидән бәрпа етмәјә башланмышлы. Ширван ипәји орта әср Шәрг ипәкчилијинин ән мөһтәмәм мәркәзаләрин-дән олан Бурсада бөјүк шәһрәт газанмышды. 1467-чи илдә Әбдулрә-һим адлы бир шамахилы тачир Бурсаја 220 миң ахча дөјәриндә 4400 тај ипәк апармышды.¹ Бүтүн бу мүсбәт мејлләр Азәрбајчан шәһәрлә-риндә сәнәткарлығын, о чүмләдән шәрбафлығ сәнәтинин чанланмасына јахындан көмәк едирди. Хусусилә Ширваншаһ Дәрбәндиләр сулаләси-нин һөкмранлығы дөврүндә сәнәт вә тичарәт мәркәзаләринә чеврилимиш Ширван шәһәрләри /Шамахи, Шабран, Баки, Шәки, Әрәш вә с./ кејли дәрә-чәдә бөјүмүш, Ширван ипәји дүнја шәһрәти газанмышды. Ширван өзү-нүн бир сыра сәнәт мәһсуллары, о чүмләдән халча, јун парча вә ипәк мә"мулаты илә мөһшүрләшмышды.²

XV әсрин икинчи јәрмысындан е"тибарән рәсми дипломатик тап-шырығлар алан Ширван тачирләри тез-тез елчи сифәтилә Москва чар сарајынын гонағы олурдулар.³ Ширвандан Русијаја диқәр малларла јанашы, кулли миғдарда хам ипәк вә ипәк парчалар ихрач олунурду.⁴ Русијанын шәрг тичарәтиндә хам ипәк көркәмли јер тутурду. Рус та-чирләри ону әчнәби сәјјәһларын "ипәк анбары" адландырдығы Шамахи шәһәриндән әлдә едирдиләр.⁵

1. J. Маһмудов. Кәстәрилән әсәри, с. 17.

2. И. П. Петрушевский. Государство Азербайджана в XV веке. Сборник статей по истории Азербайджана. I бур., Баки, 1948, с. 193-197.

3. М. М. Альтман. Из истории торгово-дипломатических связей Москвы и Ширвана. "Азәрб. ССР ЕА Тарих Институтунун әсәрләри", I ч., Баки, 1947, с. 164.

4. М. В. Фехнер. Торговля русского государства со странами Востока в XVI в. М., 1952, с. 14-15, 20, 21, 26;

5. М. А. Подиевков. Европейские путешественники XIII-XVIII вв. по Кавказу. Тбилис, 1935, с. 8; һәмçinin бах: Д. Флетчәр. О государстве русском. СПб., 1906, с. 84; А. Дженкинсон. Путешествие в Персию в 1561-1564 гг. "Английские путешественники в Московском государстве в XVI в.", Л., 1938.

Рџи Гонзалес де-Клавихонун кундалижинден бела мѡ"лум олур ки, о заман Шамахи ипѡк парча истеһсалнын мѡшур мѡркѡзлеринден бири олмуштур. Оуну жаздыгына кѡрѡ, о заманлар мѡхтѡлиѡ нѡв гиѡметли малларын анбары кими шѡһрѡт газанмыш Султаниѡѡѡ хѡр тѡрѡѡден, о чѡмлѡден Шамахыдан тѡмтѡраглы ипѡк парчалар кѡтирилмиш.¹ Афанаси Никитинин жаздыгына кѡрѡ, XV ѡсрдѡ рус базарларында ѡн чох сатылан рѡвач маллар Шамахи, Тѡбриз вѡ Шѡкиден кѡтирилмиш кимха, тафта вѡ хам ипѡк иди.² Ширван ипѡжинин о заманки шѡһрѡтинден И.Шилтберкер дѡ бѡһс едир. Оуну жаздыгына кѡрѡ, Ширван ипѡжинден Дѡмѡшг вѡ Камѡнда јѡксѡк кејѡѡѡѡтдѡ парчалар тохунулурду.³ ѡмин ипѡжин бир гисми иѡѡ Италиѡнын Венеѡиѡ вѡ Лукка шѡһрлѡрине ихрач едилѡрѡк орада ѡ"ла мѡхѡр истеһсал олунурду.⁴ Шилтберкер о заманки Азѡрбѡјѡн ѡјѡлѡтлерини долашараѡ, ѡн ѡ"ла нѡв ипѡжин Ширван, Шѡки вѡ Кур чајѡ ѡтрафнуда истеһсал олундугуну хѡбѡр верир.⁵

XV ѡсрдѡн е"тибарѡн Аг дѡниз-Волга-Хѡзѡр су јолунун бѡргѡрар олмасѡ илѡ ѡлагѡдар оларѡг Русиѡ вѡ Гѡрби Аврѡпа ѡлкѡлѡрине хам ипѡк Шамахыдан ихрач олунмаѡга башламышдыр. Буну сајѡсиндѡ Ширван вѡ ѡна гонѡу олан Азѡрбѡјѡн ѡјѡлѡтлериндѡ барамачылыг јени иакишаѡ вѡс"ѡтѡ алымыш. Баки шѡһрѡи Хѡзѡр дѡнизинин баш лиманына, Шамахи шѡһрѡи иѡѡ ипѡк тичѡрѡтинин ѡсѡс транзит мѡнтѡгѡсине чѡврилмишди.⁶ Рус тачирлѡри хам ипѡк тичѡрѡтинден бѡјѡк мѡнѡѡѡт ѡлдѡ едирдилѡр.⁷ Волга-Хѡзѡр су јолуна русларын бѡјѡк марѡчи да јлѡ нѡвбѡдѡ иѡһѡ зѡнкин сѡрѡѡѡтѡ малик Шѡрг тичѡрѡтинден ѡлдѡ олунан сѡрѡѡѡли кѡлирлѡ иѡһѡ едилир. Русиѡ илѡ Ширван арасында илѡ тичѡрѡт мѡнасибѡтлѡри славјѡн торлагында чох ѡвѡллѡр "Шамахејѡк" ѡдѡ илѡ мѡшур олан Ширван ипѡѡи ѡзѡриндѡ пѡрѡвѡриш тапмышди. Тѡсѡлѡхѡи дејил ки, Москва кѡјаѡларин-

1. Клавихо Рџи Гонзалес. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403-1406 гг. СПб., 1881.
2. Хожение за три моря Афанасия Никитина/1466-1472гг./, М., Л., 1948, с. 63-64.
3. Иоганн Шилтбергер. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год. Баку, 1984, с. 33.
4. Жѡно орада.
5. Жѡно орада. с. 41, 67.
6. С. В. Саламова. Исторический очерк города Баку в период средневековья /авторѡф./, Л., 1949, с. 5.
7. Д. Флетчер. Кѡстѡриѡн ѡсѡри, с. 12.

дан башламыш бѡтѡн рус чѡрлары Ширван ипѡѡине хѡсуѡи марѡг кѡс-тѡрмиш вѡ харичи тичѡрѡтин бу кѡлирли саһѡсине иһѡисара алмаѡга чалымышлар. Ипѡк тичѡрѡтини ѡлѡ кеѡирмѡк угрунда дѡвлѡт мигјѡсында хѡјѡта кеѡирилѡн ѡмѡли сѡ"јлѡр хѡсуѡилѡ Иван Грозны дѡврѡндѡ даһѡ да гѡвѡтлѡнмишди. Русиѡда илѡ ипѡк фѡбрикинѡи тѡ"сис олунмасы Азѡрбѡјѡн ипѡѡине тѡлѡбаты даһѡ да артырмишди. Буну сајѡсиндѡ XVI ѡсрин сонларында Ширвандан ихрач едилѡн хам ипѡѡин илѡлик мигдары 100 мин пуда четдырлымышди.¹

Бу дѡврѡдѡ Азѡрбѡјѡннын башлыча ихрачат малына чѡврилмиш хам ипѡк тѡкѡча Русиѡ вѡ Гѡрби Аврѡпа базарларына дејил, һѡбелѡ Шѡрг ѡлкѡлѡрине дѡ кеңдѡрилирди. XVI ѡсри икинчи јарысында бѡјѡнолхалг ипѡк тичѡрѡтинин мѡһѡм мѡнтѡгѡсине чѡврилмиш Чѡлѡфа шѡһрѡинин варлы тачирлѡри Русиѡ шѡһрлѡри, Венеѡиѡ, Марсел, Амстердам илѡ ипѡк ѡлѡвери едирдилѡр. Чѡлѡфа тачирлѡри хѡр ил һѡлѡб шѡһрѡине 500 халвара гѡдѡр Ширван вѡ Килан ипѡѡи апарырдылар. Чѡлѡфа тичѡрѡтинден кѡлѡн кѡлир Сѡфѡви хѡзинѡсинин мѡһѡм кѡлир мѡнѡбѡјѡни тѡшѡил едирди.² Азѡрбѡјѡннын ѡјѡлѡт шѡһрлѡринден бири олан ѡрѡш шѡһрѡи дѡ о дѡврѡн дѡнја ипѡк тичѡрѡтиндѡ јѡхынадан иштиѡрак едирди.³

Казан вѡ һѡштѡрхѡннын Русиѡјаѡа бирлѡшдирилмѡси Хѡзѡр саһиллѡрине чѡхѡмаѡ имѡан вермѡклѡ, Волга-Хѡзѡр су јолу илѡ апарылан тичѡрѡтин кенишлѡнмѡсине ѡлѡвермиш тѡрѡит јаратмышди. Сѡлнамѡлѡрдѡ "Шамахи чѡры" кими тѡгдѡим едилѡн Ширван бѡјѡлѡрбѡѡи Абдулла хан 1563-чѡ илдѡ IV Ивана јѡзмышди ки, Москва һѡкмдары "јолларын тичѡрѡт адамларынын ѡзѡнѡ ачылмасынѡ ѡмр етсин вѡ онлара сѡрѡѡѡѡт тичѡрѡт етмѡѡѡ имѡан версин."⁴ Москва илѡ Ширван арасында багланмыш тичѡрѡт мѡгѡвѡлѡсинден сонра Шамахи ипѡѡине тѡлѡбат даһѡ да артмышди.⁵ Шамахи, Шѡки, Кѡнѡѡ, Тѡбриз, ѡрдѡбил вѡ дѡкѡр Азѡрбѡјѡн шѡһрлѡриндѡ истеһсал олунан хам ипѡк вѡ ипѡк мѡ"мулаты Русиѡ шѡһрлѡриндѡ кениш шѡһрѡт газанмышди.⁶

1. Азѡрбѡјѡн тарихи, I ч., Баки, 1961, с. 266.
2. Жѡно орада, с. 264.
3. Жѡно орада.
4. Жѡно орада, с. 265.
5. Н. М. Карамзин. История государства Российского, XI ч., 34-чѡ гѡјд; История Москвы, I ч., с. 170.
6. Н. И. Веселовский. Памятник дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией. I ч. /Труды Восточного отделения Императорского Русского археологического общества/, XXI ч., СПб., 1890, с. 130-131.

В.В.Бартолдун жаздыгына көрө, руслары Шэрг халглары илэ мөһз тичарэт мунасибөтлэри жахылашдырмышды.¹ Русија илэ Шэрг, о чүмүлдөн Азербайжан халг арасында жахылашмада илк нөвбөдө ипэк тичарэти көркөмдү рол ойнамышдыр. Ипэк тичарэти нәинки аҗры-аҗры тачирлэрин, һабелә һөкмдарларын өзлэринин башлыча сәрвөт мәнбәҗинә чеврилмишди. Она көрө дө Сәфәви шаһлары кими, Азербайжан бәҗләрбәҗилэри дө ипэк алвериндөн әдлә олуна мәнбәҗәт наминә бу кәлирли тичарэт сәһәсини өз нәзәрәтлэри алтында сахлаҗыр вә ону илэ биләваситә өзлэри мәшгул олурдулар. Мөһз бу сәҗлэрин сәҗәсиндә Антони Ченкинсон Ширван бәҗләрбәҗи Абдулла ханын көмөҗи илэ Шамаһыда инкилис тичарэт факториҗасынын әсасынә гоҗа билмишди.² Сонралар инкилис ширкәтинин дикәр агентлэри дө Азербайжана кәләрәк онун хам ипәҗинин Русија вә Гәрби Европаҗа ихрачыны өз иһһисарлары алтына алмаҗа чалышдылар.³ Бунун гәршысын алмаҗ үчүн Русија һөкүмәти Волга-Хәзәр су јолу илэ мал дашыҗан инкилис тачирлэри үчүн јүксәк көмүк һаггы гоҗмушду.

Азербайжандан Русијаҗа тәкчә хам ипэк деҗил, о заман Москва әҗанлары ичәрисиндә чоһ јүксәк гижәтләндирилән ипэк парчалар /дараҗи, кимха, етләз, зәрбәфт вә с./ апарылырды.

Азербайжанын орта әср ипэк истәһсалы вә ипэк мөҗулаты тичарәтинин башлыча даҗаҗ мәнәтәгәлэри вахтилә инзибәти мәркәзләрә чеврилмиш феодал шәһәрлэри иди. Бунларын арасында, әввәлләр олдуҗу кими, сон орта әсрләрдә дө Шамаһы вә Тәбриз хусуси јер турду.

XV әсрдә Шамаһы шәһәри тәкчә хам ипэк тичарәтинин деҗил, һабелә ипәктохума истәһсалынын башлыча мәркәзи иди. Кәрван јолларынын говвагында јерләшән вә бәҗнәлхалг ипэк тичарәтинин мәркәзи мәнәтәгәләриндөн биринә чеврилән бу мәнәтәшәм Азербайжан шәһәри өзүнүн сәнәт вә тичарэт әһәмиҗјәтини һәтта европалылар тәрәфиндән һиндистана су јолунун кәшфиндән сонра да итирмөмишди. Буну орта әср сәҗҗаһларынын геҗдлэри дө аҗдын көстәрир. 1623-чү илдә Шамаһыда олмуш рус тачири Федот Котов бурада һәр чүр мәһсул, хусусилә хам ипәҗин боллугундан бәһс едәрәк јазырды ки, ипэк

1. В. В. Бартолд. Кестәрилан әсәри, с. 71-73.

2. Азербайжан тарихи, I ч., Баки, 1961, с. 267.

3. Јенә орада.

Шамаһынын өзүндә боҗаныр, хам ипәк исә онун әтраф кәндләриндә һасил едиллирди.¹ О заманкы Шамаһынын сәнәт һәҗәти вә ипәк истәһсалы сәһәсиндәки габагчыл мөвгеҗи барәдә Европа сәҗҗаһлары даһа дөҗәрли мөҗлумат верирләр. Адам Оларинин жаздыгына көрө, Шамаһы әһалисанын башлыча мәшгулиҗјәти ипәк, јун әҗирмәк вә тохумаҗдан, мүхтәлиф нөв тикмә сәнәтиндән ибарәт олмушду.² Шәһәрин чәнубундакы тичарэт мәркәзиндә алабәзәк кимхалар, ипәк, гызыл вә күмүш әшҗалар, ох, каман, гылынч вә с. кими һәр чүр малларла долу дүканлар варды.³

Азербайжанын орта әср ипэк истәһсалы вә ипэк тичарәтиндә Шамаһынын тутдуҗу тарихи мөвгеҗи барәдә бу мөҗлуматы дикәр мәнбәләр дө тәсдиҗ едир. 1670-чи илдә Шамаһыда олмуш һолландија сәҗҗаһы Ј. Стрейс јазыр ки, шәһәрин чәнуб һиссәсиндә јерләшән үчтаҗлы дәһлиздән ибарәт базардакы /раста-базар-А.М./ дүкан вә чарасларда /тичарэт чәркәлэри-А.М./ ипәк вә памбыҗ парчалар, күләбәтин өрпәкләр, хәз, гылынч вә дикәр сәнәт мәһсуллары сатылырды.⁴ һәр ики мөҗлуматдан көрүндүҗү кими, XV әсрин һәм биринчи, һәм дө икинчи јарысында Шамаһы шәһәри ипәктохума истәһсалынын вә ипэк тичарәтинин мүнүм мәркәзи олараҗ галырды. Мөһз бу сәбәбдән дө бураҗа дүнјанын мүхтәлиф өлкәләриндән тачирләр ахышыб кәлирди. Әввәлләр олдуҗу кими, бу дөврдә дө Шамаһынын бәҗнәлхалг тичарэт мунасибәтләринин башлыча объекти хам ипәк вә ипәк парчалар иди. А. Оларинин вердиҗи мөҗлумата көрө, XV әсрин 40-чы илләриндә Ширван илдә 3000 таҗ, Гарабаҗ исә 2000 таҗ ипәк һасил едилди.⁵ О заманкы чәки һесабы илэ бир таҗ хам ипәҗин 5,5 пуд олдуҗуну нәзәрә алан М.Х. һеҗдәров көстәрир ки, Ширванда 16,5 млн, Гарабаҗда II млн пуд ипәк истәһсал олунурмуш.

Мәнбәләрдән көрүндүҗү кими, XV әсрдә Ширван јенә дө Заҗаф-җазија ипәкчилиҗинин габагчыл мәркәзи сәҗылырды. Ширван ипәҗи башлыча олараҗ Шамаһыда еҗмал олунурду. Мөһз бу сәбәбдән дө

1. Хождение купца Ф. Котова в Персию, М., 1958, с. 36.

2. А. Оларин. Кестәрилан әсәри, с. 461-465.

3. Јенә орада, с. 466.

4. Я. Стрейс. Три путешествия, М., 1935, с. 245.

5. А. Оларин. Кестәрилан әсәри, с. 791.

6. М. Х. Гейдаров. Города и городское ремесло Азербайджана

XIII-XV вв. Баку, 1982, с. 143.

шәрбафлыг сәнәти Шамахи эһалисинин әсас мәшгулијјәтинә чеврилмишди. М.Чулковун јаздыгына кәрә, о заман Шамахыда бөјүк мигјасда ипәк тичарәти әмәлијјәти апарылыр, онун мүкәммәл ипәк "фабрикләри" эһалијә бөјүк мәнфәәт верирди.¹

Шамахыннн итгисади гүдрәтинин әртмәсыннн башлыча мәнбәләриндән бири дә өлкәннн һәр тәрәфиндән бураја хам ипәк дашынмасы иди. Е.С.Зевакин јазылы мәнбәләрә истинад едәрәк Ширваннн иллик ипәк тичарәтинин 20 мин тајдан чох олдуғуну хәбәр верир.² Ширвандан кулли мигдарда ипәк ихрач олундуғуну вахтилә бурада олмуш Авропа сәјјаһлары /Олеари, Шарден, Чувејни, Картмер вә б./ да хәбәр верирләр.

Ширван ипәји, һәр шөјдән әввәл, өзүнүн јүксәк кејфијјәти илә кениш шөһрәт газанмишди. Бу бәрәдә һәлә XV әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗанда олмуш И.Шилтберкер дә хәбәр вермишди. Онун јаздыгына кәрә, о заманлар ән јакшы ипәк Ширван ипәји сајылырды.³

Шамахыннн итгисади јүксәлишиндә ипәкчилик тәсәруфәти сонралар да мүнүм рол ојнамшды. XV әсрин икинчи јарысында Ширванда олмуш академик С.Г.Гмелин јазырды ки, Шамахи кечмиш шөһрәти вә варидагы үчүн төк бирчә өзүнүн бол ипәјинә борчлудур. Онун әјәләтләриндә, хусусилә Гәбәлә маһалында һәсил едилән гүјмәтли ипәк мәнсуду янди дә Шамахыннн кечмиш әзәмәтини јашадыр; мәнә елә бунун сәјәсиндә дә о, Шимали Иран шөһәрләринә нисбәтән үстүлүк газанмишди. Ипәк Шамахи фабрикләринин мәнсулларына гибә ојатмагла, ону мәшһур тичарәт мәскәнннә чевирмишди.⁴ Мүәллифин јаздыгына кәрә, бу дөврдә Шамахыдан Ираннн һәр тәрәфинә, Русија вә Түркијәјә ипәк ихрач едилирди.⁵

Феодал чәкишмәләри нәтичәсиндә Ширваннн шөһәр һәјәтиндә үмуми дурғунлуғун давам етмәсинә бахмәјарат, XV әсрин 60-чы илләриндә Шамахи шәрбаф карханалары һәлә дә гүзгүн фәалијјәт кәстәрмәкдә иди.⁶ XV әсрин сонларында бу карханаларда 1500 тохучу дэзка-

1. М.Чулков. Историческое описание Российской коммерции, I ч., П. китаб, СПб., 1781, с. 614.

2. Е.С.Зевакин. Очерки по истории Азербайджана и Ирана XVI-XVII вв., I һиссә, Баку, 1938, с. 56-57.

3. И.Шилтберкер. Кәстәрилән әсәри, с. 33, 41.

4. С.Г.Гмелин. Путешествие по России, III һиссә, СПб., 1789, с. 99.

5. Јенә орада, с. 100.

6. П.Семенов. Географическо-статистический словарь Российской империи, I ч., СПб., 1886, с. 788.

һы ишләјирди.¹ һәмин дөврдә Дәрбәнддә фәалијјәт кәстәрән 19 тохучу карханасыннн 30-да ипәк парча тохунурду.²

Ширван ипәјинин шөһрәтинин јүксәлмәсиндә әввәлләр олдуғу кими, Шәки вә Гәбәлә маһаллары кәркәмли рол ојнајырды. Хусусилә Шәкидә кулли мигдарда јүксәк кејфијјәтли ипәк һәсил олунурду.³

Мәнбәләрдән көрүндүјү кими, бу дөврдә Азәрбајҗан ипәјинин бир һиссәси харичә ихрач едилир, јердә галан һиссәси исә јерли ипәктохума мүәссисәләринә сәрф олунурду. Беләликлә, кәнд күмдәрлары илә ири вә хырда сәнәт мүәссисәләри арасында гүзгүн мүбадилә кедир, башга сөзлә, тичарәт-базар әләгәләри кет-кедә күчләнирди. Хам ипәк истеһсалчылары илә шәрбафлар арасында итгисади әләгәләрин кенишләниб мөһкәмләnmәси вахтилә феодал ара муһарибәләри вә харичи истилачыларын төрәтддји дағынтылар нәтичәсиндә тәнәззүлә уграјан сәнәт мәркәзләринин јенидан дирчәлмәсинә шәрәит јарадырды.

Орта әср тохучулут ән"әнәләрини лајигинчә давам етирән Шамахи шөһәриндә һәлә дә зәнкин чешиддә зәриф ипәк мә"мулаты тохунмагда иди. Буну о дөвүн јазылы мә"думатларындан да әјдын көрүрүк. С.Г.Гмелин Шамахи карханаларында өлчү, кејфијјәт, лезүм вә рәнк е"тибарилә фәргләнән зәнкин чешиддә ипәк мә"мулаты тохундуғуну хәбәр верир.⁴

XV әсрин икинчи јарысында Ширваннн ипәк парча истеһсалы мәркәзләри арасында Шамахи илә јанашы, Басгал, Мүчү, гисмән һәд Лаһыч кәндләри⁵ мүнүм јер тутурду. Мүчү кәнди хусусилә ипәксарыма вә ипәктохума дэзкаһлары истеһсалы сәһәсиндә кениш шөһрәт газанмишди.⁶

1. В.Левинатов. Кәстәрилән әсәри, с. 53.

2. Архив внешней политики России, ф.персид., д. 158, лл. 56-57 /Бах: Гәси Абдуллајев. Азәрбајҗан в XV әср вә и взаимоотношения с Россией. Баку, 1965, с. 136/.

3. С.Броневский. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. II һиссә, М., 1823, с. 441.

4. С.Г.Гмелин. Кәстәрилән әсәри, III һиссә, с. 102.

5. В.Левинатов. Кәстәрилән әсәри, с. 53.

6. Јенә орада.

Азербайжандан хариче ихрач олуна тичарет маллары арасында жене де ипек башлыча жер тутурду. Һетта Азербайжан-Русија тичарет мунасиботларынын инкишафында ипек алвери Һелледичи рол ойнамышдыр. Хусусиле Русијада мануфактура сенајесинин инкишафы иле элагедер олараг, Азербайжан ипејине телобатын артмасы бу өлкөлөр арасында итисади элагелери даһа да күчлэндирмишди. Хезерсаһили вилајетлери эле кечирмеје чалышан Русијанын итисади нијјетлери арасында Шәрг тичаретини Волга-Хезер су јолу иле Русијаја јенэлтмек, беләликле де, ипек тичаретинде өзү үчүн инһисарчы мөвге јаратмаг вә Азербайжан ипејине саһиб олмаг сә"јлери мһүм јер тутурду.¹

Рус чарлары һәр вәчһле чалышырдылар ки, Азербайжан ипеји јалниз Русијаја ихрач олунасун. Мәһз бу сәбәбдән де онлар Русијаја ипек ихрач едән тачирлери ширникләндирмек үчүн мөјјән вахтлар һетта ипек алверини көмүкдән азад едир вә онун нәгд пула сатылмасына ичәзә верирдилер. ХУШ әсрин соңларында Азербайжандан Русијаја орта һесабли илдә 20-22 мин пулдан чох хам ипек ихрач олунарду.²

Азербайжанын ипек тичаретинде јерли тачирләрлә јанашы, феодал һакимлерин өзлери де билавасите јахындан иштирак едирдилер. Онлар ипек алвериндән бејүк мөбләгдә кәлир көтүрүрдүләр. Белә бир факты хатырлатмаг кифајетдир ки, 1768-чи илин август ајында тачир Абдулланын мушајети иле Салјандан һештәрхана киржим вә сандал васитәсиле тәкчә бир сәфәрде шәкили һүсејн хана вә онун вәзири Дост Мәһәммәдә мәхсус 60 тај хам ипек кендерилмишди.³

Азербайжандан Русијаја бу дөврде тәкчә хам ипек дејил, һабелә тохума ипек мә"мулаты да ихрач едилерди. Бу мәһсуллар арасында жене де Шамахи вә Тәбриз карханаларынын һазырладыглары ипек маллар мһүм јер тутурду.⁴ О дөврун мәнбәлеринде Азербайжанын ән"әнәви ипек мә"мулатынын ХУШ әсрә гәдәр кәлиб чатмыш бир сыра нөвләринин/мүхтәлиф чешидли кәлагажылар, чүрбәчүр чешилдә атлазлар, дараји, кисәји, гүтти, бохча, гүмаш, тафта, гуршаг, гановуз, мов, чечим вә с./ адларына тәсадүф олунар.⁵

1. Азербайжан тарихи, I ч., Баки, 1961, с. 315.

2. Һ. Б. Абдуллајев. Кестәрилән әсәри, с. 424-425.

3. Архив внешней политики России. ф. персид., д. 12, лл. 104-105 / Бах: Һ. Абдуллајев. Кестәрилән әсәри, с. 448/.

4. С. Г. Гмелин. Кестәрилән әсәри, с. 100-101.

5. Јене орада, с. 100.

Азербайжанын тәсәрруфат һәјатынын аграр сәчијје дашымасы, онун тарихән дүчар олдугу итисади-техники керилик үзүндән ән"әнәви ипек тохучулугу нәинки Гәрби Европа өлкәлери иле, һетта инкишаф е"тибариле ондан хејли кери галан Русија иле ејни вахта мануфактура инкишафы мәрһәләсинә дахил ола билмәмишди. Мәһз бу сәбәбдән де истәр еркән сәнаје инкишафы јолуна дүшмүш Гәрби Европа өлкәлери, истәрсә де мануфактура мәрһәләсинә нисбәтән кеч гәдәм гојмуш Русија һәр вәчһле Азербайжаны өзләринин хаммал базасына вә сатыш базарына чезирмеје чалышырды. Бу да тәсадүфи дејилди. Тарихи шәраит үзүндән лабуд сурәтде техники керилик кирдабына дүчар олмасына бахмајараг, Азербайжан рус мануфактурасына кәрәк олан ән зәрури хаммал сәрвәтләринин зәнкин еһтијатына малик иди. һәмин сәрвәтлери эле кечирмек үчүн ХУШ әсрин сону вә ХІХ әсрин әввәлләринде чар Русијасынын ишгалчылыг сә"јлери мәһз бура јенәлмишди. Азербайжанын хаммал сәрвәтлери, о чүмләдән зәнкин хам ипек еһтијаты рус чаризминә рәһәтлыг вермирди. Чар мүтләгјјәтинин о заманкы ишгалчылыг планларында Загафгазија, о чүмләдән Азербайжанын әле-кечирилмәси хусуси јер тутурду.

2. ХІХ әср вә ХХ әсрин әввәлләринде ипекчилийн вәзијјети.

Азербайжан ХІХ јузилије гәдәм гојаркән онун мәһсуллар гүввәләрини һәрәкәтә кәтирә билчәк социал-итисади процесләр хејл дәрәчәдә ләнкимшди. Бу сәбәбдән де мәдәни-техники инкишаф сәвијјәси е"тибариле о, еркән сәнаје инкишафы јолуна дүшмүш өлкәләрдән хејли керидә гапырды. Керилик өзүнү социал-итисади инкишафын бир чох сәһәләринде, хусусиле техники сәһәдә даһа габарыг шәкилдә бүрүзә верирди. Бу чәһәт өзүнүн мәнфи тә"сирина өлкәния тарихи инкишафынын сонракы кедиминде, о чүмләдән Русијаја бирләшдириләндән сонракы бүгүн тарихи дөвр әрзинде ајдын әкс едирди. "Халглар һәбсханасы" олан чар Русијасы өзүнүн диқәр учгар мүстәмләкәлери кими, Азербайжаны да јалниз хаммал истәһсал едән аграр өлкә һалинда сахламага чалышырды.

ХІХ әсрин әввәлләринде Азербайжан халгынын сијаси һәјатында баш верән һадисәләр чаризмин мүстәмләкәчилик нијјетлери иле үзви сурәтде бағлы олдугундан объектив сурәтде онун тарихи ин-

кишафının сонракы кедишинә чидди тә"сир кәстәрмишдир. Мәнфур мустәмләкәчилик сijasәти јүрүдән чаризм Азәрбајчаны кериде галмыш аграр әлкә һалында сахламаг вә беләликлә дә ону рус сәнајесинин учуз хаммал базасына чевирмәк һижјәтләрини ардычыл сурәтдә, дәнмәдән давам етдирирди.

Бирләшмәдән сонракы илк дөврләрдә мутләгијјәт һөкүмәти игтисадидјјат сәһәсиндә әсас диггәтини Русијаја хам ипәк ихрач етмәјә јәнәлтмишди. Чар мә"мурлары езаләринин илк рапортларында Ширван ипәјинә јүксәк гижмәт верир вә ону дәвләт хәзинәсинин кәлирли сәһәләриндән һесаб едирдиләр. һәштәрхан лиман кәмрүкханасынын рәиси А.С.Иванов кенерал Тормосова кәндәрдији 25 јанвар 1809-чу ил тарихли мәктубунда Ширван әјәләтиндә илдә 500 пуда гәдәр ә"ла нев хам ипәк һасил олундугуну вә һәмин ипәкдән 1000-ә гәдәр тохучу дәзкәһи олан јерли "ипәк мануфактураларында" мұхтәлиф невдә ипәк маллар һазырланараг, јерли истәһлақдан әләвә Губа, Дәрбәнд, Салјан, Јелизаветпол /Кәнчә-А.М./, Чар, Дагыстан, Ләнкәран, Баки, Гызлар вә һәштәрхана кәндәрилдијини хәбәр верир.¹ Бу гижмәтли хаммал нөвүнү хәзинәһни башлыча верки мәнбәләриндән биринә чевирмәк вә онун Русијаја ихрачынн тә"мин етмәк чар мұтавириләрини чидди дүшүндүрдү. Бу ишлә биләвәситә чар ордусунун баш командаһни кенерал Јермолов шәхсән өзү мәшгул олурду. Онун 1823-чу ил декабрн 14-дә Малијјә вә Тичарәт назирәи кенерал Канкринә јаздыгн мәктубунда дәвләт хәзинәсинин нәфинә бир сыра мусәлман әјәләтләриндән јүксәк кәјфијјәтдә ипәк топланмасындан вә Русијада ипәјин гижмәтинин јүксәк олмасы үзүндән онун Москва, Јахүд Макаревск јәрмаркасына кәндәрилмәси лүзүмүндән бәһс олунур.² Граф Паскевичә мұрачидлә јазылмыш башга бир мәктубдан исә әјдын олур ки, Ширвандан чар хәзинәсинин нәфинә топланан хам ипәк үмуми мәнсулун бешдә бир һиссәсини тәшкил едирмиш.³

Верки шәклиндә Азәрбајчандан топланмыш хам ипәк Мәркәзи Русијанын ипәксарыма фабрикләриндә е"мал едилдикдән сонра һазир кәләф һалында керә гајтарилараг, јерли шәрбафлара баһа гижмәтә сәләт. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией /бундан сонра: АКАК/, IV ч., с. 83.
2. АКАК, V ч., с. 253.
3. Јенә орада, V ч., с. 186.

тылырды. XIX әсрин биринчи јарысына вид материаллардан керүндү-јү кими, гәти мустәмләкәчилик сijasәти јүрүдән рус мутләгијјәти илк вахтлар чалышырды ки, Азәрбајчанда ипәк е"малы сәнајесинин инкишафына јол вермәсин. О дөврүн игтисади мәсәләләри илә мәшгул олан мұәллифләрдән биринин јаздыгына керә, "Русијанын мустәмләкәсин олмәг е"тибарилә Загафғазияја мануфактураја малик олмағалыдыр; алимләрин нәзәр-диггәтинә белә бир аяләјиш әјдын чатдырылмалыдыр ки, бурада јалыз о мұәссисәләр јарадыла биләр ки, онларын инкишафы үчүн чәнуб күвәшинин сәмәрәли тә"сири, әләлхүсус да фәјдалы су вә с. амилләр зәруридыр. Чәсарәт едиб дәјә биләрик ки, бу бүтөвлүкдә рус мануфактурачылыгынын әһәмийјәтли дәрәчәдә хәјринә ола биләр; зирә мұшаһидәчи агилләрин сәјләдији кими, буранын сакинләринин мәшгулијјәт нөвүнү тәбиәт өзү мұәјјән етмишдир; одур ки, мөвчүд оланлары ләгв етмәмәли, јенә мұәссисәләрин јарадылмасына исә јол вермәмәли".¹

Русија тохучулуг мануфактуралары үчүн рәгиб сајылан, елә бу сәбәбдән дә чар мә"мурлары вә дикәр мутләгијјәт нөкәрләринин јасәг һесаб етдији бу чүр "зәрәрли мануфактура" нәвләриндән бири мәнә јерли шәрбафханалар иди. Она керә дә рус фабрик сәһибләринин мәнәфәјини нәзәрә алан чар мә"мурлары Азәрбајчанын барәма истәһсалы мәркәзләриндә әсас диггәтләрини ипәк е"малы ишинә вә онун кәјфијјәтинин јүксәлдилмәсинә јәнәлдир вә јерли ипәк тохучулугуна тамәмилә бикәнә мұнасибәт бәсләјирдиләр. Јерләрдә ипәксарыма ишинин јахшылашдырылмасына гајғынн артырылмасы исә, һәр шәјдән әввәл, ондан ирәли кәлирди ки, Мәркәзи Русија фабрикларына тәз корланан бәјүк һәчмли барәма јүкүнә нисбәтән е"мал олунмуш һазир ипәјин кәндәрилмәси даһа мұнасиб иди. Табланма чәтинликләри вә корланма әһтималы чох олан барәмань о дөврүн рәглијјәт васитәләри илә узат мөсафәјә иткисиз чатдырмаг әләвә зәһмәт вә гајғы тәләб едирди. Малијјә вә тичарәт назирәи Канкрин барон Розенә јаздыгы мәктубда ачыг сурәтдә билдирирди ки, ипәјин сарынмасы әмәлијјәти чиллә вә дүлә /ара ипәји/ һазырламаг мөсәдидә онун топланмасындан әсәслы сурәтдә фәргләндијиндән бу ашин илк мәрһәләсини јерләрдә, икәнчи мәрһәләсини исә мәркәзи фабрикләрдә кермәк даһа сәрфәлидыр. Хүсусилә 1825-чи илдән е"тибарән

1. Сын стечасте за 1834 г. № 27-34, с. 44-45.

Москвада ипәктохума фабриклеринин кениш жаылмасы вә бурада ипәктовлана эмәлијјатынын тәкмилләшмәси бир даһа тәләб едир ки, Загафгазија әһалисинин башлыча гајгысы јүксәк кејфијјетли хам ипәк һасил етмәкдән ибарәт олмалыдыр.¹

Русија ипәк сәнәјесинин хаммала олан еһтијачы Азәрбајҗанда ипәк истеһсалынын инкишафына күчлү тәкан вермишдир. Ипәкчилијин хәзинә үчүн сәрфәли олдуғуну вә рус ипәк сәнәјесинин тәләбатынын нәзәрә алараг чар һөкүмәти кәнд тәсәррүфатынын бу сәнәсини инкишаф етдирмәк үчүн бир сыра тәдбирләр һәјәтә кечирмәјә башлады.² Башлыча барамачылыг рајонларында ипәк е"малы мүүссисәләринин јаранмасы, Загафгазијада ипәкчилији вә тичарәт сәнәјесини јажан чөмијјәтин тә"сис едилмәси, нүмунәви ипәкчилик мәктәбләринин ачылмасы әчнәби барама гурду чинсләринин /Италија, Франса, Чин, Јапонсија вә с./ тохумунун кәтирилмәси, кумдарлардан вахтилә алыннан веркиләрин ләгв едилмәси вә с. кими һөкүмәт вә тичарәт сәнәјә дәирәләри тәрәфиндән һәјәтә кечирилән әмәли тәдбирләр нәтичәсиндә Азәрбајҗанын ипәкчилик тәсәррүфаты јенидән дирчәлмәјә башламышдыр. Јаранмыш јени әлверишли шәрайтдә Азәрбајҗан кумдарларынын фәдакар әмәји өз бәһрәләрини верир. Ипәкчилик әһалинин игтисади һәјәтәндә мһүм әһәмијјәт кәсб етмәјә башлајырды. Хүсусилә ипәк ихрачатынын артмасы илә әлагәдар олараг, барамачылыг тәсәррүфатынын әмтәә характери хејли дәрәчәдә күчләнмишди. Бу сәбәбдән дә кумдарлар әлдә етдикләри барама мәһсулунун чох чүзи бир һиссәсини өз еһтијачлары үчүн сахлајыр, галан бөјүк гисмини исе рәвач әмтәә мәһсулду кими, ја јерли шәрбафлара сатыр, ја да Русија вә Гәрби Авропа өлкәләринә ихрач едирдиләр. Ипәкчилик тәсәррүфатында баш верән бу мütәрәгги мейләр Азәрбајҗан ипәјинин кәһнә шәһрәтини бәрпа етмәклә йнашы, ипәк һасилатынын, хүсусилә сатлыг ипәк мәһсулунун мигдарынын сүр"әтлә артмасына сәбәб олмушдур. Мәһз бу сә"јләрин нәтичәсиндә XIX әсрин 30-чу илләриндә Загафгазијада иллик ипәк һасилаты 15.000 пуда чәтдыгы һалда, һәмин әсрин орталарында онун мигдары ики дөфәјә јахын артараг, 24-32 мин пуда галмышды.³ Мütәхәссисләрин "чичәкләнмә дөвру" адландыр-

1. АКАК, VIII ч., с. 199.

2. А. С. Сундбагадә. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX веке. Баку, 1958, с. 128.

3. Г. Н. Шавров. Кестәрилен әсәри, с. 159, 165.

дыглары 60-чы илләрин әввәлләриндә Загафгазија кумдарлары иллик ипәк һасилатыны 50 мин пуда чәтдырмишдылар.⁴

Өлкәдә истеһсал олуна ипәјин әсас һиссәси Загафгазијанын башлыча ипәкчилик рајонлары сајылан Азәрбајҗан әјәләтләринин пајына дүшүрдү. "Гафгаз" гәзетинин јаздыгына кәрә, Загафгазија ипәјинин бөјүк һиссәсини Шамаһы губернијасын, хүсусилә онун үч гәзасын: Шамаһы, Шуша вә Нуха гәзалары верирди.⁵ Бу дөврдә бүтүн Загафгазија әразисиндә һасил едилән хам ипәјин јарыја гәдәри, јә"ни 15.000 пуду тәкчә Нуха гәзасынын пајына дүшүрдү.⁶

Бу илләрдә Загафгазијада ипәкчилијин чичәкләнмәсинин бир сәбәби дә һәмин вахт барама гурду хәстәлијинин Гәрби Авропада ипәкчилијә агыр зәрбә јетирмәси иди.⁴ Она кәрә дә чәтин вәзијјәтә дүшүш Гәрби Европанын ипәк фабрики саһибкарлары Загафгазијадан хам ипәк вә ја барама әлдә етмәклә бәһранлы вәзијјәтдән јаха гуртармаға чалышырдылар. Бунула белә, рус сәнәјечиләри Азәрбајҗан ипәјинин башлыча мütәрәси олараг галырды. "Гафгаз" гәзетинин јаздыгына кәрә, 50-чи илләрин әввәлләриндә Загафгазијада истеһсал олунмуш 30-35 мин пуд хам ипәјин үчдә ики һиссәсинә гәдәри Русијаја ихрач едилмиш, дөрддә бир һиссәси јерли истеһлака сәрф олунмуш, јердә галан гисми исе харичә көндәрилмишдир.⁵ Русијада ипәктохума вә ипәксарына истеһсалынын сүр"әтли инкишафы Азәрбајҗан ипәјинә тәләбаты дурмадан артырды.

Азәрбајҗанын ипәкчилик тәсәррүфаты XIX әсрин икинчи јарысына угурла гәдәм гојмушду. 60-чы илләрин әввәлләриндә о, өз инкишафынын ән јүксәк мәрһәләсинә чәтмишди. 1861-чи илдә тәкчә Бакы губернијасында 17.352 пуд хам ипәк истеһсал олунмушду ки, бунун да 14.889 пуду Русијаја ихрач едилмишди.⁶ һәмин дөврдә бир сыра кустар ипәксарына мүүссисәләри вә ири ипәк фабриканын мейдана кәлмәси Азәрбајҗанда ипәкчилијин интенсив инкишафына јахындан кәмәк етмишдир.

1. Г. Н. Шавров. Кестәрилен әсәри, с. 170.

2. "Гафгаз" гәзети, 1864, № 53.

3. Н. Потехин. Шелководство Шемахинской губернии и Цар-Абалская школа. Бах: Вестник промышленности, М., 1860, X ч., № 10, с. 2.

4. В. Д. Мочалов. Крестьянское хозяйство в Закавказье к концу XIX в. М., 1958, с. 352.

5. Јенә орада, с. 352-353; һәмчинин бах: "Гафгаз" гәзети, 1851, № 3.

6. М. К. Рожкова. Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX века и русская буржуазия. М., 1949, с. 131.

Н.Н.Шавров XIX эсрия 50-60-чы иллэрини "Тафгаз ипекчили-
 жинин гызыл эсри" адландыраг кестерирди ки, бу мүддэт эрзин-
 де о, елэ бир инкишаф зирвэсинэ чатмышды ки, һэмин жүксэклије
 нэ о вахта гэдэр, нэ де ондан сонра галха билмэмшидр.¹ Лакин
 бу мүвэффэгијјэтлэр о гэдэр де узун цанам етмэмш вэ тезликлэ
 /1864-1865-чы иллэрдэ/ ипектурду хэстэлији Азэрбајчанны ипек-
 чилик тэсэрруфатыны да чулгаламышды. Азэрбајчана Гэрби Авро-
 па елкэлэриндэн кечмиш ипектурду хэстэлији илэ угурсуз мүбаря-
 зэ мүсбэт нэтичэ вермэдијиндэн эһ"энэви ипек истеһсалы мэркэз-
 лэриндэ һэтта кумдарларны бир гисми бүтүн үмидлэрини үзэрэк,
 тут бағларны дограмага вэ онларын јериндэ мејвэ вэ үзүм бағ-
 лары салмага мэчбур олмушдур.²

Хэстэлик нэтичэсиндэ Азэрбајчан ипекчилијинэ үз вермиш
 тэнэзүл хејли мүддэт давам етмишдир. О заманкы дэври мэтбуат-
 да ипекчилик тэсэрруфатында баш вермиш бу бөһран бөјүк бэд-
 бэхтлик кими гијмэтлэндирилирди: Загафгазијини ипекчилик ра-
 јонларны бөјүк телэфат үз вермишдир. Өлкэнин сэнэје истеһса-
 лынны башлыча сәһэси вэ халг рифаһынны гүдрэтли васитэси сар-
 сымлышдыр. Нуха вэ диқэр керкэмли ипекчилик ментэгэлэри өз
 шан-шөһрэтини вэ эзэмэтини итирмишдир. Ипектурду хэстэлији бу
 илдэн е"тибарэн өзүнү сон дэрэчэ агыр формада тэзәһүр етди-
 рмишдир.³ Лакин 70-чи иллэрин эввэлэриндэн е"тибарэн Азэрбај-
 чанны ипекчилик тэсэрруфаты тэдричэн бэрпа олунмага башламыш-
 дыр.⁴ 1874-чү илдэ Желизаветпол губернијасында кумдар-
 лар 159.604 пуд барама јетишидрмејэ мүвэффэг олмушдулар.⁵
 Ипекчилик тэсэрруфаты тэдричэн Бакы губернијасында да бэрпа
 олунурду.

70-чи иллэрдэ Азэрбајчан ипекчилијини дирчэлмэсиндэ ха-
 ричдэн барама тохуму кэтирилмэси мүһүм рол ојнамышдыр. А.С.Сум-
 батзаде С.Гулишамбарова истинад едэрэк јазыр ки, гаттинв хэс-
 тэлијиндэн сонра јерли кумдарлар дүшүкүлэри ачыначатлы везиј-
 I.Н.Н.Шавров.Кестерилэн эсэри,с.166.
 2.В.А.Мочалов.Кестерилэн эсэри,с.353.
 3."Записки Кавказского Общества Сельского Хозяйства"/Бундан
 сонра: КОСХ./,Тифлис,1865,№ 4,с.107.
 4.Э.С.Сумбатзаде.Кестерилэн эсэри,с.242.
 5.Кавказский календарь на 1877 г.Тифлис,1876,с.20.

јэтдэн хилас олмат үчүн ничат јолуну барама тохумунун даһа дө-
 зүмлү олан јапон, Хорасан вэ Бухара чинслэрини јетишидрмэктэ та-
 па билмишдилэр. Бу тэдбирин сәјэсиндэ ипекчилик дирчэлмејэ баш-
 ладн.¹

XIX эсрия 80-чи иллэри Шэрги Загафгазијада, хусусилэ Азэр-
 бајчанда ипекчилијин сүр"этли инкишафы вэ кениш мигјас алмасы
 илэ сәчијјэлэнир. Ресми шөрһчилэрэ эсасланан П.В.Гугушвили ја-
 зыр ки, экэр эввэллэр бурада ипекчиликлэ јалныз кәндли тэсэрру-
 фатлары мөшгул олурдуса, 80-чи иллэрин сонларындан е"тибарэн
 мүлкәдар вэ тачирлэрин бир чоху һэмин ишдэн јапышарат,бу мэгсәд-
 лэ мүкәммэл кумханалар тикдирирдилэр.² Н.Н.Шавровун јаздығына
 көрө, кечэн эсрия 80-чи иллэрини орталарында Азэрбајчанны 800-
 дән чох кәнди барамачылыгла мөшгул олурду.³

80-чи иллэрдэ Азэрбајчанда ипекчилијин интенсив инкишафы
 вэ јенидэн әһалинин севимли мөшгулијјэт сәһэсинэ чеврилмэсиндэ
 Мэркэзи Русија ипек е"малы сәнэјесинин хаммала олан еһтијачны
 әдәмэк нијјэтиндэн ирәли кәлән һөкүмэт тэдбирлэри /1887-чи илдэ
 Гафгаз ипекчилик стансијасынын тэ"сис олунмасы,Нуха вэ Шуша гә-
 заларында онун шө"бөлэрини ачылмасы,јерли кумдарларны е"тибары-
 ны газаныш селлүлјар барама тохумунун пәјланмасы,кәнд мүллим-
 лэринин кәмәји илэ мәктәблэрин нәздиндэ бараматурдунун күмүнәви
 бәсләнмәси ишинин тәшкили,ипекчилик үзрә сәрки,мүтавирэ вэ ту-
 рултајларын кечирилмәси вэ с./ мүһүм рол ојнамышдыр.⁴

Бу иллэрдэ барамачылыгын кур инкишафы вэ сатлыг барама
 мөһсулунун чоһалмасы Азэрбајчанны ипекчилик тэсэрруфатларынын
 бир чохунда чидли тәбәддүләтә сәбәб олмуш, онларын игтисади ха-
 рактерини хејли дәјшидримишдир. Бу чөһөт ингиләбдан эввәлки
 ипекчилик мүтәхәссислэрини дигтәтиндэн јәјынламышдыр. Н.Н.Шав-
 ров Нуха вэ Шамахы гәзаларынын Күрсәһли кәндлэринин ипекчилик
 тэсэрруфатларында 80-чи иллэрдэн башлајарат ихтисаслашма кетди-
 јини хәбәр верэрэк кестерирди ки, бурада тут бағларынны сәһиб-

- 1.С.Гулишамбаров.Обзор фабрик и заводов Закавказского края/Бун-
 дан сонра:ОФЗК/,Тифлис,1894,с.307-308; Э.С.Сумбатзаде.Кесте-
 рилэн эсэри,с.244.
- 2.И.Сегаль.Сборник сведений о Елисаветпольской губернии.Тифлис,
 1902,с.159-160; П.В.Гугушвили.Шелководство в Грузии и Закав-
 казье в XIX-XX вв.Тбилиси,1960,с.41.
- 3.Н.Н.Шавров.Кестерилэн эсэри,с.178.
- 4.В.Д.Мочалов.Кестерилэн эсэри,с.353.

лери билаваситә өэлери барамачылыгга мөшгул олмурлар; онлар баг ва кумханаларыны һазыр барама мөһсулунун үчдә ики һиссәсине, јахуд јарылыгына кумдарлара ичарәјә верирдиләр. Бә"ән исе чәкилликләрин саһибләри өэлери барама гурду бәсләјирдиләр. Лакин бу һалда онлар музду ишчи гүввәсиндән истифадә едир вә әлдә олунмуш барама мөһсулунун бешдә бир, јахуд үчдә бир һиссәсини муздура верирдиләр.¹

Көрүндүјү кими, хирда әмтәә истәһсалчысы олан вә өз вялә үзвәләринин шәхси әмәјинә әсәсләнан кумдарларла јанашы, музду әмәк әсәсиндә гурулмуш һисбәтәв ири барамачылыг тәсәррүфатлары да мөјдәна чыкмышды. Ә.С.Сумбатзаде XIX әсрин сон рубундә Азәрбајчан ипәкчилијини сәчијјәләндирәрәк онун әсәсини шәхси әмәјә әсәсләнан хирда кумдар тәсәррүфатлары тәшкил етдијини вә кәндин варлы зүмрәләринә мөхсус ири ипәкчилик тәсәррүфатларына тәкәмсејрәк һалда тәсадүф олундуğunu хәбәр верир.²

Әсрлар боју ипәкчилик тәсәррүфаты кәндли вяләләринин әлиндә чәмләшмишди. XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә ипәк истәһсалы илә тисмән бәј вә тачир вяләләри дә мөшгул олмага башламышды. Буна бахмәјарат, ипәкчилијин хирда әмтәә характери дәјишмишди.

XIX әсрин сонларында Азәрбајчанын ипәкчилик тәсәррүфатлары јенә дә өзүнүн кәһнә, ән"әнәви мәркәзләриндә: Нуха, Әрәш, Чәбрајыл, Чаваншир вә Шуша гәзаларында, Загәтала даирәсиндә, Кәјчәј, Шамахы, Губа вә Нахчыван гәзаларында чәмләшмишди. Ипәкчилик, һәмчинин, Јелизаветпол вә Зәнкәзур гәзаларынын кәндли тәсәррүфатларында нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә мүнүм рол ојнајырды.³

Барамачылыг Азәрбајчанын һәр јеривә кениш сурәтдә јайылмасына вә ән"әнәви сәчијјә дашымасына бахмәјарат, ипәк истәһсалы мәркәзләри инкишаф сәвијјәсинә вә әһалинин иҗтисади күзәрәвиндәки әһәмијјәтинә кәрә бир-бириндән фәргли мөһәлли хүсусијјәтләре малик иди. Хүсусилә XIX әсрин сонларына доғру ипәкчилик тәсәррүфатынын тәриб һиссәләрини тәшкил едән бәлмәләрин дәмәк олар ки, һәмснынын әмтәә характери кәсб етмәси илә әләгәдәр оларат, мөһәлли ипәкчилик мәркәзләри әрәсиндә фәргләр даһа да күчләнишди.

1. Н. Н. Шафров. Кәстәрилән әсәри, с. 247-248.

2. Ә. С. Сумбатзаде. Кәстәрилән әсәри, с. 250.

3. В. Д. Мочалов. Кәстәрилән әсәри, с. 353-354.

Бу чәһәт Јелизаветпол губернијасынын тисмәлиндә даһа әјдүн нәзәрә чарпырды. Бу дөврдә о, тәкчә Азәрбајчанда дәјил, бүтүн Загәфгазијадә ипәкчилијин башлыча мәркәзи сајылырды.¹ XX әсрин әввәлләринә јәхин бүтүн Загәфгазијадә истәһсал олунмуш 450 мин пуд барама мөһсулунун јарыдан чоху, јә"ни 250 мин пуду тәкчә Јелизаветпол губернијасынын пәјина дүшүрдү.² Губернијанын әсәс ипәкчилик мәркәзләри Нуха, Чәбрајыл вә Шуша гәзаларында јерләширди. В. Д. Мочалов статистик материалара әсәсләнараг кечән әсрин 90-чы илләриндә бу гәзаларда ипәкчилијин күвәффәтијјәтлә инкишаф етдијини вә 60-чы илләрин әввәлиндәки јүксәк истәһсал сәвијјәсинә јәхвиләшдигини гејд едир.³

Нуха гәзәсиндә ипәк истәһсалы кәндли тәсәррүфатында тахылчылыгдан сонра башлыча јер тутурду. Гәзанын кумдар кәндләринин бөјтк әксәријјәти ипәк е"мәли мәркәзләринә чеврилмиш Нуха шәһәри вә Вартамен /Озан-А.М./ кәндинин әтрафында чәмләшмишди. һәммин кәндләрдә фәрди вяләләрин бешдә дөрд һиссәси барамачылыгга мөшгул олурду.⁴ Тәсәррүфат мөшгулијјәтинин бу нөвү тәдричән өз характерини дәјишәрәк тичарәт ипәкчилији сәчијјәси кәсб едирди. Нуха гәзәси барама вә ипәк алверинин иҗтисаслашдырылышы базарына чеврилмишди.⁵

Јелизаветпол губернијасы ипәк истәһсалы саһәсиндәки үстүн ролуну XX әсрин әввәлләриндә дә сахламышды. О дөврдә Загәфгазијадә истәһсал олунан ипәјин јәрнја гәдәрини јенә дә һәммин губернијанын кумдарлары верирди. 1910-чу илин статистик мө"луматына кәрә, губернијадә 153.500 пуд барама мөһсулу топланмышды.⁶

Шәрти Азәрбајчанда ипәкчилик ән чох Кәјчәј, тисмән исе Шамахы гәзәсиндә инкишаф етмишди. Ләнкәран вә Губа гәзаларында јерли әһалинин тәсәррүфат мөшәтиндә барамачылыг чүзи јер тутурду.⁷

1. В. Д. Мочалов. Кәстәрилән әсәри, с. 359.

2. "Труды Кавказского отдела Российского общества садоводства", У ч., I бур., Тифлис, 1901, с. 331.

3. Сборник сведений о Елисаветпольской губернии. Тифлис, 1902, с. 170; В. Д. Мочалов. Кәстәрилән әсәри, с. 359.

4. Ф. Шимановский. О состоянии шелководства в Нухинском районе. "Труды КОСХ", 1885, № 2-3, с. 128.

5. В. Д. Мочалов. Кәстәрилән әсәри, с. 361.

6. Обзор Елисаветпольской губернии за 1910 г. Тифлис, 1911, с. 91.

7. В. Д. Мочалов. Кәстәрилән әсәри, с. 362.

XIX эсрин сонларында Зегатала дайрасинде мише јакыи аяла кумдарлыгыла мөшгул олурду.¹ Нахчыван гэзасы бутун Гафгазда эн јакшы ипәкчилик рајону кими мөшһур иди.² Хусусилә гэзанын Орду-бад сәһәсинде ипәкчилик әһалинин эн севимли мөшгулијјәти сајы-лырды. Бурада һәтте өзүнүн хусуси тумчарлыгы олмајан аялаләр дә барамгурду бәс ләјирди.³

XIX јүзиликдә Азербайчан ипәкчилик тәсәрруфаты кениш мә"-нада бир-бирилә үзви сурәтдә бағлы олан мухтәлиф мөшгулијјәт сә-һәләрини: тутчулуг, барымачылыг, ипәкәјирмә, ипәксарыма, ипәк-ешмә, ипәктохума /шәрбафлыг/, ипәкбојама вә с. кими сәнәт вә пешә нөвләрини әһәтә едирди.

XIX эсрин икинчи јарысында башлајарат јерли ипәк е"малы сәнајесинин интензив инкишафы ипәксарыма ишинин сәнајә характе-ри алмасына вә беләликдә дә мустәгил истеһсал сәһәсинә чеврилмә-синә сәбәб олмушдур.⁴ Хусусилә 80-чи илләрдән е"тибарән Азербай-чаннин ипәкчилик тәсәрруфатында вәзијјәт әсаслы сурәтдә дәјишмиш-ди. Сәнајә үсулу илә ипәк е"малынын сур"әтли инкишафы барама мөһсулунун кустар үсулла ипәк кәләфинә чеврилмәсинә, јахуд ата-баба гәјдасы илә әл дәзкәһларинда ондан тохума мә"мулаты һазыр-ланмасын игтисади бахымдан лүзүмсуз етмишди. Бу чәһәт ипәкчилик мүтәхәссисләринин о заманкы мушаһидәләриндән дә ајдын көрүнур. Кәндилләр даһа әввәлләр олдуғу кими, бараманы дәдә-баба дәзкәһ-ләриндә сарыјуб хам ипәк һалына салмаг вә јахуд ондан чечим то-хујуб сатмаг әвәзинә, биләваситә ону бухарла ишләјән ипәксарыма фабрикларинә вермәји даһа үстүн тутурдулар.⁵ Бунунла белә, сәна-јә үсулу илә һасил олунмуш фабрик ипәји јүксәк кејфијјәтинә вә нисбәтән учуз баша кәлмәсинә бахмајарат, истәр әјирмә, истәрсә дә сарыма техникасы илә һасил олунмуш кустар ипәк истеһсалынын сыхышлырбы тамамилә арадан чыхара билмәмишди. Бунун башлыча сә-бәби, һәр шејдән әввәл, әһалинин мейшәтиндә кечи тохумали ипәк мә"мулатина тәләбатын һәлә дә узун мүддәт давам етмәси вә бунун-

1. Труды Кавказской шелководственной станции/бундан сонра: КИХ/, VIII ч., Тифлис, 1896, с. 37.
2. Тр. КИХ, XI ч., Тифлис, 1904, с. 99.
3. В. Гаврикий. О состоянии шелководства в Ордубатском участке. Бах: Тр. КОСХ, 1895, № 2-3, с. 167.
4. В. Д. Мочалов. Кестәрилән эсәри, с. 354.
5. "Кавказское сельское хозяйство", 1902, № 38, с. 605.

ла әләгәдар оларат биширмә јолу илә әлдә олунан пиләдән әјрил-миш спесифик сап нөвүнә /кечи/ еһтијачын галмасы илә изаһ олу-нур. Манчылыг васитәсилә кустар ипәксарыма техникасына кәлиначә, гејд етмәк ләзәмдир ки, ипәк истеһсалынын бу сәһәсинин фабрик ипәји илә јанашы давам етдирилмәси лабүдлүҗ илк нөвбәдә јерли ипәктохума карханаларынын /шәрбафханаларын/, сәнүк шәкилдә дә ол-са, өз фәалијјәтини һәлә дә давам етдирмәси вә бунун нәтичәсиндә манчылыг ипәјинә тәләбатын галмасы илә изаһ олунур. Кустар сары-ма техникасынын давам етдирилмәсиндә шәрбаф карханалары илә јә-нашы, ев пешәси сәчијјәси дашычан кечи тохучулугунун да мөјјән ролу олмушдур. Белә ки, кечи мә"мулаты, хусусилә чечим тохучулу-гунда чох вахт чиллә мөгсәдилә манчылыг ипәји ишләнирди. Јүксәк истеһсал кејфијјәтинә, хусусилә кечи сапа нисбәтән һамар вә да-һа дөзүмлү олмасына көрә чечим истеһсалында тохучу гәднлар ман-чылыг ипәјинә үстүн јер верирдиләр.

Кустар ипәк е"малынын һәр ики үсулунун /әјирмә вә сарыма/ XX эсрин әввәлләринәдәк давам етмәсиндә эн"әнә муһафизәкарлыгы да аз рол ојнамамьшды. Јүксәк кејфијјәтинә бахмајарат, сатыналма фабрик ипәји хусусилә кустар ипәк мә"мулаты тохучулары үчүн иг-тисади чәһәтдән о гәдәр лә сәрфәли дејилди. Ән"әнә күчү һесабы-на онлар өз барама мөһсулларыннан, һәтта онун чыхдаш һиссәсин-дән ата-баба гәјдасы илә тохума вә јахуд тикмә мөгсәдилә ипәк сап-кечи һазырламағу үстүн тутурдулар.

Әјирмә үсулу илә ипәк е"малы ев пешәси сәчијјәси дашымағла, бу ишлә, бир гәјдә оларат, биләваситә кумдар гәднлар евләри мөшгул олурдулар. Чечим истеһсалынын әмтәә характери алдығу ба-рамачылыг мәркәзләриндә чох вахт чиллә һазырламаг мөгсәдилә да-һа јүксәк кејфијјәтә малик олан манчылыг ипәјиндән истифадә олу-нурду. Бу һалда кумдар өз истеһлакы үчүн ајырдығи барама мөһсу-луну гурудуб "боғандан" сонра ону сәјјар манчылыг усталарына сә-рытдырыр вә бу јолла хам ипәк кәләфи әлдә едирди. Еһтијач бәрк-вадар етдикдә кумдарлар өз мөһсулларынн /барама, кечи вә ја хам ипәк кәләфи/ базара чыхарыб әлһарајы нәгд пул әлдә едирдиләр. Бунунла белә, ипәк мөһсулуну хаммал һалында сәтмаг игтисади чә-һәтдән аз сәрфәли олдуғундан кумдар гәднлар ону тохујуб мә"му-лат һалына чевирдикдән сонра сатмағу даһа үстүн тутурдулар. Бе-

лө везижет XIX эсрия икинчи жарысына, јаъни Азербайжанда сөнаје үсулу илө ипөксарына истөһсалынын интенсав инкишафына гөдөр давам етмишдир. Јерли ипөксарына фабриклары мејдана чыхандан сонра барамә мөһсулуну һөмиң мүөссисөлөрө сатмаг кымдарлар үчүн даһа сөрфөли олдугундан кустар ипөк е"малы вө ја ипөк мө"мулаты истөһсалына о гөдөр дә лүзүм галмырды. Бу сөбөбдөн дә Азербайжанның ән"әнөви ипөкчилик тәсәррүфаты тәдричән барамачылыгга мөһдудламага башламышдыр.

Әддә олунан материаллардан көрүндүју кими, XIX эсрия сону вө XX эсрия әввәлләриндә, ипөксарына мүстәсна олмагга, Азербайжанның ән"әнөви ипөкчилик тәсәррүфатынын бөшлыча сәһәләрийнин һеч олриси объектив тарихи сөбөбләр үзүндән сөнаје истөһсалы мәрһәләсинә жүксәлә билмәмишдир. Доғрудур, истөһсал просесләрийнин спецификацији үзүндән ән"әнөви ипөк тохучулугунун кархана формасы инкишаф е"тибарилә мануфактура сөвијјәсинә јажыңлашмыш, һәтта онун астанасына кәлиб чата билмишдир. Мүхтәлиф техноложы просесләрлә бәғлы олмасына вө мүкәммәл әмәк бөлкүсүнә, башга сөзлә десәк, мануфактураја хәс олан башлыча истөһсал хүсусијјәтләрийнә малик олмасына бәхмәјараг, Азербайжанда мөһсулдар гүввәләрийнә ләңк инкишафы, хүсусилә техники керялик үзүндән кархана тохучулугу сөзүн һәгиги мө"насында мануфактура истөһсалы мәрһәләсинә жүксәлә билмәмишди. Она көрә дә шәрбафлыг вө онунла үзүн сурәтдә бәғлы олан истөһсал просесләри /ипөкешмә, бојама, нахышлама вө с./ Азербайжанда Совет һакимијјәти гурулана гөдөр сөнаје мигјасы ала билмәмиш, хирдә әмтәә истөһсалы сөвијјәсиндә галмышды. Бунун мүһүм бир сөбөби дә ондан ибарәт иди ки, рус ипөк сөнаје буржуазиясын гәти мүстәмләкөчилик сийәсәти јеридән чәр мүтләгијјәтийинин һимәјәсинә архаланараг, һәр вәчһлә Азербайжанда ипөк мө"мулаты истөһсалы илө бәғлы сөнаје сәһәләрийнин инкишафына чидди әңкәл төрәлирди. Јүксәк әмәк мөһсулдарлыгына малик механики дэзкаһлара чөхдән кечмиш Гәрби Авропа өлкәләри вө Русијанын учуз сөнаје малларынын чидди рәғәбәти нәтичә е"тибарилә техники чәһәтдән зөиф олан вө бу сөбөбдән дә әл әмәјинә әсасланан ән"әнөви ипөктөхума истөһсалынын, о чүмлөдән шәрбаф карханаларынын төнөззүлө угратымышдыр. Әлбәттә, бу һәл ани, бирдән-бирә бәш верән просес олмашы, шәрбафлыг сөнәти илө бәғлы истөһсал ән"әнөләри хәјли мүддәт давам етмишдир.

КЕЧИ МӨ"МУЛАТЫ ИСТӨҺСАЛЫ.

I. Хаммал вө онун илкин е"малы

Тарихи мө"хәзәләрим кәсадыгы илк ортә әсрләрдә Азербайжанда ипөкдән һәзирланан мө"мулат нөвләри, онларын тохума техникасы вө башлыча истөһсал мәркәзләри барәдә там тәсәввүр әддә етмәјә имкан вермир. Елө буна көрә дә ипөк тохучулугунун илкин формалары, онларын инкишаф сөвијјәси, ев мөшәтиндә ипөк мө"мулатынын ролу вө с. кими мәсәләләр индијјәдәк там тәфсиләти илө әјднәләшдирилмәмишдыр.

Кечи тохучулугунун тәдгигинә лагәјд мүнасибәт, һәр шөјдән әввәл, онунла изаһ олунур ки, Азербайжанда этнографик тәдгигәт ишләрийнә башланан заман артыг кечи мө"мулаты өзүнүн мөшәт әһәмијјәтийини итиришди. Етнографик материалларын вахтында топланмә масы шәрбафлыг сөнәтийин илкин мәрһәләсини тәшкил едән кечи тохучулугунун тәдгиги мәсәләсини хәјли мүрәккәбләшдирмиш, хүсусилә онун истөһсал техноложиясынын арашдырлмасы имканынын сон дәрәчә мөһдудлашдырмишдыр.

XIX эсрия икинчи жарысындан е"тибарән фабрик үсулу илө ипөк е"малынын артмасы нәтичәсиндә кымдарлар үчүн барамә мөһсулуну сәтиша чыхармаг ону тохујуб чөчим мө"мулатына чөвирмөкдән даһа сөрфөли иди. Белә шәрәйтдә кечи мө"мулаты өзүнүн әввәлки итисәдәли әһәмијјәтийини итириб лүзүмсуз олдугундан тохучулугун бу формасы тәдричән арадан чыхмага башламышды. Хүсусилә Азербайжанның башлыча ипөкчилик мәркәзләрийндә чөчим тохучулугунун төнөззүлө уграмасы бу гәдим истөһсал сәһәсинә даир фәктик материалларын топланмасынын бир гәдәр дә чәтинләшдирмишдир.

Азербайжан этнографиясында кечи мө"мулаты тохучулугунун зөиф өјрәнилмәсинин дикәр бир сөбөби дә ингилабдан әввәлки әдәбијјәт материалларинда бу мәсәләјә даир мө"луматларын һәдсиз дәрәчәдә аз олмасы илө изаһ едилир. Белә ки, XIX эсрия 30-чу илләриндән башлајараг ипөкчилик барәдә аз-чөх мүнтәзәм мө"лумәт верән мүвафиг әдәбијјәтлардә әсәс дигтәт чәр Русијасынын һәким дәирәләрийни биләвәситә дүшүндүрән хам ипөк е"малы мәсәләләрийнә јөнәлдилмишди. Сөнаје инкишафы јолуна дүшүш рус буржуазиясынын

сини менаџеји милли учгарларда хаммал истеһсалыны дурмадән ар-
тырмагы төләб едирди. Мутләгиджәтә вә онун ичтиман дајагы олан
һакми синифләре сәдагәтлә гуллуғ кәстәрән чар мә"мурлары вә онла-
рын һемајәдарлыгына мөһтач олан ипәкчилик мутәхәссисләри рус то-
хучулуг сәнајесинин хам ипәје төләбәтны јуксәк сәвијјәдә едәмәк
үчүн әлләриндән кәләни әсиркәмирдиләр. Мәркәзи Русијанын ипәк
фабрики сәһибләрини әсасән хам ипәк марагландырдығындан мутләгид-
јәт һәкүмәти империјанын учгарларинда, о чүмләдән Азәрбајҗанда
јалынз ипәк е"малы мүәссисәләринин инкишафына гәјгн кәстәрирди.
Мәһз бунун нәтичәсиндә дә ингилабдан әввәлки мүәллифләрин әсәр-
ләриндә Азәрбајҗанын ипәкчилик тәсәрруфатынын биләвәситә хаммал
истеһсалы илә бағлы мәсәләләринин тәдгигинә кениш јер верилдији
һалда, јерли истеһсал саямылан вә бу сәбәбдән дә о гәдәр дә мөһәл
гојулмајан кечи мә"мулаты, еләчә дә чечим тохучулугу онлары әсла
марагландырдырды. Мәһз буна кәрә дә ингилабдан әввәлки мөвчуд
әдәбијјатда Азәрбајҗанда ипәк е"малынын кустар вә фабрик үсулла-
ры әтрафлы шәрһ олундуғу һалда, јерли әһали тәрәфиндән бу сәрфә-
ли хаммал нөвүндән ев пешәси вә кустар сөчәјјә дашыјан тохучулуг
сәнәтиндә нечә истифадә едилдији ипәкчилик тәсәрруфаты тарихинин
тәдгиги илә мөшгул олан мутәхәссисләрин диггәтини о гәдәр дә
чөлб етмәмишди. Онлары Азәрбајҗандан ихрач едилән хам ипәјин миғ-
дары вә кәјфијјәти даһа чох дүшүндүрүдү. Барама тохумуну чың-
ләшдириб сафлашдырмағ, хәстәликләрлә мубаризә тәдбирләри, ипәк
е"малы үсулларынн тәкмилләшдирмәк, ипәк чыхарындан максимум исти-
фадә етмәк чөһдләри, мәһз һәмийн сә"јләрин, јә"ни рус тохучулуг
сәнајесинин мәнфәәтини артырмағ нијјәтинин лабүд нәтичәси иди.
Бунунла белә, методоложи гүсүрларына, милли вә синфи мөһдудиджәт-
ләринә бахмајарағ, ингилабдан әввәлки әдәбијјатда, пәрәкәндә һал-
да олса да, ара-сыра ән"әнәви шәрбафлығ сәнәтинин мүхтәлиф мәсә-
ләләриндән, о чүмләдән чечим тохучулугундан бәһс едән етәри мә"-
луматлара раст кәлирик. Онларын кәм-кәсирләринин этнографик чөл
материаллары илә тамамлянмәсы кечи мә"мулаты истеһсалынын мүфәс-
сәл шәкилдә арашдырмаға имкан верир.

Этнографик материаллардан көрүндүју кими, кечмиш мәшәтдә
кечи сап һөрмә, тохума вә тикмә олмагла үч мөгсәдлә ишләнишидир.
Онун башлыча тәтбиг сәһәси исә тохучулуг олмушдур.

Кечи мә"мулаты истеһсалында хаммалы тәдаруку вә онун илки
е"малы мәсәләси мүнүм јер тутурду.

Кечи сап һазырламағ үчүн әввәлчә барама кул вә сабун мөһду-
лунда биширилиб пилә һалына салынырды. Чох вахт бу мөгсәдлә чык-
даш барама /томпал, чатал, кәпәнәкләмиш, кәмсарығ/ ишләнирди. Адә-
тән, сағлам барамадан хам ипәк һазырланыды.

Пилә әл ији /теши, әјирчәк, тағалағ/ вәситәсилә әјрилирди
/I табло, I-чи шәкил/. Кечи сапын назик вә ја јоғун, һәмәр, јәхүд
наһәмәр олмасында әјричинин пешә мөһарәти мүнүм рол ојнәјүрди.
Адәтән, бу ишлә гадынар мөшгул олурдулар. Пиләнин әјрилмә тех-
никасы јун ипи хатырләдырды.

Кечи сапын мөһкәм олмасы үчүн бир нечә әдәд ипәк тели бир-
ләшдирилиб теши вә ја чәһрә илә онлара јенидән /I табло, 2-чи шә-
кил/ тов верилирди. Бунун үчүн әввәлчә кечи сап икигәт, үчәм,
дөрдгәт вә с. олмагла бирләшдирилиб кәләфләндикидән сонра јумағ-
ланырды.

Теши вәситәсилә кечи телинә товвермә үсулу хүсүсилә күмдар-
лар арасында кениш јајылмышды. Бунун үчүн әләк вә ја газана са-
лынмыш бир нечә сарыглы тешинин һәрәсиндән әјрыча тел кәтүрүб
башга бир бот тешијә сарыјырдылар. Теши милини баш вә шөһәдәт
бармағын арасында буруб фырләтмагла, оңун учуна бәнд олунмуш
ипәк телләринә биркә тов верилирди.

Назик ипәк сап һасил етмәк лазым кәлдикдә барама там биши-
рилиб пилә һалына салыныр, сәдәчә исти суда исладылмагла оңун
үзәриндәки јапышған гышасы јумшалдыларды. Сонра барама ны сүпүркә
илә дөјчәлә јиб онларын баш товуну тапыр вә 3-4 тел әјрыб теши
үзәринә сарыјырдылар. Хам ипәк һасил етмәнин бу бәсит сарыма
үсулу Гарабағ зонасында сон вахтларадәк галмагда иди.¹

Сарыма үсулу илә хам ипәк һасил етмәјин дикәр сәдә бир үсу-
лу сабығ Чаваншир гәзәсинда гәјдә алынмышдыр. Бунун үчүн исти су-
ја салынмыш 3-4 бараманын һәр бириндән тел әјрыб хүсүси агач
ләвһәчијин дөшијиндән кечирәндән сонра онлары чәкиб узалыр вә кә-
ләфини чөзүрдүләр. Бу миывалла ипәк тели барамадан чөзүлүб ачыл-
дыгча ләвһә үзәринә сарынырды. Кечмишдә белә үсулла сарыныш сәл-

1. Бу мә"лумәти лүтфән вердији үчүн Азәрбајҗан Елмләр Академијә-
сы Тарих институтунун әмәкдәми Тоғиғ Тәлим оғлу Вәлијевә дәрри
миннәтдарлығнымыз билдиририк.

дан мұхтәлиф нөв парчалар, о чүмлөдөн чаршаб ва чечим тохунурду.

Гарабаг зонасында ипәк сапын бу нөвү "ваз" адланырды. Бурада ондан чуха, жорганузу, һејбә, гачары тохунур, тикш сапы һазырланырды.²

Кечи сап һәм дә биширме ва бојама эмәлијјатларыннан кечирди. Бунун үчүн дә товланмыш кечи јумагы ачылыб јенидөн кәләф һалына салынырды. Әввәла бунун сајәсиндә ипәк тели долашыг дүшмүр, икинчиси исә о рәнки јакшы кәтүрдү.

Кечи тохучулугунда бојама эмәлијјатын хусуси јер тутурду. Бир гәјда олараг, кечи мә"мулатынын аргачы, бә"зән исә һәм дә әриши мұхтәлиф рәнкләрә бојанырды. Гара, сары, чәһраји, гырмызы рәнкләри биләваситә тохучу гәднлар өзләри бојајыр, чәтин сајылан мави, сүрмәји ва јашыл рәнкләри исә хусуси бојатханаларда сајарышлә бојатдырырдылар.

Кечи сап хам ипәк телинә нисбәтән хејли јоғун олдугундан о хусуси нөв ипәк мә"мулатынын тохунмасына сәрф олунурду. Буларын арасында чечим, тәтинлик, хасгырмызы, алојша, алача, чуха, шалвар, кәјнәк мұһүм јер тутурду.

Кечи мә"мулаты арасында мәшәт әһәмијјәтинә ва иттисади фәјдәсинә кәрә чечим мустәсна јер тутурду.

2. Чечим истеһсалы

Ингилабдан әввәлки әллә һәјатынын дөшәмә үзәриндә ичра олунан башлыча просесләри /јатаг, јемәк, истираһәт, гонаг гәбулу, күзәранла баглы сәһбәтләр, кәбин, тој-нишан мәшвәрәтләри, зијәфәт, јас мәчлисләри ва п.а./ ев мәшәтиндә чечимә тәләбаты хусусилә артырды. Дөшәмә үзәриндә дүзәлмүш нимдәр /дешәкчә/, мутәккә, бәлынч, пушти, дәр дөшәји, јатаг дөшәји ва јорган үчүн үз, чамахадан пәрләси, јук әртүју, бухарн табагы, кәрдек, чанамаз, сүфрә ва с. кустар әл үсулу илә һазырланмыш чечимдән дүзәлдиллирди. Чечим тохунушлу кечи мә"мулатындан, һәмчинин, бир сыра милли кәјимләр /кәјнәк, шалвар, чуха, архалыг, гуршаг, долаг ва с./ һазырланырды. Бундан әләвә һејбә, јәһәргашы, чул, лади, кәрәк торбасы,

1. СМОМПК, XI бур., Тифлис, 1891, с. 89-90; һәмчинин бах: Н.Н. Шавров.

Кәстәрилән эсәри, с. 27-28.

2. Н.Н. Шавров. Кустарные шелковые промыслы Кавказа. "Тр. ККШ", XII ч., III бур., Тифлис, 1902, с. 10.

дуз торбасы, гәшыгыг ва с. кими үлдә мәшәт ләвазиматы, һәмчинин, кечидән дүзәлдиллирди. Кечимдә чечим истеһсалында һабәлә хам ипәкдән дә истифадә олунурду. Халис хам ипәкдән тохунмуш чечим кечим мәшәтлә маһ-чәләл сајылыр, тижмәтли ев әшјасы һесаб едиллирди.¹

Кечидән тохунмуш чечим типли маллар јүксәк кәјфијјәти, јумшаг, мөһкәм ва давамлы олмасы илә фәргләнирди. Мәһз бу сәбәбдән дә кечим ев мәшәтиндә кечи мә"мулаты јерин әсрә гәдәр ишләнирди.²

Чечим тохучулугунун узун мүддәт давам етишиндә Азәрбајҗанын иттисади һәјатында әсрләр боју һаким јер тутав натурал тәсәррүфәт ва онун сонраки галыгларынын мұһүм ролу олмушдур. Истеһсал илә истеһлакы бир-биринә говушдуран натурал тәсәррүфәт системи ев пешәләринин һәртәрәfli инкишафына әлверишли шәраит јаратмышды. Әсрләр боју ев пешәси сәвијјәсиндә гәлән чечим тохучулугунун да башлыча мәгсәди биләваситә һәр бир аиләнин өзүнүн шәхси тәләбатыннә еләмәкдән ибарәт иди.

Чечим тохучулугу техники чәһәтдән гејрд-тәкмил, бәсит ва бу сәбәбдән дә аз мөһсулдар эмәк әләтләринә әсасланырды. Әлкә миғјасында онун әсрләр боју давам едән сүкунәтини поза биләчәк социал-иттисади мунасибәтләрин јетишмәси, Азәрбајҗанын тәсәррүфәт һәјатынын бүтәвлүкдә капиталист әнтәә истеһсалы системинә ләнк кечмәси кечитохума техникасына хас олан нисби сабитлијин узун мүддәт давам етмәсинә әлверишли шәраит јарадырды.

Техники бахымдан чечим истеһсалы һәм хам ипәк тохучулугу, һәм дә халчачылыгга үзви сурәтдә баглыдыр. һәр ики истеһсал сәһәсиндә тәтбиғ олунан бәсит эмәк әләтләри /үфүги ва шагули дөзках/ азачыг фәрглә чечим тохучулугунда да ишләнирди /П табло/.

Азәрбајҗанда ән"әнәви чечим истеһсалы мәркәзләри барамачылыг тәсәррүфәтынын кениш јәјылдыгы мөһәлли әразиләрә тәсадүф едир. Шимали Азәрбајҗанда барамачылыгнын тарихән инкишаф етмиш мәркәзләри арасында Шәки, Ширван, Кәнчә ва Гарабаг мұһүм јер тутурду. Бунунла белә, Азәрбајҗанын диқәт этнографик зоналарында да барамачылыг вахтилә јерли әһалинин тәсәррүфәт мәшгулијјәтинин кәлирди сәһәләриндән олмушду.

1. Г.А. Мириманов. Кустарные шелковые промыслы Шушинского уезда.

"Тр. ККШ", VIII ч., Тифлис, 1896, с. 94.

2. СМОМПК, XI бур., Тифлис, 1891, с. 125.

Чечим тохучулары эсасэн јерли кумдарлардан, башга сөзлө, өз барама мөһсулундан ипек һасил едэн кәндли гадынлардан ибарәт иди Лакин әмтәә-пул мунасибәтләринин инкишафы илө әлагәдар олараг, хүсусилә XIX әсрин икинчи јарысындан е"тибарән шәһәр гадынлары арасында сатыналма ипәкдән чечим тохујанлар да аз дејилди. Онларын бөјүк әксәријјәти сатлыг /"базары"/ мөһсул истәһсал едир, чгзи бир гисия сифарилшә /"бујуртма"/ иш көрүрдү.

Чечим истәһсалынын этнографик чәһәтдән мараг кәсб едән эсас хүсусијјәтләриндән бири дө онун һәм биймиш /кечи/, һәм дө хам ипәкдән /һама/ тохунмасындан ибарәтдир. Биринчи һалда чечим нис-бәтән јогун вә мөһкәм кечи сапдан, икинчи һалда исә зәриф телли хам ипәкдән тохунурду.¹

Хам ипәк тели сөчмө барамадан һазырланырды. Бунун үчүн әв-вәлчә бараманы исти суда исләдирдлар. Ипәк телинин барамадан ачылыб ајрылмасын үчүн илк нөвбәдә исти суда онун јапшыган малдә-си јумшалдыларды. Бундан сонра ипәк тели барамадан ачылыб хүсуси сарыјјыч дәзкәһин чархына сарынырды.

Хам ипәк е"малында тарихән тәтбиг олунмуш әмәк әләтләринин ән мөһсуллар вә тәкмилләшмиш нөвү манчылыг олмушдур. Әсрләр боју ә"ла кәјфијјәтли ипәк әлдә етмәјә имкан вердијјинә вә јүксәк әмәк мөһсулдарлыгына кәрә манчылыг јахын кәчмишәдәк өзүнүн истифадә әһәмијјәтини итирмәмишдир.

Һәтта XIX әсрин икинчи јарысына гәдәр, башга сөзлө, сәнајә үсулу илө ипәк е"малынын инкишафынадәк јерли ипәк истәһсалында о, һаким мөвгә тутмушдур. Бунула белә, хам ипәк истәһсалында манчылыг јөкәнә әмәк әләти олмамшдир.

Әсрләр боју чечимтохума техникасында елә бир чилди дәјишик-лик баш вермәмишди. Сәнәткарлыгын ев пешәси мәрһәләсинә хас олан техника керилик чечим тохучулугунун тимсалында өзүнү ајдын кәс-тәрирди.

Сәнәтизәдәк чечим дәзкәһинин ики әсас типи кәлиб чатмыш-дыр. Шагули әриш дүзүмүнә малик олан дик һана /II табло, 2-чи шә-кил/ васитәсилә чечим тохучулугу XIX әсрин сонларына доғру ара-дан чыхмаға башламышди. Н.Н.Шәвровун јаздыгына кәрә, XIX әсрин

1. А.Вәзиров. Шура Азәрбајҗанында чечимин кустар сәнајәси. "Итгиса-ди хәбәрләр", 1929, № 10-11, с. 10.

сонларында Ширванын Курбоју кәндләриндә кәһнә шәрбафлар арасында тохучулугун бу нөвүнә, наһан һалда олса да, һәлә дө тәсә-дүф етмәк мүмкүн иди.¹ Чечим истәһсалынын бу архаик формасында ишләнән тохучу дәзкәһи халча һанасы илө тиположи охшарлыг тәш-кил едир. Чечим дәзкәһинин бу нөвү дүзбучаглы чәрчивәдән ибарәт олуб, јухары башы дивара сөјкәнмәклә, азча архаја мејилли вәзиј-јәтдә гурашдырылырды.²

Халча тохучулугунда олдуғу гәјда гәрә, бурада да әриш гәј-лары дәзкәһин кәндләән охларынын үзәринә доланырды. Бу һалда ар-гач бирбаша, бу гурагдан о бири гураға етүрүлмүр, күллү палаз тохучулугунда олдуғу кими, "дәрмә" үсулу илө бир гисия әриш гә-јына бәнд едилирди. Бир гәјда олараг, чечимин аргач бәндләри дәмир һәвә васитәсилә дөјәчләниб бәркидилирди.³ Бу тип чечим-ләрин чешни нахшлары мөһз аргач бәндләринин јерини, сајынн вә рәнкләрини дәјишдирмәк јолу илө әлдә олунурду.

Дик һанәда тохунан чечим мө"мулатн, бир гәјда олараг, стан-дарт әлчүјә малик иди. Әдәди гәјдада тохунан бу малларын һәнд әлчүдә һазырланмасынын башлыча сәбәби, һәр шәјдән әввәл, дик һа-ванын гурулушу илө, даһа доғрусу, онун кәндләән охларынын ара-сындакы мөсәфә мөһдудлуғу илө изаһ едилир. Она кәрә дө дик һана-да тохунмуш чечимин боју дәзкәһ охларына доланмыш әришин бојуна мувафиг кәлирди. Әкәр дәзкәһин алт вә үст охлары арасындакы мө-сәфә 3 м, јахуд 3,5 м олардыса, онда чечимин боју 6, јахуд 7 м-ә чатырды. Белә стандарт әлчүләрә XIX әсрин биринчи јарысын-да истәһсал олунмуш хам ипәк мө"мулатында да әмәл едилирди. Ке-чән әсрин 30-чү илләрийдә Кәнчәдә тохунан әдәди малларын боју мөһз һәмин әлчүләрә, јә"ни һана охлары арасында мөсәфәнин ики һасилинә мувафиг кәлирди. Мәсәлән, гырмызы рәнкли кечи сапдан тохунмуш дизалик дәрәјынын узунлуғу 6 аршына, ени 10 киреһә, "һамазы" адынан ал рәнкли ипәк парчанын узуну 7 аршына, ени 3/4 аршына, тәтинлијин узунлуғу 7 аршына, ени 16 киреһә бәрәбәр иди.⁴ Әдәди малын һәмин әлчүсү бир јорган вә ја дөшәкүзүнә ки-

1. Н.Н.Шәвров. Кестәрилен әсәри, с. 25.

2. Јенә орада.

3. Јенә орада.

4. Обзорение Российских владений за Кавказом /бундан сонра: ОРБЭК/, П һисә, СПб., 1836, с. 388-389.

фајет едирди. Көрүнүр, эле бу сәбәбдөн да һәмийн парчалар әдәбиј-
јата ејня адла /"јорғанүзү", "дөшөкүзү"/ дахил олмушду.¹

Чечим истеһсалында үфүги әриш дүзүмүнә малик јер һанасы
башлыча јер тутмушдур /П табло. I-чи шәкил/. Тиположи бахымдан
о, мутәһәррик тохучу дэзкаһларына кечид весиләси тәшкил едир-
ди. Белә ки, һәр ики дэзкаһ типиндә әриш тајлары, бир тајда ола-
раг, үфүги вәзијјәтдә дүзүлүрдү. Јер һанасында мутәһәррик дэзка-
һын нирәләрини күчү ағачы, дөфтини исә "ғылынч" адланан зәрбә
әләти әвәз едирди. Ләкин сонралар, хусусилә XIX әсрин икинчи ја-
рысында бир сира кечи истеһсалы мәркәзләриндә үфүги чечим дэзка-
һынны гурулушунда мүәјјән дәјишиклик едилдији нәзәрә чарпыр. Кө-
рүнүр, бу дөврдә сәтлыг чечим истеһсалынын кеншиләnmәси тохума
техникасынын тәкмилләшмәсинә тәкан вермишдир. Бунун сәјәсиндә
јер һанасында нирәдән вә шаналы дөфтиндән истифадә олунмаға баш-
ламышды ки, бу да әмәк мәһсулдарлығны хејли дәрәчәдә јүксәлт-
мишди. Үфүги чечим дэзкаһында дәјишиклик тәкчә ғылынчын дөфтин
илә әвәз едилмәсиндән вә онун конструксиясына нирә системинин
дахил едилмәсиндән ибарәт олмамышды. Н.Н.Шавровун јаздығна кө-
рә, габагчыл чечим усталары јер һанасында сабит долагач әвәзинә
пәлкеш вәситәсилә фырладылан нәвәрлдән истифадә етмәјә башламыш-
дылар.² Бүтүн булар кечитохума техникасында баш вермиш ирәлилә-
јиши әкс етдирән мутәрәгги һал иди. Бунунла белә, XIX әсрин соңу
вә XX әсрин әввәлләринәдәк јер һанасынын јајылдығы этнографик
зоналарын бөјүк әксәријјәтиндә аргачы вуруб бәркитмәк мәгсәдилә
һәлә дә тахта ғылынчдан истифадә едилди. Јер һанасында башла-
нан техника ирәлиләјиш сонралар, чечим истеһсалынын тәнәзүлү
илә әләгәдәр олараг дајанмыш вә һәмийн истеһсал сәһәси илә бирлик-
дә бу дэзкаһын өзү дә арадан чыкмышдыр. Көрүндүјү кими, ев пешә-
си сәчијјәси дашымасына бахып араг, кечи мә"мулатынын тохума тех-
никасы тамам дургун, сабит галмамыш, онун инкишафы мүәјјән гәдәр
динамик олуб, ара-сира тәкмилләшмәләрә мә"руз галмышды. Чечим
дэзкаһынын конструксиясында нәзәрә чарпан мутәрәгги дәјишиклик,
һеч шүбһәсиз ки, хам ипәк /кархана/ тохучулугунун тә"сири олуб,
шәрбафлыг сәнәтинин муһтәлиф формалары арасында үзвә әләгәни
әкс еттирилди.

1. СМОЛК, XI бур., Тифлис, 1891, с. 126-127.
2. Н.Н.Шавров. Кәстәрилән әсәри, с. 26.

Чечим дэзкаһынын үфүги нөвүндә мутәһәрриклијин артмасы јо-
ручу тохучу әмәјинин гисмән јүнкүлләшмәсинә вә әмәк мәһсулдарлы-
ғынын јүксәлмәсинә сәбәб олса да, бунунла белә, бүтүн бу ирәли-
ләјишләр пәрәкәндә, һәм дә тәсадүфи сәчијјә дашыјырды. Она көрә
дә Азәрбајҗанда чечим истеһсалы техника чәһәтдән һәинки капита-
лист инкишаф јолуна дүшүш Авропа әлкәләринин вә Русиянын тоху-
чулуг сәнәјесиндән мугәјјисә едилмәз дәрәчәдә керидә галырды,
һәтта мутәһәррик ипәк дэзкаһларына малик јерли шәрбаф карханала-
рындан гәт-гәт ашағы сәвијјәдә дурурду. Бу техника керилик лабүд
сурәтдә чечим тохучулугунун сонрақы ағибәтинә мәнфи тә"сир кәс-
тәрән амилләрдән бири олмушдур.

Мутәһәррик чечим дэзкаһы бир чүт долагачдан, онлары мүәјјән
мәсәфәдә аралы саклајан 2 чүт мыхчадан, әриш үзәриндә баш-баш
бағланмыш 3 әдәд чатмадан, онлардан асылмыш бир чүт нирә вә дөф-
тиндән ибарәт иди.

Дэзкаһы гурашдырмаг үчүн нәзәрдә тутулмуш сәһәдә бир-бирин-
дән аралы олмагла, јерә ики чүт мыхча чалынырды. Гоша мыхчаларын
арасы чечимин енинә, дал вә габаг мыхчаларын мәсәфәси исә чечи-
мин бојунун јарысына бәрәбәр тутулурду. Чечим 16, јахуд 18 м
узунлугунда тохунулардыса, габаг вә дал мыхчалар бир-бириндән
8, јахуд 9 м аралы басдырыларды. Мыхчаларын јухары һиссәсинә
јер сәтһиндән 2 чәрәк һүндүрдә кәндәлән долагачлар бағланырды.
Нирә вә дөфтини асмаг үчүн габаг мыхчалара јахын сәмтдә чатма
гурулур вә онун башы чијә илә бағланырды. Чатма бағынын сәрбәст
учлары вәситәсилә нирәләр чатмадан асылырды. Ејня сәјәтла дөф-
тин чатмадан асыландан сонра әриш дүзүмүнә башланырды. Бир тај-
да олараг, әриш тајлары долагачын бириндән дикәринә етәркән еј-
ни заманда нирә вә шанадан да кечирилирди.¹ Лаһа доғрусу, әри-
шин тәк тајы габаг, чүт тајы исә арха нирәнин линкәсинә салыныр-
ды. Бунун сәјәсиндә тәпкән вәситәсилә нирәләр ендирилиб-галдырыл-
дыгча әришин алт вә үст тајлары ачылыб-јумулурду. Әриш тајлары,
әдәтән, нирә линкәләриндән тәқбир, дөфтин шанасындан исә чүт-
чүт кечирилирди.

1. Н.Н.Шавров. Кәстәрилән әсәри, с. 26.

Әриш дүзүлүб гуртарандан сонра асгы ипи васитәсилә нирәләр јухары дартылырды. Бунун нәтижәсиндә әриш дүзүмүнүн үст тајлары јер сәтһиндән бир гарыш һүндүрә галхарат тарым вәзијјәтдә һава-да галырды.

Чечими, адәтән, бир нәфәр тохучу гадын "јәнчы" илә биркә тохужурду.¹ Бунун үчүн о, дөшөкчә үзәриндә отуруб нирә васитәсилә әриш тајларынн аралајыр вә аргач ипини әли илә оыларын арасына салырды. һәр дәфә аргач әриш тајларынн арасындан кечәндән сонра дәфтин васитәсилә вурулуб табага чәкиләрәк өзүндән әввәлки аргачын јанына сыхлашдырылырды.

Чарпааларын сајынн вә оыларын алдәјишик едилмә гәјдәсинн дәјишдирмәк, јахуд бојалы аргач ипләрини әвәзләмә јолу илә мүх-тәлиф чешнили чечим нахышлары әлдә едилирди /III-IV таблолар/.

Чечим нахышларынн кениш јајылмыш нөвү ардычыл оларат тәк-рарланан рәнкбәрәнк паралел золағлардан ибарәт иди. Чешнидән асылы оларат, чечим золағлары дар вә ја енли тохунурду. Чох вахт исә чешни мүхтәлиф рәнк чаларына малик дар вә енли золағларын һәр икисинин мүштәрәк иштиракы илә, оыларын дүзүм гәјдәсинн дә-јишдирмәк јолу илә әмәлә кәтирилирди. Чечим чешниләринин әлван-лыгыны күчлөндирмәк мәгсәдилә бә"зән онун әриш тајлары да алабә-зәк тәртибатда дүзүлүрдү /III табло, I-5-чи шәкилләр/.

Садо чечимләрин дикәр групуну дар вә енли золағларын сых, јахуд сәјрәк гәјдада дүзүмүндән ибарәт нахышларла бәзәдилмиш чечимләр тәшкил едилди /III табло, 6-12-чи шәкилләр/.

Чечим тохучулугунда алабәзәк золағларла јанашы, һәндәси вә нәбәти мазмунлу нахыш нүмунәләринә дә кениш јер верилирди. Бу һалда әлван золағлар чечим үчүн фон тәшкил едир, орнаментал рәсм вә фигурлар исә мә"мулатын нахыш-чешни хусусијјәтини таба-рыг сурәтдә тәзәһүр етдирирди /IV табло, I-2-чи шәкил/. Елә бу сә-бәбдән дә нахышлы чечимләр золағлары кәрә дәјил, һәндәси вә нә-бәти мотивли бәзәк нөвләринә /дырнағлы, күл јарпағы, товуз, ағјер-ли, ағәбирли" вә с./ кәрә бир-бириндән фәргләнирди. Бәсит золағлы чечимдән фәргли оларат, нахышлы чечимләрдә әриш вә аргачдан әла-вә хусуси бәзәк ипиндән истифадә олунарду.

1. СМОМПК, XI бур., Тифлис, 1891, с. 126; Н. А. Абелов. Кәстәрилән әсә-ри, с. 175; Н. Н. Шавров. Кәстәрилән әсәри, с. 26.

Бу гәјда илә тохума әмәлијјаты давам етдирилирди. Арабир әмәлијјат дәјандырыларат чечимин һазыр һиссәси фырладылыб дола-гачдан архаја етүрүлүрдү.

Чечимин тохунмасы, адәтән, 2-3 һәфтә чәкирди. Она кәрә дә чиркләнмәсин дәјә, чох вахт онун һазыр һиссәси бәзә бүкүлүрдү.¹

Чечимләр тәкчә декоратив бәзәк хусусијјәтләринә кәрә дәјил, һабәлә истәһсал технолокијасы чәһәтдән дә фәргләнирдиләр. Исти-фадә мәгсәдиндән асылы оларат, чечим тајузлу вә ја икитүзлу олмағ-ла, ики чүр тохунурду. "Һәмјән" адланан икитүзлу техника әсәсиндә тохунмуш чечимләр даһа јүксәк гәјмәтләндирилирди. Онун истәһсалы-на хәјли артыг хаммал вә әмәк сәрф едиллирди. һәмјән бәрк товлу кечи вә ја ипәк сапдан тохундугу үчүн чох мөһкәм олур вә 40-50 ил ипләнәрди.²

Тајузлу тохунан чечимләрин кениш јајылмыш типик нөвү "саја" адланырды. Бәсит бәзәк тәртибатына малик олан саја чечим хәјли назик тохунурду. Бу сәбәбдән дә онун һазырланмасына тисмән аз ма-териал /кечи, боја вә с./ сәрф едиллирди. Саја чечим чох вахт гәһ-вәји вә ја боз рәнкләрдә олмағла јекрәнк тохунурду. Бә"зән исә онун әриши бир рәнкә /мәсәлән, јашыл, гырмызы, абы/, аргачы исә башта рәнкә /гырмызы, гара, боз вә с./ бојанырды.

"Обакәзәр" адланан чечим нөвү истәһсал технолокијасына кәрә һәмјән вә саја чечимдән фәргләнирди.

Кечи сап чечимдән әлабә јун парча /шал/ истәһсалында да тәт-биг олунарду. Бә"зән исә кечи сапдан тохунан мә"мулата хам ипәк гарышыгы верилирди. Даһа доғрусу, онун әриши хам ипәк телиндән дүзүлүрдү. Она кәрә дә белә чечим даһа јүксәк гәјмәтләндирилирди.

Кечигарыштыг шал истәһсалы вахтилә Азәрбајҗанда кениш јајыл-мышды. XIX әсрдә Кәјҗај гәзәсинин Әлвәнд кәнди онун мүһүм истәһ-сал мәркәзләриндән биринә чеврилмишди. О. "Әлвәнд шалы" ады илә мөшһүр олмағла, кәјҗајҗәт е"тибары илә халис јундан тохунма "төп-мә шал"дан үстүн тутулурду. Јумшаг олдугу үчүн, адәтән, ондан чу-ха, архалыг, шалвар вә с. тикилирди. Бир гәјда оларат, кечигары-штыг шалын әришинә кечи, аргачына исә јун ип илләнирди.³

1. Н. Н. Шавров. Кәстәрилән әсәри, с. 25.

2. Јенә орада, с. 175.

3. Јенә орада, с. 29.

Кечи сап кечмишдә хусусилә кәјнәк вә шалвар үчүн парча истәһсалында башлыча јер тутурду. Кәјнәклик парча истәһсалы кечән әсрин сонунда арадан тамамилә чыхмышды.¹ Бу сәбәбдән дә истәр шалвар, истәрсә дә кәјнәклик парча тохучулугунун истәһсал техникасы унудулмушдур. Көрүндүјү кими, кәјим вә дикәр мәишәт еһтијачлары илә әлағәдар оларағ Азәрбајҗанда чох кениш чешиддә кечи мә"мулаты истәһсал олунмушдур.

Чечим типли ипәк мә"мулатынын тәснифаты мäsәләсинә һәлә кечән әсрин сонларында чәһд кәстәрилмишдир. XIX әсрин 80-чи илләриндә Н.А.Абелов Кәјҗај вә Шамахи гәзаларынын Курбоју кәндләриндән топладығы материаллар әсасында чечимләри "һәмјан", "обакәзәр" вә "саја" олмагла үч нәвә ајырды.² Н.Д.Калашев Кәјҗај гәзасында ипәкчиликдән бәһс едәркән хаммал вә бәзәк тәртибаты е"тибарилә бир-бириндән фәргләнән мухтәлиф чечим /"һәмјан" вә "алакәјнәк"/ адларыны чәкир. Буларын һәр икиси ејни елчүдә /ени 8 киреһ, узуну 12 хан аршыны/ олуб, халис кечидән тохунулурду. Бундан фәргли оларағ узуну 6 хан аршыны, ени јарым аршын олан "дәшәкүзү" һәм кечи, һәм дә хам ипәкдән, јахуд буларын һәр икисинин гәтишығындан тохунулурду. Дәшәкүзүнү нахышлы вә нахышсыз /саја/ тохужурдулар. Нахышлы дәшәкүзүнүн "күл јарпағы" вә "дырпагы" адланан чешимләри бәзәк тәртибатына кәрә бир-бириндән ајрылды. Нахышлы дәшәкүзү бә"зән хам ипәк гарышығы илә тохунурду. Бу һалда о, "чаргат" адланырды. Нахышсыз /саја/ дәшәкүзү "ағ јерли" вә "ағ әбирли" олмагла ики чүр һазырланырды.³

Чечим типли ипәк мә"мулатына, һәмчинин, хам ипәкдән тохунма "јорғануз" дә дахил иди.⁴

Һ.А.Мириманов XIX әсрин сонларында Шума гәзасында кустар ипәк мә"мулаты истәһсалындан бәһс едәркән бурада ики нәвә золағлы чечим /һәмјан вә обакәзәр/ тохундугуну хәбәр верир.⁵ Онын јаздыгына кәрә, һәмјан башлыча оларағ Ләнбәрән кәндиндә, обакәзәр исә Ағчабәди вә Халфәрәдлин кәндләриндә истәһсал едилирди.⁶

1. Н.Н.Шавров. Кәстәрилән әсәри, с.25.
2. Н.А.Абелов. Кәстәрилән әсәри, с.174-175.
3. СМОМПК, XI бур., с.127.
4. Јенә орада.
5. Һ.А.Мириманов. Кәстәрилән әсәри, с.94.
6. Јенә орада.

Кечмишдә Чаваншир гәзасынын Коланы кәндиндә дә бу нәвә чечим тохужурдулар.

Азәрбајҗан чечимләринин даһа мүфәссәл тәснифатыны Н.Н.Шавров вермишдир.¹ О, чечим тохучулугунда ишләнән хаммал нәвүнү вә чечим нахышларынын ичра техникасыны тәснифат үчүн башлыча мә"јар сечмишди. Онын тәснифатында хаммала кәрә чечимләри халис кечидән, кечи илә хам ипәк гәтишығындан вә халис хам ипәкдән олмагла үч гисмә ајрылды.²

Бәзәк тәртибаты чәһәтән чечимләрин һәддидән зијадә мөһәлли чешни вариантлары јаранмышды. Мүәллиф нахышларын ичра техникасына әсәсән онлары үч башлыча група бөлүшдүр: 1/тохума золағларла нахышланмыш чечимләр; 2/әләвә тикмә нахышларла бәзәнмиш чечимләр; 3/тохума рәсмләрлә бәзәнмиш чечимләр.

Золағлы чечимләри о, рәнк сәчијјәсинә, золағларын формасына вә онларын мухтәлиф комбинасияларда бирләшмәсинә кәрә беш гисмә ајырмышдыр: 1/бир-бирини әвәзләјән ағ вә тырмызы рәнкли енисиз золағларла бәзәнмиш чечимләр; 2/бир-бирини әвәзләјән јашыл, тырмызы, мави вә сары рәнкли дар золағларла бәзәнмиш чечимләр; 3/рәнк е"тибарилә һәр ики вариантда тәртибләнән ешли золағларла бәзәнмиш чечимләр; 4/һәмјан комбинасияда тәртибләниб, мави вә јахуд гара рәнкли енисиз золағчыларла ајрылан ешлизолағ чечимләр; 5/јенә дә һәмјан комбинасияда тәртибләнмәклә ајрынтылары ағ вә гара рәнкли гоша золағлардан ибарәт чечимләр.

Икинчи груп чечимләрин золағлары үзәриндә нарынчы, јашыл вә башга рәнкли ипәк сапла шаһмәтсајағы гәјдада тикмә нахышлар дүзүлурду. Бу тип нахышлар һәр бир золағ үзәриндә, јахуд бир етүб икинчи золағ үзәриндә тикилән үчбучағлы вә ја дүзбучағлы фигурлардан, јахуд сыныг хәтләрдән ибарәт олурду /IY табло, I, 2, 8-чи шәкилләр/.

Тохума нахышлы чечимләр сары, ағ вә јахуд гөһвәји, бә"зән исә һәм ағ, һәм дә сары рәнкли сапларла тохунмагла дүвхәтли фигурлардан, дердбучағлы вә чәп фигурлардан, товузгундан, әфсанәви фигурлардан ибарәт тәртибләнирди.³

1. Н.Н.Шавров. Кәстәрилән әсәри, с.29.
2. Јенә орада.
3. Јенә орада.

Эн"әнәви чечим нөвләри барәдә долгун тәсәввур јарадан бу тәс-
нифәтдә тәкчә мәсәләнин башлыча чәһәтинә, чечим мә"мулатнын фәрг-
ләндирән тохума техникасына лазым гәдәр диггәт јетирилмәишидир.
Тохучулуг, о чүмлөдән шәрбафлыг сәнәтинин башлыча хусусијјәтини
тохума техникасы тәшкил едир. Бу мә"надә Н.А.Абеловун бәлкүсү, бә-
сит олса да, елми тәснифәт тәләбләринә даһа чох ујгундур. Бу тәс-
нифәтдә мәсәләнин хырда тәфәррүаты мүфәссәл әһәтә олунмаса да,
әсәс бәлкү ме"јары дүзкүн сечилмишидир. Белә ки, икигәлу тохунан
һәмјаннын истеһсал технолокијјасы обәкәзәр вә саја чечимдән фәрглә-
нирди. Бунлар тәкчә истеһсал технолокијјасына кәрә дејил, һабелә
нахыш нөвләринә вә онларын ичра техникасына кәрә дә бир-бириндән
сечилди. Чечим истеһсалы мәркәзләриндә һәмјаннын бәзәк е"тибар-
лә мүхтәлиф чешниләри /товуз, алакәјнәк, мәликәли, белибағлы вә с./
мөвчуд олмушдур. Бу чүр чешни фәргләри саја чечим типиндә дә нә-
зәрә чарпырды.

Чечим тохучулугунун этнографик шәрһинә јекуя вураркән, етәри
дә олса, истеһсалын характери вә фәрмасы мәсәләсинә дә тохунмаг
лазым кәлир.

һәр шәјдән әввәл, белә бир чәһәти гәјд етмәк лазымдир ки,
Азәрбајҗанда чечим истеһсалы феодализмнн тәшәккүл мәрһәләсиндән
капиталист истеһсал мүнәсибәтләринин бәргәрәр олмасына дәк бәјүк
бир тарихи дөврү әһәтә едир. Бу сәбәбдән дә онун тәкамүл јолу ис-
теһсал техникасынын инкишафы бахымындан мүхтәлиф мәрһәләләри әһә-
тә едир. Бу вә ја дикәр дөврдә социал-игтисади мүнәсибәтләрин тә-
сири нәтичәсиндә һәмин мәрһәләләрин һәр биринин өзүнә мәхсус спеси-
фик хусусијјәтләри јаранмишдыр.

Чечим истеһсалынын XIX әср вә XX әсрин әввәлләрини әһәтә
едән сон мәрһәләсини, башга сөзлә, әсрләр боју натурал тәсәррүфа-
та кениш мејдан ачмыш феодаст истеһсал үсулунун тәдричән сәнәјә ка-
питализми илә әвәз олундугу дөврдәки вәзијјәтини нәзәрдән кечир-
дикдә мә"лум олур ки, онун сон бир әсрлик гыса инкишаф јолу мүтә-
рәддид вә гәјри-сабитлијјә илә сечилән мүхтәлиф вәсиләләрә ајрылдыр.

XIX әсрин орталарына дәк чечим тохучулугунда ев пешәси һәлә
дә үстүнлүк тәшкил едирди. Натурал тәсәррүфәт галығлары илә сәчиј-
јәләнән бу дөврдә чечим истеһсалынын башлыча мәгсәди, әсәсән, һәр
бир виләнин өз еһтијачыны едәмәкдән ибарәт иди.

XIX әсрин икинчи јарысында е"тибарән Азәрбајҗанын игтисади
һәјәтында капиталист мүнәсибәтләринин инкишафы илә әләгәдәр ола-
раг чечим тохучулугунда "базары мөһсул" истеһсалынын хејли дәрә-
чәдә артдығы нәзәрә чарпыр. Чечим тохучулугунда хырда әмтәә ис-
теһсалчыларынын сајынын чохалмасы шәрбафлыг сәнәтинин бу гәлим
саһәсинин өз характерини дәјишидијјини ајдын сурәтдә әкс етдирир-
ди. Бүгүн бу проселәр нәинки чечимләрин кәмијјәт вә кәјјәјијјәти-
нә, һабелә үмумијјәтлә, истеһсалын бу саһәсинин сонракы ағибәти-
нә дә чидди тә"сир кәстәрмишиди. һәлә XIX әсрин сонунда Н.Н.Шавров
Азәрбајҗанда чечим истеһсалынын тарихи инкишаф јолуну нәзәрдән
кечирәрәк јазырды ки, кечмишдә бу пешә Шәргә Зағағгазијјадә чох
кениш јайылмагла һәр бир виләнин зәрури мөшгулијјәтинә чеврилмиш-
ди. Јај мөвсүмү бинәләрдә, е"чазкар дағ чәмәликләриндә һана гу-
руб, көз әнүндәки илаһи аләмнн фүстүнар мәнзәрәләриндән әхз еди-
лән тәәсүрәтләри һазырладығлары мә"мулатын үзәринә кәчүрмәјә ча-
лышан чечим тохучулары өз гызлары, нәвәләри, һәтта һәлә әрә кет-
мәјибләрсә, өаләри үчүн чәһиз һазырлајырдылар. Тәләсмәк лазым
кәлмирди, јалныз даһа гәшәнк, даһа рәнкәрәнк вә јени нахышлар ја-
ратмаг угрунда гоншулар бир-бирилә јарышырдылар. Солмаг билмәјән
тәбли бојатлар һазырланыр, хаммал диггәтлә тәдарүк едилди. Бу-
на кәрә дә тәәччүбү дејил ки, гәдим чечимләр өз кәзәллијји вә
мөһкәмлијји илә фәргләнирди. Халча бәзәкләриндә олдугу ким, че-
чим нахышларында да халғын јарядычы тәхәјјүлү өз әксини тапырды.
Һәм орада, һәм дә бурадакы орнаментләрдә рәмзи мотивләр үстүнлүк
тәшкил едирди. һазырда мөһтәкирлик мејли бу пешәјә өзүнүн чыны
мәһфәәт мөһүрүнү басдығындан көйнә кәвилликдән инди әсәр-әләмәт
галмамыш, тәкчә золаглы чечимләр үстүнлүк тәшкил етмәјә башла-
мышдыр.¹

Хырда әмтәә истеһсалы сәвијјәсинә дәк јүксәлмиш чечим тохучу-
лугунда тәнәзүл нишанәләри һәлә XIX әсрин сонларында ајдын шә-
килдә тәзәһүр етмәјә башламышды. һ.А.Мирманов Шуша гәзәси үзәрә
һәмин тәнәзүглүн сәбәбләрини изаһ едәрәк јазырды ки, бир тәрәф-
дән фабрик мөһсулларынын рәгәбәти, дикәр тәрәфдән исә кустарлар
арасында даһа бу пешәнин сәрфәли олмасына шүбһәнин артмасы нәти-
чәсиндә чечим истеһсалы јаваш-јаваш әзалырды. Бундан башга күәј-

јән илләрдә бараманын гижмәт мезәннәсинин дәјимәси илә олагәдар оларат, истәһсалын һәчминдә зәиф мүтәрәддидлик нәзәрә чарпырды: бараманын сатыш гижмәти ашагы ендикчә чечим истәһсалы бир гәдәр чанланыр, баһалашма дүшәндә исә истәһсал тәнәзүл едирди.¹

Х.Вәзиров әсримизин 20-чи илләриндә чечим истәһсалынын тәнәзүлүмә сәбәбини "бу парчаја олан базарын касадлыгында" көрүрду.²

Азәрбајчанда чечим истәһсалынын тәнәзүлүнү лабүд едән сәбәбләрдән бири дә үмумијјәтлә, әлкәдә әмтәә-пул мүнәсибәтләринин зәиф инкишафы үзүндән сәрмәјәсини артырмаг имканы олмајан кустарларын истәһсал техникасыны тәкмилләшдирмәк имканындан мәһрум олмаалары иди. Нәһајәт, бу мәсәләдә әлкәнин тарихән дүчәр олдугу үмуми техника керилик дә аз рол ојнамамышды. Мәһз бунун нәтичәсиндә дә кустар үсулла һазырланан чечим мә"мулаты Азәрбајчанда өзүнә учуз базар әлдә етмиш Русија вә Гәрби Европа әлкәләринин тохучу фабрикләринин сәнәјә мәһсулу илә рәғабәтә таб кәтирә билмирди.

Мәркәзи Русијада тохучулуг сәнәјәсинин сур"әтли инкишафы нәтичәсиндә милли учгарларын, о чүмләдән Азәрбајчанын сатыш базарлары учуз фабрик маллары илә долмушду. Малди рифаһ һалы ашагы сәвијјәдә олан кениш зәһмәткеш күтләләр учуз памбыг парча малларыны даһа үстүн тутурдулар. Бунунла белә, әһалинин мәишәтин дә әсрләрдән бәри мөһкәм јер тутан чечимә тәләбәт бирдән-бирә кәсилмәмиш, јерли базарда она еһтијач XX әсрин илк онилликләринәдәк давам етмишди. һәтта сатыш базарынын бу тәләбатыны нәзәрә аларыг, XIX әсрин сонларында Москва фабрикләри сәнәјә үсулу илә чечим истәһсал етмәјә чәһд кәстәрмишдиләр.³ Лакин ингиләбдән әввәлки мүтәхәссисләрин сөјләдији кими, чечимин сатыш базарынын рәвач олмагына бахмајарат, онун истәһсалы игтисади чәһәтдән даһа сәрфәли дәјилди.⁴

Азәрбајчанда чечим истәһсалынын тарихинә мүхтәсәр нәзәр јетирдикдә белә гәнаәтә кәлмәк олур ки, кечи тохучулугу әмәли тәчрүбә топлама вә техника иш үсулларыны тәкмилләшдирмә истигамәтиндә чох узун вә мүрәккәб бир инкишаф јолу кечмишдир. Илк орта

1. һ.А.Мириманов.Кәстәрилән әсәри,с.94.

2. Х.Вәзиров.Кәстәрилән әсәри,с.11.

3. Н.Н.Шевров.Кәстәрилән әсәри,с.29.

4. Јенә орада.

әсрләрдән башлајарат Азәрбајчан халгынын тәсәррүфат вә ев мәишәтиндә мүһүм јер тутан, әсрләр боју гадын әмәјинин бәјүк илһам вә јарадычылыгга тәтбиг олуңдугу бу сәрфәли мәшгулијјәт нөвү јалныз примашылы сәнәјә тәрәфиндән XX әсрин әввәлләриндә сыхшдырылыб истәһсал сәһәсиндән чыхарылымышдыр.

КАРХАНА ТОХУЧУЛУГУ

I. Шәрбаф карханалары

Азербайжан шәрбафлығынын башлыча сәһәсини хам ипәкдән тохунан эриф парча истеһсалы төмкил едирди. Азербайжаннын орта эср шәһәрләриндә /Тәбриз, Шамахи, Әрдәбил, Марага, Мәрәнд, Хој, Овмас, Нахчыван, Кәнчә, Бейләган, Гәбәлә вә с./ шәрбафлыг сәнәти, хусусилә хам ипәк тохучулугу бөјүк тәрәттиҗә чатмышды. Әлкәни чәнубунда Тәбриз, шималында исә Шамахи шәһәри узун мүддәт хам ипәк тохучулугунун башлыча мәркәзләри олмушдур. Орта эсрләрдә Азербайжанда олмуш әчнәби сәјҗаһларын, демәк олар ки, һамысы ипәк тохучулугуну Ширван әһалисинин башлыча мәшгулијҗәти һесап етмишдир.¹

Азербайжан әһалисинин орта эср мәшәтиндә мүхтәлиф нөв ипәк парчалар мүнүм јер тутурду. Ширван Азербайжанда ипәкчилијян гәдим вәтәнләриндән олмушдур. Бурада барамачылыгын вә ипәк истеһсалынын кениш јәјылмасы сәјәсиндә һәлә орта эсрләрдә Шамахи шәһәри Шәрг илә Гәрб арасында мүнүм тичәрәт базарларында биринә чеврилмишди.² Бурада дүняанын бир чох әлкәләриндән /Һиндистан, Иран, Әфганстан, Түркијә, Орта Асија, Русија, Франса, һолландија, Инкилтәрә, Италија вә с./ тачирләр кәлиб алвер едирдиләр.

Сейналабдин Ширванинин јаздыгына кәрә, ХУШ эсрин 90-чы йлләриндә Шамахи шәһәриндә дараји, тафта вә гановуз тохујан 1500 тохучу карханасы олмушдур.³ Бу рәгәм ХУШ эсрин соңунда ипәк тохучулугу сәһәсиндә шәһәрин истеһсал күчү барәдә әјдын тәсәввүр јарадыр.

Феодал ара муһарибәләри, харичи һүчүм вә таланлар Азербайжанын сәнәт һәјәтына, о чүмләдән ипәк мөмулаты истеһсалына бөјүк зијан вурурду. 1734-чү йлдә Надирян Азербайжана јүрүшү заманы Шамахи шәһәринин дағыдымасы нәтичәсиндә ипәк карханалары өз фәалијҗәтини дајандырмышды. Шәһәр әһалиси зорла Агсу чајынын сәһили-

1. А. Оларий. Подробное описание путешествия Голштинского посланства в Московию и Персию в 1633, 1636, 1639 гг. М., 1870, с. 554;
И. Г. Гербер. Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря 1728г. Бах: История, география и этнография Дагестана, М., 1958, с. 90-100; Я. Я. Стрейс. Три путешествия, М., 1936, с. 245.
2. Ф. Әлијев. Шимали Азербайжан шәһәрләри. Баки, 1960, с. 93.
3. Н. З. Ширвани. Бустануссәјәһә. Тегран, 1315, с. 318; Бах: Р. Ә. Бабаханов, М. С. Садыгов. Начы Сейналабдин Ширвани. Баки, 1961, с. 20.

нә көчүрүлүш, "Јени Шамахи" ады илә тәзә шәһәр јаранмышды.⁴ Бу нунла әләгәдар олараг, ипәк парча истеһсалы тәзә шәһәрдә јенидән бәрпа олунмаға башланмышды.⁵ С. Г. Гмелинин мө"думатныа кәрә, Јени Шамахида шәрбафлыг о дәрәчәдә бәрпа олунмушдур ки, о тамамилә чичәкләнмә сәвијҗәсинә чатмышды.⁶ Лакин 1769-чү йлдә Губа ханы Фәтәли хан шәкили Мәһәмәд Сәид ханла бирликдә һүчүм едиб Јени Шамахины дағытмыш вә онун әһалисини сәнәткарларла, о чүмләдән шәрбафларла бирликдә јенидән кәһнә Шамахија көчүрүшдүр.⁷ С. Г. Гмелинин јаздыгына кәрә, кәһнә Шамахида ипәк малларын чешиди әввәлләр олдуғу кими галса да, шәрбаф карханалары тамамилә бәрбад һала дүшүшдү.⁸ Лакин сонралар шәһәрин дүшкүн һалы дәјјишди, онун сосиал-иттиҗәди јаралары сағалдыгча шәрбаф карханалары бәрпа олунуб кәһнә мөчрасына дүшүрду. Буну Ширванын шәрбафлыг мәркәзләринә айд дикәр тарихи фактлардан да әјдын көрүрүк.

М. Чулков Шамахида ипәк тохучулугу илә сәјәснә-һесабынә "фәбрикәларын мәшгул олдуғуну хәбәр верир.⁹ Бу дөврлә ипәк тохучулугу Шамахинын әтраф кәндләриндә, Мүчү вә Басгалда јүксәк дәрәчәдә инкишаф етмишди.⁷ Мүчү кәнди ипәк мөмулаты истеһсалы илә јанашы, шәрбаф дәзкәһларынын һазырланмасында хусусилә шәһәрәт газанмышды.⁸

Азербайжанын ән"әнәви ипәк тохучулугунда Ширван шәрбафлығынын үстүн мөзгәји XIX эсрин сонларынадәк, башга сөзлә, сәнәткарлығын бу сәһәсинин тәнәззүлүнәдәк давам етмишдир. Кәчән эсрин 30-чү йлләриндә тәкчә Шамахи шәһәриндә 650 шәрбаф дәзкәһы ишләјирди. Бундан әләвә Ширванын әјаләт кәндләриндә даһа 50 тохучу дәзкәһы фәалијҗәтдә иди.⁹

Ширванда кархана шәрбафлығынын әсас мәркәзләри тарих боју Шамахи шәһәри вә онун әтраф кәндләри олмушдур. XIX эсрин биринчи јарысында Ширванын әсас шәрбафлыг мәркәзләриндә ипәк карханалары өз фәалијҗәтини һәлә дә гызгын сурәтдә давам етдирди. Әввәлләр

1. В. Н. Левиатов. Кәстәрилән әсәри, с. 101.
2. Ә. С. Сумбатзадә. Кәстәрилән әсәри, с. 69.
3. С. Г. Гмелин. Кәстәрилән әсәри, с. 101.
4. Ә. С. Сумбатзадә. Кәстәрилән әсәри, с. 69-70.
5. С. Г. Гмелин. Кәстәрилән әсәри, с. 100-101.
6. М. Чулков. Кәстәрилән әсәри, с. 533.
7. В. Н. Левиатов. Кәстәрилән әсәри, с. 53.
8. Јенә орада.
9. ОПВЗК, Ш һис., с. III.

олдугу кими, бу дөврдө дә Шамахи вә онун этраф кәндләри /Басгал, Мучу вә с./ јәнә дә кархана шәрбафлығынын мүһүм мәркәзи оларат галырды. Хәзәр вилајәти рәисинин 1841-чи ил һесабатында Шамахинын 220 шәрбаф карханасында 500 дэзкаһ олдугу вә бурада 2000-дән чох сәнәткар ишләдији хәбәр верилир.¹ 1843-чү илдә Шамахи шәһәриндә јәнә дә 220 шәрбаф карханасы ишләјирди.² 1849-чу илин статистик мә"луматына кәрә, Шамахи шәһәриндә онларны сајы азалыб 187-ә енмишди.³ 1851-чи илдә бурада ипәк карханаларынын сајы јенидән артарат 310-вә чәтмишди.⁴ О заманкы статистик материалларда "фәбрик" кими тәғдим олунан бу мүәссәсләрдә Шамахи вә Шуша ипәјиндән илдә 100 мин манатлыг мов, дарајы, чечим вә чадра тохунурду.⁵ һәммин дөврдә Шуша шәрбафханаларында илдә 1000 әдәд дарајы вә гәсәбә истәһсал едилирди.⁶

XIX әсрин орталарында Азәрбајҗанын ән"әнәви ипәк мә"мулаты истәһсалы мәркәзләри арасында Кәнчә шәһәри һәлә дә өз мөвҗејини сахламагҗа иди. 1853-чү илин статистик мә"луматына кәрә, шәһәрдә 68 шәрбаф дэзкаһны, 35 нағгәт дүканы фәалијјәт кәстәрирди.⁷ Бир гәдәр сонра, јә"ни 1862-чи илин мә"луматына кәрә, шәһәрдә 12 шәрбафхана галмишди.⁸ И.Серебрјаковун јаздыгына кәрә, һәрәсиндә 2-3 вә ја 4 дэзкаһ олан ипәк карханаларынын сајы илбәйл азалырды.Кәнчәнин о заманкы ипәк маллары арасында ән гијмәтли парча неву сајылан дарајы истәһсалы тамамилә тәнәззүлә уграмыш, јерли шәрбаф мә"мулаты истәһсалы, башыча оларат, кәләгајы, чадра, мов вә алојша илә мәһдудлашырды.⁹

1. ССРИ МДТА, ф. 1268, с. I, иш 216, в. 24.

2. Јенә орада, иш 109; в. 58-59.

3. Краткий очерк некоторых городов Кавказского и Закавказского края. Бах: Кавказский календарь на 1850г. Тифлис, 1849, с. 93.

4. Статистические очерки некоторых городов Кавказа и Закавказского края. Бах: Кавказский календарь на 1852 г. Тифлис, 1851, с. 427.

5. Јенә орада.

6. Јенә орада, с. 434.

7. Кавказский календарь на 1854 г. Тифлис, 1853, с. 339.

8. И. Серебряков. Сельское хозяйство в Елизаветпольском уезде. "Записки КСХ", Тифлис, 1862, № 1 и 2, с. 36-37.

9. Јенә орада, с. 37.

XIX әсрин икинчи јарысында Азәрбајҗанын кархана шәрбафлығында кериләмә өзүнү ачыт-ајдын кәстәрирди. Ипәктурду кәстәлијини арадан гәлхмасында сонра Азәрбајҗанын ипәчилиик тәсәррүфәтиндә дирчәлиш јаранысына вә хам ипәк һасилинин әртмәсинә бахмәјарат, етән әсрин сонларына доғру јерли ипәктохума истәһсалында тәнәззүлә ајдын нәзәрә чарпырды. Буру о дөврун статистик материалларында ајдын кәрурүк. һ.А.Мириманов 1894-чү ил һесабатында Шуша гәзәсинын кустар ипәк сәнәтләриндән бәһс едәркән Шуша шәһәриндә чәми 5 шәрбаф карханасынын галлығыны вә бурада дөрд нәв ипәк мә"мулаты /чаргат, алојша, кәләгајы, дарајы/ тохундугуну хәбәр верир.¹ Бу мә"луматдан ајдын олур ки, Шуша шәрбафханалары арасында мә"мулат неву үзрә ихтисаслашма давам едирмиш. Мәшәди Аббас Мирзәмәммәд оглунун вә Мәшәди Аббас Мәшәди Мәһди оглунун карханаларында јалпы алојша тохунур, Ибраһим Кәрбәләји һүсәјн оглунун карханасында исә тәкчә дарајы истәһсал олунурду. Галан ики кархана гарышг сәчлјә дашымагла, һәр чүр ипәк мал истәһсал едилрди. Кәрбәләји Кәрим Мәһди оглунун карханасында чаргат вә дарајы, Мәшәди Мәлик Дадаш оглунун карханасында исә ики дэзкаһда алојша, үчүнчү дэзкаһда кәләгајы тохунурду.²

Шамахи гәзәсинын 1855-чи илә аид гыса статистик ичмалындан кәрүндүјү кими, о заман бүтүн гәзәда чәми 30 шәрбаф карханасы гәлмишди. Кархана тохучулугунда баш верән тәнәззүл просесини һ.А.Абелов Басгал вә Мучу кәндләринин тимсалында даһа ајдын мушәһидә етмишдир. Онун јаздыгына кәрә, ипәк тохучулугунун 1859-чу илә гәдәр ки чичәкләнмә дөврундә Басгалда ишләјән 250 дэзкаһдан јалпы 50-си галыбмыш. Бунларын йсә һеч дә һамысы бүтүн ил боју ишләмирди.³ һалбуки вахтилә Басгал әһалисинин јашлы киши гисминин һамысы /700 нәфәрәдәк уста, 100 нәфәр шакирд/ вә галыларын јашлы гисминин јарысы /200 нәфәр/ бу вә ја дикәр формада ипәк тохучулугу илә мәшгул иди.⁴

1. һ.А.Мириманов. Кәстәрилән әсәри, с. 94.

2. Јенә орада, с. 95-96.

3. һ.А.Абелов. Кәстәрилән әсәри, с. 183.

4. Јенә орада, с. 184.

Кечэн эсрин 90-чы илләриндә Азәрбајҗанда ипәктохума карханаларының фәалиҗәти хејли зәифләмишди. Бунунла белә, К.А.Сатунин һәмин дөврдә Шамахыда 46, Басғалда II, Мүчүдә 4, Сөјвә кәндяндә I шәрбаф карханасының ишләдиҗини гејдә алмышды. Оуну јаздыгына кәрә, о заман Шамахы гәзәсының дикәр кәндләриндә 45 ипәк карханасы варды.¹ Кечән эсрин сояларында Ширван карханаларының кәзон К.А.Сатунин оялары характеризә едәрәк кәстәрир ки, бу јарыгаранлыг дарыстәл ипәк фабрикларының һәр бириндә I-дән 6-ја гәдәр, ән чох һалда исә 3-4 дәзкәһ олурду. Адәтән, оялары һамсы ејни вахта да, 0,5-зиләри иеф илли чох һиссәсини ишләмирди. Бу фабрикләрдә башлыча олараг тафта, гановуз, кәләгајы, јорганүзү вә с. тохунурду.²

Ә.С.Сумбатзадә XIX эсрин икинчи јарысында Азәрбајҗанда ипәк тохучулугунун инкишаф јолуну характеризә едәрәк оуну рәван олмадыгының, әксинә, хам ипәк истеһсалында ара-сыра баш верән бәһранла әләгәдәр енишли-јүксәлишли олдуғуну кәстәрир.³ Мүәллифин фикринчә, 60-чы илләрин әввәлләриндә, даһа дәгиг десәк, 1859-1863-чү илләрдә Азәрбајҗан шәрбафлыгы ән јүксәк инкишаф вүсәти кәсб етмиш, 1864-1867-чи илләрдәки барама бәһраны дөврүндә о, сүрәтлә тәнәззүлә уграмыш, карханаларының сајы 2,5 дәфә азалараг 330-дан 134-ә еништи. Јүксәлиш дөврүндә Шамахыда фәалиҗәтдә олан 1400 дәзкәһдан 1000-ә гәдәри дајанмышды. 70-чи илләрдә кериләмә давам етмиш, Шамахы гәзәсында ипәк карханаларының сајы 134-дән III-ә еништи. 80-чи илләрдә бурада карханаларының сајы бир гәдәр артмыш, лакин 90-чи илләрдә јенә дә тәнәззүлә уграмышдыр.⁴ 1900-чү илдә карханаларының сајы хејли азалараг, Шамахы шәһәриндә 33-ә, оуну гәзә кәндләриндә исә 49-а еништи.⁵

Ипәк карханаларының характери мәсәләсинә кәлинчә гејд етмәлиҗ ки, ингилабдан әввәлки әдәбиҗәт вә статистик материалларда чох вахт "фабрика" ады илә тәгдим едилән бу мүүссисәләр, әлбәтте, сөзүн һәгиги мә"насында капиталист мүүссисәси сајыла билмәз-

1. К.А.Сатунин. Состояние шелководства в Бакинской губернии и Дагестанской области в 1895-1897 гг. "Тр. КИШ", XI ч., Тифлис, 1904, с. 7.

2. Јенә орада.

3. Ә.С.Сумбатзадә. Кәстәрилән әсәри, с. 72.

4. Јенә орада, с. 72-83.

5. Јенә орада, с. 85.

ди. Шәһәр шәрбаф карханаларында ишчи гүввәсинин сајыны әкс етдирән статистик мә"думәтлар ипәк тохучулугу илә мәшгул олан хырда, орта вә ири мүүссисәләрин һәр бириндә нечә нәфәр сәнәткар чалышлыгы барәдә конкрет тәсәввүр јарәтмәдығындән һәмин материаллар әсасында ояларының характерини тәм мүүҗјән етмәк олмаур. Шамахы шәрбаф карханаларында ишчиләрин сајы капиталист мүүссисәсинә хас олан башлыча әләмәтләри әкс етдирмирди. Бунунла белә, ипәк карханаларында истеһсал просесләринин мүрәккәб гурулушу хејли миғдарда ихтисаслы сәнәткар әмәјиндән истифалә олундуғуну кәстәрирди. Шәрбаф тәкчә аилә үзвләринин гүввәси илә бу ишләрин еһдәсиндән кәлә билмәзди. Кархана тохучулугуну дахили механизминә хас олан спецификалик үзүндән ихтисаслы уста әмәји тәләб едән бир сира истеһсал просесләрини шәрбаф ја сифарши јолу илә кәнарда кәрдүрүр, ја да, әкәр сәрмәјәси ләкин верирдисә, карханаја муздулу ишчи гүввәси чәләб едирди. Ләкин күнәмузд вә ишәмузд гајдасы илә ишләјән бу адамлар ади ишчи дејил, мүүҗјән ихтисас һазырлыгына малик пәшәкар сәнәткарлар иди. Мә"лум олдуғу ки, Азәрбајҗанның кечмиш шәрбафлыг мәркәзләринин, дәмәк олар ки, һамысында ипәктохума истеһсалы саһәсиндә дәрин сәриштә вә әмәли тәчрүбәјә малик бу чүр кифәјәт гәдәр ихтисаслы еһтиҗәт әмәк гүввәләри варды.

Мә"лум олдуғу ки, хырда әнтәә истеһсалының характерини мүүҗјән етмәк үчүн һәр бир мүүссисәдә муздулу әмәјин вә техниканың тәтбиғи башлыча мә"јәр сајылар. Бу бахымдан Азәрбајҗаның шәрбаф карханалары, иҗили сәчиҗә дашылардылар. Бу чәһәти ингилабдан әввәлки мүүәллифләр дә сөвг-тәбиби олараг дуја билмишдиләр. Н.А.Абелов кечән эсрин сояларында Шамахы гәзәсында ипәк тохучулугунун вәзиҗәтини арышдырараг, бу саһәдә кустар вә капиталист истеһсал формаларының мөвчуд олдуғуну хәбәр верирди.¹ Биринчи һалда, јә"ни кустар сәчиҗә дашыјән хырда шәрбаф карханаларында тохучу-шәрбаф сатналма јолла әлдә етдиҗи хам ипәкдән өз аилә үзвләринин кәмәји илә, өзүгүн хусуси дәзкәһында ипәк мә"мулети тохужурду. Икинчи һалда, кархананың 2-дән 10-а гәдәр дәзкәһа малик хусуси кархана саһибни олмәгла,

1. Н.А.Абелов. Кәстәрилән әсәри, с. 184.

музду усталарын көмөҗи илө ипөк мал истеһсал едирди.¹ Бу мө"лу-
матдан көрүндүҗү кими, Азербайжанын ири шөрбөҗ карханалары ара-
сында кечен эсрдө мануфактура сөзүҗҗөсүнө җахынлашан мүөссисөлө-
рө дө төсөдүҗ олунурмуш. Кырда эмтөө истеһсалчыларына мөхсус ки-
чик карханалардан җөргли оларат, бө"зи ири шөрбөҗханаларда ишчи-
лөрин, хуоусилө музду ишчилөрин сажы марксист эдөбиҗҗатинда ка-
питалист мануфактуралары үчүн норма сажылан кестөрөчилөрө мува-
җыг көлдирди. Бу тө"җината көрө, кустар 15 нөҗөрдөн 30 нөҗөрө гө-
дөр музду җөҗмө ишлөтдиклө дөнуө һөгиги капиталист олур вө
ошун е"малатханаларында аилө эмөҗинин ролу азаларат чох чүзи
бир дөрөчөҗө өнирди.²

Азербайжанын шөрбөҗ карханаларынын техника көһөтдөн Авропа
вө Русиҗанын ипөктохума фабриклериндөн хөҗли дөрөчөдө кери гал-
мөсүнө бахмаҗарат, зөнкин сөнөт сөриштөсүнө вө бөҗүк истеһсал
төчрүбөсүнө малик олан җерли шөрбөҗларын мөһәрәти сажөсиндө ән"
әнәви ипөк мө"мулатынын бир сыра нөвлөри хөҗли мүддөт учуз баша
көлөн фабрик мөһсуллары илө рөҗабөтө дөзмүшдү. Буғу кечен эсрин
сонларына аид рөсми мөнбөлөрдөн дө аҗдын көрүрүк. Баки губерна-
торунун 1882-чи ил һөсабатында кестөрөлирди ки, вахтилө бурада
күлли мигдарда тохунан җүксөк кеҗҗиҗөтли ипөк маллар инди дө-
мөк олар ки, җа истеһсал олунур, җа да чох чүзи мигдарда ихрач
едилрди. Бураның җүксөк кеҗҗиҗөтли мов вө гановуз парчалары
харичи фабриклерин ашағы кеҗҗиҗөтли баҗағы маллар илө әвөз
олунмушдур.³ Лакин мүлаһизө вө төклиҗлөрдөн о төрөҗө кечмөҗөн
бу сажат үздөнирәт чаныҗанан мө"мур сө"җлөри Азербайжанын ипөк
карханаларына лабүд тәнөззүлдөн хилас едө билмөди. Ә.С.Сумбатза-
дө архив сөнөдлөри вө эдөбиҗҗат материалларына өсөсләнарәт,
XIX эсрин икинчи җарысында Азербайжанда ән"әнәви ипөк тохучулу-
ғунун тәнөззүл өтмөсинин объектив тарихи сөбөҗлөрүнө дүзкүн
мүөҗҗөнлөдирмишди.⁴

1. Н. А. Абелов. Көстөрөлиән әсәри, с. 184.

2. В. И. Ленин. Русиҗада капитализм инкшаҗы. ЭТК, III ч., с. 371.

3. Ә. С. Сумбатзадө. Көстөрөлиән әсәри, с. 87.

4. Јенә орада, с. 87-88.

С. Н. Гулишамбаров тәнөззүлүн башлыча сөбөҗини Москва фабрик-
ләринин истеһсал өтдиҗи Шөрг мотивли ипөк малларын рөҗабөти нө-
тичөсиндө җерли кархана мөһсулларынын гилҗмөтдөн дүшмөси илө
изаһ едирди.¹ Заҗаҗгазиҗада ипөкчилик тарихинин көркөмли мүтө-
хөссиси Н. Н. Шавров да ипөк карханаларынын тәнөззүлө уграмасынын
сөбөҗини еҗни амиллөрлө изаһ едирди. Ошун җаздығына көрө, XIX
эсрин соғунда җерли парчаларын сатыш мөһдудлашматла, олар
учуз вө җүксөк кеҗҗиҗөтли Москва мөһсуллары төрөҗиндөн сыхыш-
дырылыб истиҗәдәдөн чыхарылырды.²

Азербайжанда ипөк тохучулуғунун кечен эсрин 90-чы иллөрин-
дөки вөзүҗҗөтиндөн бөһс едөн мөнбөлөрдө бу истеһсал сәһәсинин
тәнөззүлөтмө сөбөҗлөри җерли ипөк малларын базарынын касад дүш-
мөси илө изаһ едилр.³ Шамаһы вө ошун әтраҗ көндлөриндө ипөк
карханаларынын иҗласа уграмасын Басгал шөрбөҗханаларынын тимсә-
лында дигтөтлө арашдыран Н. А. Абелов бунун сөбөҗлөрүнө биринчи
нөвбөдө учуз памбыг парчаларын ахыннында, икинчиси, хам ипөҗин
баһалашмасында, үчүнчүсү, кархана сәһиблөрүнө кредит бурахылма-
масында көрүрдү.⁴

Азербайжанын ипөк карханалары үчүн дөзүлмөз дөрөчөдө ағыр
шөраит җаранмасына вө кечен эсрин сонларына доғру ошларын бөҗүк
әксәриҗҗөтинин өз фәалиҗҗөтини даҗандырмасына бахмаҗарат, јөнн
эсрин ибтидасында җерли ипөк парча истеһсалы һөлө дө тамамилө
арадан чыхмамышды. Учуз баша көлөн фабрик мөһсулларынын күчлү
рөҗабөтинө бахмаҗарат, керидө галмыш техникаҗа, аз мөһсуллар
әмөк әлөтлөрүнө малик олан җерли шөрбөҗларын алын төри вө фөдә-
карлыгы һөсабына Шамаһы карханаларынын бир гисминдө ипөк парча
истеһсалы XX эсрин әвәллөриндө һөлө дө давам өтдирлирди. Шө-
һөр шөрбөҗлары төрөҗиндөн бу ата-баба сөнөтинин инадли давам өт-
дирилмөсинин сөбөҗлөрүнө дөриядөн төһлил едлаб арашдыран көркөм-
ли маарифпөрвөр әдиб вө ичтимаи хөлим һ. Б. Зәрдаби җазырди ки,
Ширван ханларынын сабыг пәҗтахты Шамаһы шөһөри һәмшө ипөк пар-
ча истеһсалынын башлыча мөркөзи олмуш вө белө дө галмағдәыр.

1. С. Н. Гулишамбаров. Обзор фабрик и заводов Закавказского края.
Тифлис, 1894, с. 331.

2. Н. А. Шавров. Исследование Кавказского шелководства. "Тр. КИИС",
I ч., Тифлис, 1889, с. 251.

3. "Тр. КИИС", VIII ч., Тифлис, 1896, с. 183.

4. Н. А. Абелов. Көстөрөлиән әсәри, с. 183-184.

Шамакылылар ипек тохучулугу илэ сөзүн эсил мө"насында, кендлерде олдугу кими, елэ белэ мөшгул олан адиче кустарлар дежил, онлар жалныз бу сөнөтлө јашајен пешекар тохучулардыр. Она керэ де ипек тохучулугуна фабрикин тө"сири шөһөр вө кенд үзрө ејни дежилди. Кенд кустарлары ипектохума ишини тамам төрк едиб кенд төсөрүфө-ты влэ мөшгул олмага башладыглары һалда, Шамакы шөрбафлары жалныз учуз фабрик маллары төрөфинден сыхшдырылан мов вө тановуз истеһсалнын дејандырмышдылар. Бунун мугабиллинде онлар јоргангуз, ерпек, шөрф вө с. тохумага башламыш, бир сөзлө, шамакылылар фабрике муһарибө е"лан етмиш вө бу онлар үчүн һәјати мөсәлө олдугундан һәммин муһаризени давам етдирмөјө мөчбур олмушдулар.¹

Этнографик материаллары дигтөглө нөзөрдөн кечирдикде XIX эсрин сону вө XX эсрин эввәлләринде кархана шөрбафлығынын сөчијјө вө мигјас е"тибарилө бир-биринден сечилән ики башлыча формасынын мөвчуд олдугуну көрүрк. Ипек тохумагла музду ишчи гүввәсинден истифаде едән ири саһибкар карханалары илэ јанашы, өз аилэ үзвләринин гүввәси илэ кифәјәтләнән кустар /төнһа/ шөрбафлар да мөшгул иди. Истеһсал кестөричиләри /үмуми мөһсул истеһсалынын һәчми, дөзкаһларын мигдары, феалијјәт мүддәти, ишчиләрин сајы вө с./ үзрө бунларын арасындакы һисбәтө нөзөр салдыгда кархана шөрбафлығынын сымасын саһибкар карханаларынын мөјјөнләшдирдијини көрүрк. һәр биринде 10-а гөдәр шөрбаф дөзкаһы ишлөјөн бу карханаларын бө"зиләри мануфактураны хатырладырды. Төсәлуғи дејил ки, кечән эсрин сонларына аид әдәбијјәтларда бу тип карханалар капиталист мөһссисәси кими төгдәм олунур.²

Кархана шөрбафлығынын бу типләри бир-биринден музду әмәјин төбөитинә керө фәргләнирди. Этнографик материалларын төһлиди саһибкар карханаларында музду ишчи гүввәсинден, о чүмлөдөн музду евлө иш көрдүрмө үсулундан кениш истифаде олундугуну кестөрәр. Даһа дүрүст ифәде етсәк, саһибкарларә мөһсул олан мануфактура типли ипек карханалары музду әмәк үзәринде гурулмушду вө буна да әсәсләнирды. Саһибкарны, јахуд онун аилэ үзвләринин истеһсалда бу вө ја дикәр әмәлијјәтинин ичрасында биләвәситә иштирак едиб-әтмәмәси мөсәләни маһијјәтини дејишдирирди.

1. Г. Б. Зардаби. Кустарное шелкоткацкое производство в гор. Шамахе в его уезде. Избранные статьи и письма. Баку, 1962, с. 406.
2. В. А. Аселов. Кестерилән әсәр, с. 184.

Мөвчуд этнографик чөл материалларынын хронологи мөһдудлуғу үзүндөн кархана шөрбафлығында музду әмәкдөн истифаде олунма тарихини дејиг мөјјөнләшдирмөк олмур. Тәкчө буну гәтијјәтлө сөјлөјө биләрик ки, шөрбафлыг сөнәти Азәрбајҗан халгынын төсөрүфәт һәјатында музду әмәјин чох еркән төтбөит едилдији илк истеһсал саһәләриндән бири олмушдур.

Кархана шөрбафлығынын һәр ики тип и әмәк истеһсалы сөчијјө-си кәсб етмәклө, ејни истеһсал аләтләринә вө истеһсал технолокијасына әсәсләнирды.

Кархана тохучулугу хөјли мигдарда дәр ихтисаслы уста әмәји төләб едән, специфик технолокија вө әмәк аләтләринә малик мүрәккәб истеһсал саһәси иди. Онун һәр ики типинде сифарилә евлө иш көрдүрмө үсулундан кениш истифаде олунурду. Хүсуслә төһһа ишлөјөн кустар шөрбафлары бу үсула еһтијачы даһа бөјүк иди. Карханаынын ән зәрури гајгылары илэ мөшгул олан, информаторларын дедији кими, "иш башдан аман" шөрбаф вахт иткисинә вө иш просесынын дөккимәсинә јол вермәмәк үчүн хүсуслә истеһсал вәрдиши вө ихтисаслы уста әмәји төләб едән бир сыра әмәлијјәтлары сифарилә кәнарда көрдүрүрдү. һәммин әмәлијјәтлар ишәмузд гајдасы илэ ишлөјөн нөтгәт, төрәһ, чархто/товчу/, бојагыч вө б. пешекар усталарә көрдүрүлүрдү. Сөрмәјәси бөјүк олан саһибкар карханаларынын әксәријјәтинде исе биләвәситә һәммин мөһссисәјә хидмәт едән ихтисас саһибләринин һәмнос олурду. Бунунла јанашы, кархана шөрбафлыгы бир сыра бәсит әмәлијјәтлары ичра олунмасын төләб едән истеһсал просесләрини де әһәтә едирди. Она керө де кечмишде кархана тохучулугунун јайылдыгы шөрбафлыг мәркәзләринде улагдан тутмуш гөчәјәдәк, дөмөк олар ки, әһалинин бөјүк әксәријјәти бу вө ја дикәр формада истеһсал феалијјәтинин бу сөрфәли саһәсинә чөлб олунмушду. Гөчә шөрбафлары сөјлөдијинә керө, кечмишде Мүчү кендинде шөрбафлыг сөнәтинин бу вө ја дикәр әмәлијјәтинде иштирак етмөјөн адам аз тапылармыш.¹ Кенд әһалисинин елликлө бу сөнәтә бағланыб, ону өзләринин башлыча јашајыш вәситәсинә чевирдији вө буралан әлдә едилән кәлирлө күзәрән кечирдији Басгал кендинин тимсалындан да айдын көрүнүр.

1. Мә"лумат саһиб Мүчү шөрбафларындан /Сәйтәр Мухтар оглу Солтанов, Низам Әһмәд оглу Әбдүрәһманов, Әлибәлә Нәчәфәли оглу Оручов вө б./ алынмышдыр.

Әлбетте, бу кәлирли мәшгулијјәт сәһәсинә мејдин күчлү олмасынын мүхтәлиф сәсмәл-иттисәди сәбәбләри дә әлмүшдүр. Гејд олунан кәндләрдә шәрбафлығын күтләви һал алмасынын вә кәндин бүтүн ичтимаи зүмрәләрини өзүнә чәлб етмәсинин башлыча сәбәбләриндән бири әһалинин иштијарында кифәјәт гәдәр әкинә јарарлы торпаг сәһәләринин олмасындан, иглим шәрәитинин әлверишсизлији үзүндән бурада әкинчилик мәшгулијјәтинин әжәлирли вә гејри-мәһсуфлар олмасындан ибарәт иди. Белә шәрәитдә һәјәт өзү бир сыра даг кәндләринин әһалисини сәнәтдән мөһкәм јалпышмаға вадар етмишди. Шәрбафлығы исе о дөврдә иттисәди чәһәтдән ән сәрфәли сәнәт сәһәләриндән иди.

2. Ипәк мә"мулатынын нөвләри.

Ипәкчилик илк орта әсрләрдән башлајарат Азәрбајҗан халгынын мәшәһәтиндә көркәмли јер тутдугундан бурада ипәк мә"мулатынын зәнкин нөв вә чешидләри јаранмышдыр. Онларын аз бир гисминин ады вә бә"зи нумунәләри зәманәмизәдәк кәлиб чәтмишдыр.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, истеһсал технолокијасына вә хаммал нөвүнә көрә ипәк мә"мулаты кеч вә хам ипәк тохучулугу олмәгла, ики истигәмәтдә инкишаф етмишди. Азәрбајҗаннын орта әср шәрбафлығы сәнәтиндә хам ипәк тохучулугу апарычы рол ојнамышдыр.

XIX әсрдә Азәрбајҗаннын хам ипәк мә"мулаты мүхтәлиф нөв парча /мов, дарајы, тафта, атлаз, гановуз/ вә баш әрпәкләриндән /кәләгајы, чаршаб, чадра, јәјлиг вә с./ ибарәт иди. Буларын һәр биринин өзүнә мөхсус истеһсал мәркәзи, истеһсал тарихи вә фәргли тохума технолокијасы јаранмышды.

Һазырланма технолокијасынын спецификлији үзүндән кәләгајы истеһсалы ипәк парча тохучулугундан ајрылыб мустәғил истеһсал сәһәсинә чеврилмишди. Буларын арасында фәрг тәкчә тохума техникасында дејил, һабелә әләвә истеһсал просесинә /бојама, нахышлама/ малик олмасында да нәзәрә чарпырды. Бир гәјдә оларат, кәләгајы тохунуб гуртараыдан сонра басма-гәлиб үсүлү илә һәм дә нахышланарат бојама әмәлијјатындан кечирди. Кәләгајыдан фәргли оларат ипәк парча истеһсалында чиллә вә ара ипәји әввәлчә кәләфләниб бојаныр, сонра тохунурду. Дякәр тәрәфдән кәләгајы истеһсалы заманы

мә"мулатын ағ јерлији үзәриндә ичра едилән бојама әмәлијјаты сәләчә рәнкләмә дејил, ејни заманда нахышлама мөһсәди дашыјырды. Буңуңла белә, кархана тохучулугунун бүтүн сәһәләри үмуми, охшар чәһәтләрә малик иди. Бу үмумилик истеһсал просесинин бир чох сәһәләриндә нәзәрә чарпырды.

3. Хаммал тәдарук

Хам ипәк мә"мулаты истеһсалында хаммалын әлдә едилмәси башлыча мәсәләләрдән иди. Кархана шәрбафлығында әсәсән сатиналма јолла әлдә едилән манчылыг ипәји ишләнирди. Азәрбајҗанда фабрик үсүлү илә ипәк е"малынын инкишафы шәрбафханаларын хаммал тәһизәтиндә мүәјјән тәбәддулат јаратса да, манчылыг ипәјини тамам арадан чыхара билмәмишди. Она көрә дә манчылыг васитәсилә кустар ипәк истеһсалы XIX әсрин 30-чу илләриндәдәк давам етмишди.¹ Буңуңла белә, кечән әсрин орталарындан башлајарат јерли шәрбаф карханаларында манчылыг ипәји илә јанашы фабрик ипәји дә ишләдилди. һәттә јүксәк кејфијјәтинә көрә фабрик ипәјинин чилләсинә үстүнлүк верилди.

Мә"лум олдуғу кими, фабрик ипәјинин телләри даһа назик, һәмәр вә зәриф олмәгла, чох вахт товлу вәзијјәтдә һазыр кәлирди. Она көрә дә шәрбафлар фабрик ипәјини, әсәсән, чиллә, манчылыг ипәјини исе лүлө /ара ипәји/ үчүн ишләдилдиләр.

Ширван шәрбафларынын сон нәсли арасында фабрик ипәји чох вахт "Шәки ипәји" адланырды. Кәңчәдә она "машын", јахуд "давел" ипәји дә дејилирди.²

Бир гәдәр баһа баһа кәлмәсинә бахмајарат, фабрик ипәјинин чыхары аз олурду. Ондан һазырланан чиллә мөһкәм олмәгла тез-тез сыныб тохума просесини ләнкитмирди. Лакин шәрбафханаларын һәмиснә лазыми миғдарда фабрик ипәји әлдә едә билмирди. Фабрик ипәјинин гытлыгы, хүсусилә сәрмәјәси аз олан карханаларда даһа кәскин һисс олунурду. Она көрә дә шәрбаф карханаларынын бөјүк әксәријјәти дәдә-баба ипәји сәјылән манчылыг ипәјиндән истифадә едирди.

1. Мә"лумат Талыстан кәндинин сабиг манчылыг устасы, 96 яшлы Ағабала Сәләһ оғлу Әбиләдән алынмышдыр.
2. Мә"лумат узун мүддәт ипәк бојаччылыгы илә мәшгул олмуш Бөјүк-ағ Абдуләли оғлу Мәһәррәмәвдән/Кәңчә шәһәри, Низами күчәси, ев № 159/ алынмышдыр.

Эмәли ишдә шәрбафлар чох вахт һәр бир јерин ипәјини өз ады илә /мәсәлән, Гәбәлә ипәји, Талыстан ипәји вә с./ адландырылдылар. Ширван шәрбафханаларында вахтилә Гәбәлә, Талыстан, Исмајыллы, Бығыр, Гарабаггал, Гарамәрјәм, Гарабаг, Самух ипәји хусуси јер тутурду.

Барама истәһсалы мәркәзләри илк бахышла чографи мөкан тә"- сире багышласа да, онларын ипәји истәһсал хусусијјәтләринә керә бир-бириндән сечилди. Ипәјин кејфијјәтини мүәјјәнләшдирәкән шәрбафлар јалныс онун нечә телдән ибарәт, јахуд бараманын һансы һиссәсиндән чөкүлмәсинә, һамар вә ејни јоғунда олмасына, рәнк чаларына вә с. дејил, бараматурдунун һансы јерин вә һансы тут нөвүнүн јарпағы илә гидаланмасына диггәт јетирирди. Мәсәлән, пејвәнд /шах/ тутун јарпағы илә бәсләнмиш барама гурдунун ипәји габа, тидтикли вә мафраг олурду. Нисбәтән гыса телә малик олан белә бараманын чыхары чох, халис ипәји исә аз алынды. Кәр /хәләфи/ тутун јарпағы илә бәсләнмиш бараматурду ә"ла нөв ипәк тели вермәклә јанашы, онун иткиси аз чыхырды. Хәләфи бараманын тели нисбәтән узун, назик вә зәриф олур, ачылан заман онун әсас һиссәси халис ипәјә кедирди. Бу чәһәти нәзәрә алаң күмдарлар ону "бәрәкәтли" вә артымлы барама һесап едирдиләр.

Чыр /чөкил/ тутун јарпағы илә јемләнмиш бараматурдунун ипәји хәләфи барамасындан амағы, пејвәнд /шах/ тутун барамасындан исә үстүн тутулурду. Чөкил ипәји шәрбафлар арасында биринчи нөв ипәк сајылды.

Ширван шәрбафлары јерли ипәкләр арасында Талыстан ипәјини јүксәк гижәтләндирдиләр. Гарамәрјәм вә Бығыр ипәји кејфијјәтчә Талыстан ипәјинә јахын, Гарабаггал ипәји онлардан хејли амағы тутулурду. Бунула белә, ипәк теллини кејфијјәти манчылыг устасына пешәкарлыгындан вә сәриштәсиндән чох асылы иди.

Ипәјин кејфијјәтинә барама мәнсулдунун ичәрисиндә гатышыг галмасы да хејли тә"сир едирди. Белә ки, барама дәриләндән сонра сечилбө чөшилләнәркән диггәтсизлик үзүндән онларын арасына гүсүрду /томпал, екиз, чырты, кәпәнәкләмш/ вә јахуд рәнк ујары тамам тутмајан башга нөв барама дүшүрду. Бу исә ипәјин кејфијјәтинә вә рәнкинә мәнфи тә"сир кәстәриди.

Үч-дәрд телдән ибарәт чөкилмиш "машы ипәји"нин кәлфиндән фәргли оларат, Басгал шәрбафлары манчылыг ипәјини "төчил" адландырылдылар. Сәрраф ипәк муштәриләри төчили кејфијјәтинә нәзәр салмагла онун һансы маһала мөхсүс олдуғуну асанлыгла мүәјјән едә билдириләр.

Фабрик ипәји ән чох Шәкилән, гисмән исә Гарабагдан кәтирилди. Бунула јанашы, Ширван шәрбафлары Сәмәргәнд вә Кутаис ипәјини дә алырдылар. Сәмәргәнд ипәји Шәки ипәји кими зәриф олса да, ондан бир төдәр мафраг иди. Она керә дә Сәмәргәнд ипәји, әдәтән, чилләјә дејил, ара ипәјинә илләнирди. Чиллә һазырламаг үчүн ән мүнасиб хаммал Кутаис вә Шәки ипәји һесап олунурду.

Хам ипәк, әдәтән, шөһәр тичарәт дүканыларындан вә кәнд һәфтәбазарларындан сатын алынды. Чох вахт исә ири ипәк тачирләри топлансатыш гајдасы илә узаг јерләрдән әлдә етдикләри ипәк бағларыны шәрбаф карханаларына ја нәгд пул мөзәннәси илә сатыр, ја да натурал гајдада ипәк парчаја дејиширирди. Һәр ики һалда хаммал шәрбафа хејли баһа дүшүрду. Она керә дә сәрмајәси бөјүк олан кархана сәһибләри хам ипәји билаваситә онун истәһсал јериндән алыб кәтирмәји үстүн тутурдулар. Хам ипәји биринчи әлдән, јә"ни истәһсалчынын өзүндән, јахуд һеч олмаса, икинчи әлдән /тичарәт дүканындан/ сатын алмағы сәрфәли сајан тәһһа шәрбафлар да хаммал бу јолла әлдә етмәјә чалышырдылар. Лакин карханада иши дејәндирмадан бу гајда илә ипәк төдарук етмәјә һәмнын имканы олмурду. Кемәксиз ишләјән тәһһа шәрбафлар истәр-истәмәз ипәк мөһтәкирләринә мурачәт едиб нисјә мал кәтүрүрүдүләр. Нәгд пул илә вахтында хаммал төдарук едә билмәјән шәрбафлар нисјә алдылары хам ипәји тохујуб баша кәтирәнлән сонра борчларыны мәнсул формасында едәјирдиләр.

Хаммал төдарукүндән бәһс едәркән белә бир мәсәләјә дә тохунмалыжыг ки, шәрбафханалар кифәјәт төдәр һазыр хам ипәклә һәмишә тә"мин олунә билдириләр. Она керә дә онлар барама төдаруку гајгысына да галмағы мөчбур олурдулар.

Барама формасында хаммал төдаруку гисмән учуз баша кәлсә дә, онун е"малы вахт иткисинә сәбәб олдуғундан таваналы шәрбафлар буна аз мејл кәстәрир вә һазыр хам ипәк әлдә етмәји даһа үстүн ту-

турдулар. Бунула белә, јухарыда гејд етдијимиз кими, хам ипәк тапмадыгда шәрбафлар барамә алыр вә әзләри ону манчылыг вәситәсилә ипәкә чөвирирдиләр.

Бараманын ачылмасы. Истеһсал технолокијасынын спесификлији күзәндән хам ипәк е"малы хусуси пешә вәрдиши вә сәнәт сәриштәси вәләб едирди. Она кәрә дә кечмишдә ипәк истеһсалы мәркәзләриндә вәсилликчә бу ишлә мәшгул олан хусуси манчылыг усталары чалышырды. Мүчү кәндиндә маһир манчылыг устасы кими танынан Кәрим вә онун гардашы Мәшәди Мәһәммәд Зәјнал оғду, Мәшәди Дадаш Молла Аббасәди оғду әсриязин 30-чу илләринәдәк бу сәнәти давам етдирмишләр. Мүчү шәрбафларынын сөјләдијинә кәрә, кечмишдә һәмә барамасыны онлара сарытмага чалышырды.¹

Хам ипәк сарынаркән, бир гәјдә оларат, барамә нөвләринин /аг барамә, гула барамә, чабын/ вә онларын һәр бир чешидинин /инчәбел, томпал, чыртн/ фәргли истеһсал хусусијәти нәзәрә алынарды. Мәсәлән, аг барамә ачыларкән онун телинин, демәк олар ки, һәмәси "чөзәлиб ипәкә келирди". Дикәр тәрәфдән аг бараманын тели нисбәтән мөһкәм олдуғундан ачылан заман тез-тез сыяһи иш просесини ләнкитмирди. Гула барамә сарытыл рәңкдә олмагла, гыса телә малик иди. Чабын /јапон/ барамә сары, тахуд јашыл рәңкдә олуд аз ипәк вәрирди.

Әсрләр боју Азәрбајчанда хам ипәк манчылыг вәситәсилә истеһсал олунмушду. Азәрбајчанда онун әл вә ајат манчылыгы олмагла ики башлыча нөвүнә тәсадүф олунур /У табло, 1-2-чи шәкил/. Әл манчылыгн бәсјат гурулуша маликдир. Онун сонракы тәкамүлү нәтичәсиндә даһа мөһсулдар вә тәкмил ајат манчылыгы јаранмышдыр. Чархын форма вә гурулушу нәзәрә алынмаса, иш принципинә кәрә булар бир-бириндән о гәдәр дә фәргләнмирди.

Әл манчылыгнын чархы 4-5 әләд әјмәдән, онларын һәр бирини топа бирләширән 4-5 чүт дәнләдән, топдан, она кечирилмиш дестәкәк охлан вә јерә басдырылмыш бир чүт кәјчәдән ибарәт иди. Гмелин XVIII әсрин 70-чи илләриндә Муган дүзүндә оларкән манчылыгын бу типини мұшаһидә етмиш вә онун график тәсвирини вәрмишдир.²

1. Мә"думат Мүчү кәндинин гочаман сакини, 1912-чи илдә анадан олмуш Мүсүлүмов Гәриб һачыбаба оғлундан алынмышдыр.
2. Г. Г. Гмелин. Ләстәрилән әсәри. с. 97. Тәмчинин бах: Извлечение из путешествия Корнелия де-Бриин. НАИИАН Азәрбајджана, инн. 481. в. 41.

Бу тәсвирдә, һәр шәјдән әввәл, чархын нәһәнк әлчүст диггәти чәләб едир. Азәрбајчанда белә бәјүк чархлы әл манчылыгнандан XIX әсрин орталарынадәк истифадә олундуғу әдәбијјат материалларындан ајдын кәрунур.¹ Гмелинин Азәрбајчана сәфәриндән етән бир әср әрзиндә әл манчылыгнда јаранан башлыча дәјишиклик онун чархнын тәдричән кичилмәсиндән ибарәт олмушдур. Әл манчылыгында чархын диаметринин сүр"әтлә кичилмәси фәктнын XIX әсрин 80-90-чы илләринә аид әдәбијјат материаллары әсасында ајдын изләнмәк олур.²

Ајат манчылыгнын чархы³ цилиндр формасында олуд гурулушча әл манчылыгнандан фәргләнмирди /У табло, 2-чи шәкил/. Онун чархы ох ролуну ојнајан узунсов топдан, 6 вә ја 8 әләд тахта пәрдән, онларын һәр бирини ики јердән топа бирләширән дәнләләрдән ибарәт иди. Чархы фырлатмаг үчүн топун башына дөмир мил, арха учуна исә дирсәкли дөмир дестәк кечирилирди. Ајат чархнын дестәји кәндән дүзәлдилмиш гулабәнд вәситәсилә "тәпкән" адланан ајатбасанә бирләширди. Чарх гулабәндли тәпкәнин кәмәјилә ајатла бырландыгындан устанын әлләри истеһсал просесиндә дикәр ишләри кәрмәк үчүн сәрбәст галырды.

Ингилабдан әввәлки әдәбијјат вә дөври мәтбуатда ајат манчылыгнын аид тез-тез чәкилсә дә, бу мә"думатлар конкрет мәзмундан мөһрум олмагла сәтһи сәмјјә дашыјыр. Етнографик чәл материал топлајаркән ајат манчылыгнын бир нумунәсини Мүчү вә Талыстан усталарынын кәмәји илә тапыб бәрпа етмәк мүмкүн олду. О әсас ишләк вә бир сыра јардымчы һиссәләрдән ибарәтдир.

Манчылыгын әсас һиссәләринә мис вә ја чугун тијан, кәләф чархы вә ону һәрәкәтә кәтирән гулабәндли тәпкән дахил иди. Кәләф чархнын сифариллә дүзәлтдирир, тијанн исә мискәрләрдән /ән чох Лаһычдан/ сатын алырдылар. Манчылыгын јардымчы ләвазимәтына үзәринә тијан јерләширилән күрә, кәләф чархнын сахлајан бир чүт дирәк /кәјчә/ вә тәнзимләјичи гургу дахил иди. Чоһ вахт онлары манчылыгчы өзү дүзәллиб тамамлајырды.

1. Кавказский календарь на 1854 г. Тифлис, 1853, с. 332; И. Серебряков. Ләстәрилән әсәри. с. 36; "Гайгаз" гәзәти, 1852, № 40.

2. Н. Н. Шавров. Кустарные шелковые промыслы Кавказа. "Тр. ИИО", XII ч., III бур., Тифлис, 1902, с. 7-11.

3. Үзәринә ипәк кәләфи сарынан бу чарх Азәрбајчанын әксәр этнографик зоналарында "кәләф чархы" аид илә мә"дум иди.

Төпкөн 1,5 м узундугунда, 10-12 см енинде назик /2,5-3см/ тахтадан ибарет олук гулабанд васитөсилө бир учундан манчылыгын дирсөкли дөстөжинден асылыр вө чархы фирлатмага хилмет едирди. Бу мөгсөдлө төпкөнин габаг һиссөси чије васитөсилө гулабонин һалгасына бөнд едилир, дикөр учу манчылыгчынын өнүдө жердө галырды. Чархы фирлатмаг учун уста бир ајагы илө төпкөнин үзөриндөн басыб бураһырды.

Ајаг манчылыгынын жардымчы һиссөлөрина дахил олан "кејчөк" вө ја "дөстөк" адланан бир чүт агач дикөр һөмишөлик күрөнин бир көнарныда јерө басдырылды. Чархын мили габаг кејчөжин дешижине, дирсөкли дөстөји исе арха кејчөжин баш жарыгына салынырды. Бунун сајөсинде чарх истөвилөн вахт, четинлик чөкмөдөн кејчөк-лөрин арасына гураһырдыр вө јахуд орадан көтүрүлдү.

Иш просөсинде бараманн дөјөчлөмөк вө лифлөрин учуну илишдириб тутмаг учун "әјрөмчө" вө ја "гамчы" адланан дөјөчлөмө васитөсинден, килкөни јырмаг, јахуд ону тијандан бошалтмаг мөгсөдилө көфкир, абокөрдөн, ајран сахламаг учун сөрнич вө ја башга таблардан истифаде олунырду.

Адетән, манчылыгчылар ики-үч нөфөрдөн ибарет дөстө төшкил едиб көмөкли ишлөјирдилөр. Онлардан бири очагчы вөзифөсини көрмөклө, мүтөмади олараг күрөни гыздырыр вө устанын дикөр бујругларынн јерине јетирди. Дикөр ики нөфөр нөвбө илө манчылыгын чархынн ишлөдирди. Бө"зөн уста бир нөфөр көмөкчи илө де хам ипөк е"мал едирди.

Манчылыг усталарынн әлмузду ја нөгд пулла, ја да натурал гайдада мөһсулла /бараман вө ја һазыр ипөклө/ өдөндилди.

Ән"әнөви ипөк е"малы мөјјөн сөнөт сөриштөси, истөһсал вөрдимиш, хөјли һөвсөлө вө сөбр төлөб едирди. Иш заманы уста ајагы илө чархы фирладыр, сөг әли илө арамсыз олараг бараманн дөјөчлөјир, сол әлиндө еһтијат ипөк тајларынн тутур, нөзөрлөри илө барамадан ачылан ипөк тајларынн сајынн излөјирди. Саг әли илө о, һөм барамалары дөјөчлөјөрөк ипөк теленинн учуну тапыб сол әлине дөстө јыгыр, һөм де саргыја кедөн ипөкдө сыныб сајы азалмыш телө сол әлиндөки еһтијат дөстөдөн ајырыб тат верирди.

Төпкөни ајагла басыб бураһыгча көлөф чархы ашылы көндөн дүзөлдилмиш гулабөнд васитөсилө механики сурөтдө фирланырды.

Манчылыгын гыздырычы собасы кумдарлар арасында "күрө", "очаг", "күлбө" вө с. адларла да мө"дум иди. Дайрөви, бө"зөн дүзбучаглы плана малик олан манчылыг күрөси өксөр һалларда көрпичдөн, чох вахт исе чиј көрпичдөн һөрүлдү. Даг көндлөриндө күрөни дашдан да һөрүрдүлөр. Онун үстүнө тијан јерлөшдирилөндөн сонра әтрафы палчыгла суванырды. Күрөнин оддугуна јаначаг одун атмаг учун онун јан төрөфиндө таг шөкилли бача дүзөлдилдириди. Јанма просөсинө зөрури олан һава ахынны /јөлчөкөн/ јаратмаг мөгсөдилө күрөнин үстүндө, тијандан азча аралы кичик бача /күлбө/ гојулурду. Чох вахт күрөнин дивары һөм дахилдөн, һөм де харичдөн суваныб ширлөнирди. Јағмурлу пајыз күнлөриндө ишлөнөк учун манчылыг күрөси чох вахт талвар /гураглыг/ алтында гурулуруду.¹

Манчылыгын жардымчы лөвазиматы чыгрыг-багарадан вө хусуси төвзимлөтичи гургудан ибарет иди /У табло, 2-чи б.в шөкиллөр/.

Мө"дум оддугу кими, хам ипөк тели мөјјөн сајла лифлөдөн ибарет оддугундан о, бир нечө барамадан чөкилиб сарынырды. Ислаг барамалардан чөзүлүб ачылан ипөк лифлөрини дөстөлөјиб мөјјөн бир нөгтөдө бирлөшдирмөк вө онларын сајына нөзарөт етмөк учун "гыра" адланан агач вө ја метал гармагдан истифаде олунырду. Гыра билаваситө тијанын ағында дајанмалы оддугундан ону тијанын үзөринө гојулмуш хусуси агача /гыра агачына/ бөркидирдилөр. Хам ипөк тели чох вахт чарх үзөринө ики көлөфдөн ибарет сарындыгындан гыра агачына, адетән, бир чүт гыра бөркидилдириди. Барамадан ачылымш ипөк теллөри топа вөзижјетдө һөмин гыралардан кечирилиб дөстө едилөндөн сонра чарха сарынмаг учун әввөлчө асма багараннн чыгрыгларынн үзөриндөн ашырылды. Асма багара гаргы вө ја чубут милө кечирилмиш бир чүт чыгрыгдан, мили сабит сахлајан үч әдөд бармагдан вө багара тахтасындан ибарет иди. Бир гайда олараг, багара тахтасы чије васитөсилө талварынн пөрдисиндөн асылырды. Харрет чархында шумшад агачындан јоңулуб һазырланмыш чыгрыглар истисна олмагла, асма багараннн галан һиссөлөрини манчылыгчы өзү дүзөлдирди.

Тоша чыгрыгларын үзөриндөн ашырылымш ипөк теллөрини һөр биринин учу ајрылында чарха бөнд олунырду. Бу сајагла бир нечө барамадан чөзөлөнөб ајрылан ипөк лифлөри чыгрыг үзөриндө говушуб I. Манчылыг күрөси 7-8 ил, бө"зөн исе 10 илө јахын илөнирди.

теле чеврилдикден sonra тэнзимләјичинин гармаг вә ја көзчүкләриндән кечиб чархын үзәрине сарынырды.

Гөчилләрин сарынама гәјдәсини низамламаг үчүн манчылыга әлаһилдә бир һиссәдә әләвә одунмуштур. Тэнзимләјичи ролуну ојнајан һәмин әләт жарым аршын узунунда ағач голдан, онун үзәрине бәркидилмиш бир чүт мәфтил көзчүклән, чархын топуна доламыш чижәдән, онун васитәсилә фырланан кирдә бағарадан, бағара пәјәси вә асма гырадан ибарәт иди.

Манчылыгын чархы фырландыгча чижәбәнд васитәсилә тэнзимләјичи бағараны да өз оху әтрафында фырладырды. Бу заман онун бир кәнарына бәркидилмиш чүпәк јерини дәјимәклә өзү илә бирликдә көзчүккү голу да азча саға вә сола тәрпәдирди. Бунын сәјәсиндә ипәк телләри үст-үстә дүшмәјиб мөјјән низамла чархын үзәрине доланырды.

Азәрбајҗанда хам ипәк е"малынын башлыча техноложи үсуду бараманы азча әјран әләвә едилмиш гәјнар суда ислатмагла онун лифләрини јапшыгтан маддәсиндән азад едиб ачмагдан ибарәт иди. Хам ипәк е"малы үчүн әввәлчә лифләрин үзәриндәки гуру јапшыгтан маддәсинин әримәси тәләб олунурду. Бараматурдунун селијиндән јаранмыш һәмин маддә әримәјинчә ипәк теллини әмәлә кәтирәй лифләр бир-бириндән араланырды. Гурумуш јапшыгтан маддәси тамам јумшалмајынча ачылан заман ипәк лифләри тез-тез сыныб корланырды. Исти су васитәсилә јапшыгтан маддәси асанлыгга һәлл едилирди.

Хам ипәк е"малынын вачиб мәсәләләринин бири дә чод суја бир гәдәр әјран гатыб ону јумшалтмагдан ибарәт иди.

Чохәсрлик әмәли тәчрүбә нәтичәсиндә мәһлулун тәркибиндә әјран гатышыгынын мөјјән нормасы јаранмыштыр. Әләтән, сујун һәр тијанна бир литр әјран гатылырды. Мәһдул гәјнамага башлајандан sonra тијана чәнкә илә 2-3 кирвәнкә барамә баланырды. Барамаларын үчүнүн селикли килкәси әријиб сујун үзүнә галхдыгча көфкир васитәсилә һәмин әрп јыгылыб тијандан кәнар едилирди. Сонра барамә гамчы /таваша/ илә дәјәчләниб онун "сәрто" адланан¹ баш теллинин учу гатылырды. Әләтән, 5-6 барамадан² тел јыгандан sonra онлары гыра,

1. Сәрто-баш тову, јә"ни барамә саргысынын башлангычы, әввәли мә"насында ишләнирди.

2. Истифадә мөгсәдиндән асылы оларат ипәк тели 10-15, бә"зән исә 20-ә гәдәр барамадан чәкилирди.

чыгрыг вә көзчүккән кечирдиб манчылыгын чархына бәнд едилдиләр. Икинчи дәстәнин телләрини јәнә дә һәмин гәјда илә гырадан кечириб јербәјер едәнлән sonra ону јәнә дә кәләф чархына бәнд едилдиләр.

Чархы фырлатмаг үчүн әввәлчә ону әллә тәрпәдиб һәрәкәтә кәтирир, sonra тәпкән васитәсилә она механики фырланма охр³әти верилирди. Чарх фырландыгча бараманын һәр бириндән чезәләниб ачылан ипәк лифләри бир-биринә сарынараг теле чеврилир вә чархын пәрләри үзәрине сарынырды.

Барамә лифинин халис һиссәси сарыныб гуртарандан sonra онун "ләси" адланан мафрат һиссәси кәлиб чатырды. Бу һалда сол әлдәки еһтијат лифләрдән сарынамагда олан ипәк теллине јени гат верилирди. Тијанда барамә ачылыб азалдыгча она јенидән чәнкә илә барамә әләвә едилирди. Бу гәјда илә чархын үзәрине кифәјәт гәдәр ипәк тели сарынандан sonra ону дәјандырыб гөчилләри чыхарыдылар. Долашыг дүшмәк үчүн гөчилини һәр ики башы сәрто тели вә ја сапла бәнд бағланырды.

Гурумаг үчүн гөчили сыныб кәлкә јердән асырдылар. Шәрбафларын фикринчә, күнәш шыасы јаш ипәјин телләрини јанлырыб мафратлашдырыр вә мә"мулатын кәјфијәтини ашагы салырды. Белә ипәк тез-тез тифтикләниб иш процесини ләнкидирди.

Гөчил гурујандан sonra хүсуси гәјлада бурулуб јыгылырды /У табло, 8-чү шәкил/. Үст-үстә јыгылымыш 6 вә ја 8 гөчил бир "баг" әмәлә кәтирирди.

Кечмишдә барамә вә ја хам ипәјин чәкисини билмәк үчүн "батман", "чәрәк", "кирвәнкә", "чәтвәр", "истил", "мистгал", "руб" вә с. кими ән"әнәви ағырлыг вәһидләри ишләнирди. Бу алчу вәһидләринә мувафиг оларат мұхтәлиф чәки дашлары мөвчуд иди: батман /20 кирвәнкә/, јарым батман /10 кирвәнкә/, чәрәк /5 кирвәнкә/, јарым чәрәк /2,5 кирвәнкә/, кирвәнкә /400 грам/, јарым кирвәнкә /200 грам/, чәтвәр /100 грам/, јарым чәтвәр /50 грам/, мистгал /4 грам/

1. Мистгал вә чәтвәр илә ән чох бојат чөвһәрләри чәкилирди.

4. Хам ипэјин сечилиб сарымасы /нэгтатлыг/

Тохума просесинин техники төлөбүнө мувафиг оларат, илк нөвбөдө мунасиб өлчү, форма və кейфијјетө малик чиллө тели və ара ипэји һазырламаг лазым кәлирди. Она көрө дө хаммалын техники е"малы хейли вахт və эмөк мөсрөфи төлөб едирди. Чох вахт бу ишлө билаваситө карханада мөшгул олурдулар.

Шөрбаф кәләф формасында әллө етпји хам ипэји ја кархананын өзүндө, ја да сифариллө евдө иш көрөн мувафиг ихтисаслы усталара /нөгтат, товчу, каратан, карачы, тәрраһвө с./ ишләдиб төлөб олунан һала салдырырды. Бу әмөлијјатларын һәр бири өзүнө мөхсус әмөк әләти və истөһсал технолокијасына малик иди.

Мө"лум олдуғу кими, барамадан ачылан хам ипөк тели гејри-јекнөсөг, һөддиндөн зијадө назик və мафрат олдуғундан белө вөзиј-јәтдө билаваситө тохума просесинө јарамырды. Она көрө дө чиллө və ара ипэји үчүн бир нечө тај лифдөн ибарөт, мүәјјән узунлуг өлчүсүнө малик ипөк тели һазырланырды. Техноложи чөһөтдөн спөсп-лик сөчијјө дашыјан бу ишлөрин һәр бири ихтисаслы уста әмөји тө-лөб едөн бир сыра истөһсал просесини әһатө елирди.

Илк нөвбөдө хам ипөк кәләфини /гөчил/ ачыб сөчмөк və мува-фиг сәјда ипөк телләрини бирләшдириб јенидөн сарымаг төлөб олу-нурду. Ипөк телинин сөчилиб тәмизләнмөси, сөнөт дили илө дөсөк, онун саф-чүрүк едилмөси лүзүмү, һәр шөјдөн әввөл, хам кәләфин өзүнүн гатышыг вөзијјәтдө, телләрин гејри-јекнөсөг һалда олмасн сөбөбиндөн ирәли кәлирди.

Ипөк тели барамадан ачыларкөн селикли јапшыган өртүјүндөн тамам азад олмурду. Белө ки, исти су телин үзөриндөки јапшыганлы маддәни нисбөтөн әритсө дө, ипөк лифләри ондан тамам азад олмур-ду. Әслиндө мүхтәлиф сәјда лифдөн ибарөт олан ипөк телинин әмөлө кәлмөсинин башлыча, һәм дө јекәнә амилли мөһз һөмин јапшыган галы-ғы иди. Әкө тәлдирдө телин лифләри бир-биринө јапшымајыб јәјмәла-нар və беләликлө дө тохучулуга јарамајан көрөксөз бир материала чөзүлмөрдө.

Јапшыган галығы ипөк телинин формалашмасы үчүн зәрури олса да, ејндә замандә о, кәләфө сарымаш телләрин бир-биринө битишиб

корланмасына да сөбөб олурду. Кәләф ачыларкөн телин јапшыганлы һиссәләри тәз-тәз сыматла иш просесини лөнкилирди. Она көрө дө тохума просесинө јарарлы ипөк тели һазырламаг үчүн онун тај һис-сөсини сөчиб халис төлдөн ајырмаг төлөб олунурду.

Хам ипэјин сечилиб тәмизләнмөси бир дө она көрө вачиб иди ки, кустар ипөк е"малына хас олан түсүрлар үзүндөн манчылығын чархына халис ишөклө јанашы, бараманын "сөрто" və "ләси" адланан јарарсыз һиссәләри дө гарышыб сарынырды. Хүсусилө сөрто халис ипөјө чох гарышдыгда о, кейфијјетини итирирди. Барама лифинин сөртодан сонра кәлөн халис һиссәси назик, еластик və мөһкөм ол-масы илө сөчијјөлөнирди. Барама лифинин бу сағлам һиссәси бүтүн-лүклө халис ипөк һасилинө кедирди. Барама лифинин "ләси" адланан сон һиссәси чөлимсиз və мафрат олдуғундан, һөмчинин хам ипөк е"ма-лына јарамырды. Бир тајда оларат, е"мал просесиндө тијандә баш тову /сөрто/ тәзөчө ачылмыш барама илө јанашы, халис ипэји һөлө чөкилмәкдө олан "дири" və халис тели түкөнөб лөси чымыш "өлү" барама бир-биринө гатышырды. Она көрө дө манчылығын чархына меха-ники хассөчө мүхтәлиф сөчијјәли /јогун, назик, мафрат, мөһкөм, һамар, тифтикли və с./ ипөк тели сарынырды. Бу һал хам ипөк кәләфи үзө-риндө әлаве әмөлијјат апарылмөсыны, онун халис телинин тајындан сөчилиб ајрылмасыны лабүд едирди. Көрүнүр, елө мөһз бу сөбөбдөн дө хам ипэјин сечилиб ајрылмасы илө мөшгул олан уста "нөгтат" ад-ланырды. Әрөб дилиндөн кетүрүлүш бу истилаһын етимоложи мө"наси ипөксөчмө пөшөсинин маһијјетини чох дүзкүн әкө етдирир.

Нөгтат тәкчө ипөк телинин сафына тајындан сөчиб тәмизләмөк-лө кифәјәтләнирди. Бу әмөлијјат онун ишинин јалныз бир һиссөсө-ни, һәм дө илк мөһбөлөсини әһатө едирди. Нөгтат ејндә замандә чил-лө və ара ипэји үчүн бир нечө гатдан ибарөт ајрыча ипөк тели һа-зырлајыб "күпү" адланан әмөк әләти үзөринө сарыјырды. Бу чөһөт нөзәрә алынарат, нөгтат Азәрбајҗанын бир сыра етнографик зонала-риндө "сарыҗычы" /"сөричи"/ да адланырды.

Көчмөш тәсөррүфат мөишөтиндө бу чүр мүштәрөк, гоша терминлә-рин ишләнмөси Азәрбајҗанын етник тарихи, гөдим заманлардан башла-

І. Әрөбчө "нөгтат" саф пуду гөлл пулдан ајыран; бир шөјин *Јахшысын-ны* писиндөн ајыран мө"наларында ишләнир. Бах: *Әрөб вә Фәрс сөз-ләри* лүгәти. Бах, 1986, с. 467.

јагаг бурада баш верен ве орта эсрлер боју давам еден етник про-
сёлерле узви суретде баглы меселе олдугундан хусуси талдигат
талоб едир.

Ипек телини нече гатдан ибарет сарынмаси текче онун ханси
мэгсэд /"чилле", јахуд "луле"/ үчүн истифаде олунмасы иле дежил,
ибабеле ханси ме"мулат неву /мов, дараја, тафта, атлаз, гановуз, келе-
гајн, чаршаб, чадра/ ве ја онларын ханси чешидлеринин /"черто",
"сете", "линке"/ тохуначагы иле мугејжен едилдири. Тохума техноло-
кијасиндан асылы оларат чилле ве луле үчүн ипек теллеринин сајн
дејишириди. Одур ки, неггат шербафдан ипек келефлерини гебул едер-
кен онун не мэгсэдле ве нече телден /икишер, үчөм, дердгат ве с./
ибарет сарынчагыны сорурду.

Алетен, чиллеје нисбетен ара ипејинде теллерин сајн чох
олурду. Ара ипеји үчүн теллерин сајнын сэрбест суретде артырб-
авалтмаг мүмкүн олдугу халда, чилле ипејинде теллерин сајнын
дејиширилмеси имканы гисмен мөлдуд иди. Ән"әнәви шербафлыг сәне-
тинде чилле үчүн "черто"/4 телли/, "сете"/3 телли/ ве "линке"
/2 телли/олмагла, эсасән, үч чүр ипек тели сарынрыди.

Чилле ипејинде теллерин сајн бу ве ја дикер ме"мулат неву-
нун истеһсал технолокијасыны мугејжен етмек үчүн башлыча ме"јар
иди. Меселән, гановуз черто, сете ве линке олмагла үч чүр тоху-
нурду. Халг арасында кениш јајылмыш "черто гановуз", "сете јај-
лыг", "линке чаршаб" ве башга ифаделер һөмин ме"мулат нөвлеринин
мүхтәлиф чешидлеринин тохума технолокијасыны, башга сөзле, чилле
теллеринин нече гатдан ибарет сарындыгыны әкс етдирир.

Бир гајда оларат, неггат везифесинде гадылар ишлејирдилер.
Кечмиш мөшәтде гиз ушагларыны һәле 10-12 јашларыннан бу пешәје
агыштырылдылар.¹ Шербафлыгын башга сәһәләри кими, неггатлыг да
нәслән давам етдирилдири.

Мугејжен сәриште ве истеһсал вәрдиши телоб еден неггатлыг сә-
нәти бир сыра специфик әмек әләтләри иле баглы иди.² Буларын
арасында келеф ханасы хусуси јер тутурду. О, бир чүт кил отура-
чөгян, шагули везијәтде ондара бәркидилмиш 3 ве ја 4 чүт гаргы,
1. Басгал кәндинин 75 јашлы сақини Т.Г. Рустәмова чох кичик јашла-
рында арасынын јанында неггат пешәсине јизләндијини сөјлөди.
2. А.Н. Мустафајев. XIX эсрин сону ве XX эсрин әввәлләринде Ширван-
да неггатлыг. "Азәрб. ССР ҖА Хәбәрләри/тарих, сәләсәфе ве һугут сә-
ријасы", 1974, № 1.

јахуд шумһад ағачыннан дүзәлдилме хана голундан ибарет олурду
/Ү1 табло, шәкил I а, б/.

Келеф ханасында голларын сајн һәр дөфе ипејин нече телден
ибарет сарынмасын лүзүму иле мугејжен олунурду. Мүчү шербафлары
кечмиште келеф ханасынын тек ве чүтголлу нөвләринден де исти-
фаде олундугуну хәбәр верирләр.¹

Келеф ханасынын отурачаглары чох вахт саман гетылмыш ағ
килдән һазырланырды. Бу ишле биләваситә һәр бир неггат аиләсинин
өзү мөшгул олурду. Дүзбучагылы формаја малик олан хана отурачат-
ларынын /узундугу 25 см, ени 15 см, һундирлују 12 см/ һәрәсинин
үзәринә 3-4 әдәд ағач ве ја гаргы тохмаг /узундугу 1 м, диаметри
2-2,5 см/ санчыларды. Хана голлары бир-биринден тәғрибән 5 см
аралы олмагла, отурачагыны тән орта хәтти бојунча дүзүлүрду.

Ме"дум олдугу кими, истеһсал техникасындан асылы оларат
хам ипек келефлеринин әлчүләри бир-биринә ујгун кәлириди. Белә
ки, фабрик ипејинин келефи манчылыг келефинден хејли кичик олур-
ду. һәтта манчылыг келефлеринин өзләри де истеһсал мәркәзинден
асылы оларат, әлчү е"тибарилә бир-биринден фәргләнириди. Одур ки,
һәр дөфе хананы келефин бојуна мувафиг мөсәбәде гурашдырмаг ла-
зым кәлириди. Мәһз бун сәбәбдән де келеф ханасынын отурачаглары
бир-биринден әләгәсиз ве сәрбест олурду. Бу чәһәт онлары телоб
олунаан мөсәбәде гурашдырмага имкан верирди.

Хана голларына салыныш келефләрдән ајрылан ипек телләри
бирләшдириләндән сонра тавандан асылмыш гаргы багаранын үзәрин-
дән ашырыларды. Бир гајда оларат, багара бир чүт дөмир һалта
ве бәндәк вәситәсилә келеф ханасынын тушунда тавандан асылырды.

Неггат дөзкаһнын комплекси "купу" адланан² әл чархы ве
онун фырланмасына хидмәт еден купукәрдәнлә тамамланырды /Ү1 таб-
ло, 3-чү шәкил/.

Аритланмыш ипек телләри бир-биринә говушарат багаранын
/Ү1 табло, 2-чи шәкил/ үстүндән ашандан сонра неггатын дик везиј-
јәтде әлиндә тутуб фырлатдыгы купунун үзәринә сарынрыди.

1. Ме"думат Мүчү кәндинин сабиг шербафлары: Солтанов Сәјтәр Сол-
тан оғлу /1899-чу илде анадан олмуш/ ве Әлибала Нәчәбәли оғлу
Оручовдан /1890-чы илде анадан олмуш/ алынмышыр.
2. Кәһчә шербафлары "купу" әвәзинә "чарха" термини ишләдириләр.

Күпү гаргыдан назырланып баш-баша чатылмыш 6 эдөд пөрдөн, алара кечирилмиш 3 чүт агач вә гаргы дөндөдөн, ох ролуну ойна-ан чуоуг дөстөкдөн ибарет иди/VI табло,3-чү шәкил/. Дабан дөндө-өри агачдан олуф күпү пөрлөринин аягларына, гаргы дөндөлөр исә алары орта һиссәсиндә оха кечирилирди.

Сарыма просесиндә ипәк телләринин күпү үзәринә җайма гайдасы икә сарынамасын тәнзимләмәк үчүн күпүкөрдөн ики пилләли дөзөдди-лирди. Пилләләрин һәр биринин үзәриндә 5 эдөд ојууг олурду. Сары-ма просесиндә күпү дөстөжинин дабаны һәмийн ојууглара кечирилир вә беләликлә дә онун җырланмасына шәраит җарадылырды.

Биланаситә сарыма әмәлиҗјатина башламаздан әввәл нәггәт би-ринчи кәләфдә "баш дәрәбәнд" вәситәсилә телин учуну тапып ону ба-гаранын үстүндөн күпү тәрәфә саллаҗырды. Бу гайда илә дикәр кә-ләфләрин баш теллери багарадан ашырыландан сонра онларын һамысы-нын учу бирликдә күпүҗә бәнд олунурду. Күпү җырландыгча кәләф ха-насындан еһмал-еһмал чыхан ипәк телләрини өз үзәринә долаҗырды. Нәггәт сол әлини азча галдырып өндирмәклә, җахүд ону биләкдән әҗ-мәклә бармагларынын учунда тутдугу телин истигамәтини вә беләлик-лә дә сарыгын вәзиҗјәтини тәнзимләҗә биллирди. Нәггәт күпү дөстө-жинин дабанын галдырып күпүкөрдәнин јухары пилләсиндәки ојууглара салмагга күпүнү бир гәдәр јухары галдырырды. Бунун сәҗәсиндә ипәк тели күпүнүн амағы һиссәсинә сарынырды.

Иш просесиндә нәггәт телләрин еҗни сәҗда сарынамасына мунтә-зәм нәзарәт едирди. Телин сындыгы ашкар едилликдә әмәлиҗјат да-җәндрылыр, тели сынмыш кәләф пәргулашдырылып дәрәбәнд вәситәсилә сыныг телин учу тапылыр вә "раст" едиләрәк өз јеринә тутудурду. Сынан телләрин учу "читрә" адланан агач җапшганы вәситәсилә бир-биринә чалашдырылырды. Ипәк кәләфләриндән һәр һансы бириси тез гуртардыгга онун әвәзинә ханаҗә јени кәләф салыныр вә бу гайда илә сарыма әмәлиҗјаты давам етдирмилирди.

Етнографик материаллар кәстәрир ки, күпү ирили-хирдалы ол-магга мұхтәлиф өлчүлөрдә назырланырмыш. Она көрә дә күпүнүн өлчү-сүндөн асылы оларат һәр дәфә она бир кирвәнкөдән кирвәнкә җарыма-дәк ипәк сарынырды. Бу мигдлардан арыг сарындыгга күпү ипәҗи кә-

1. Басгалда буна "сәр дәрәбәнд", Шамаһыда исә "шаһ дәрәбәнд" деҗи-лир. Иш просесиндә кәләф сарындыгча дикәр дәрәбәндләр дә ачылыр-ды.

түрмүр, пыртлаиҗәк долашырды. Дикәр тәрәфдән исә чох долдугга ону җырлатмаг чәтин олурду.

Нәггәт бир күпүнүн сарынамасына орта һесабла ики күн вахт сәрф едирди. Хам ипәҗин ачылыб јенидән сарынамасы кәләфин вәзиҗјә-тиндән чох асылы иди. Белә ки, чох гайнар суҗа дүшүш ипәк тел-лери, адәтән, тифтикләндилјиндән килкәшиб долашыг дүшүрду. Чәтин ачылан бу чүр кәләф нәггәтә әзиҗјәт верирди. Сынмыш телин учуну тапмаг үчүн һәр дәфә кәләфи пәргулашдырып тели ахтармаг ләзәм кәлирди. Бу исә һәдәр вахт иткисинә сәбәб олурду. Кәләф "дәнә-вәр" олдугга исә нәггәтәни иши хеҗли асанлашырды.

Етнографик чөл материалларыннан аҗдын олдугу кими, кечән әс-рин сонларында истәһсал фәалиҗјәтини һәлә дә давам етдирән шәр-баф карханаларында нәггәт әмәҗинә тәләб азалмамышлы. Гома шәрбаф-ларын сәһбәтләриндән мә"лум олур ки, Мүчү вә Басгал кими шәрбаф кәндләриндә гәдн әһалисинин аз гала җарыдан чоху нәггәт ишлә-җирмиш.¹

Сарыма әмәлиҗјаты гуртарандан сонра хам ипәк күпүсү дәҗән вә ја таза салынып ислага гојулурду /VI табло,4-чү шәкил/. Әкс тәгдирдә телләрин үзәриндәки тәбия җапшганы галыгы гуруҗуб олла-ры бир-биринә җапшдырыр вә сонракы иш просесләрини чәтинләшди-рирди. Нәмлик реҗиминә дүзкүн әмәл олунмасы ипәк тели үзәриндә апарылан сонракы әмәлиҗјатларн хеҗли асанлашдырырды. Бу гайда илә күпүләр сарынып долдугга шәрбаф онлары нәггәтдән тәһвил алыб ислага гојуурду.

Етнографик мә"луматлар кәстәрир ки, нәггәт башлыча оларат, сифәриш әсасында, кәтүрә иш гайдасы илә ишләҗирди. О, шәрбафдан кирвәнкә һесабы илә чәкиб алдыгы ипәк кәләфини сарыҗыб гуртаран-дан сонра ону күпү үзәриндә сәһибинә гәҗтарарды. Сарыныш ипәк кери тәһвил верилән заман күпүнүн "җери" чыхылыр вә үзәринә "җон-ту"² әләвә олунурду.

Карханада тохума әмәлиҗјатын ләнкитнәмәк мәгсәдилә, адәтән, әввәлчә чиллә үчүн кифәҗәт едәчәк гәдәр ипәк тели сарынырды. Ара ипәҗи, бир гайда оларат, тохума просеси заманы, һиссә-һиссә сары-нырды.

1. Мә"лумат узун мүддәт көркәр ишләмиш Мүчү кәнд сәккинә Чәдәр Мәв-дан оглу Чәдәрөвдән/1903-чү илә сындыг олмуш/алынымыштыр.
2. Хам ипәҗин сарыҗа кәтмәҗән җарадыа һиссәси шәрбафлар арбәсин-да "җонту" адланырды.

Кархана тохучулугунун инкишаф етдији истеһсал мәркәзләриндә һәггәт бүтүн ил боју ишләјирди. һәтта бә"зән мәишәт ишләриндән вахт тапмајан гадынлар шәрбафын сифаришини јеринә јетирмәк үчүн кечәләр сабаһа гәдәр чырат ишығында ипәк сарыјырдылар.

Азәрбајҗанын милли шәрбафлыг сәнәтиндә һәггәтлыгын ајрыча пешә сәһәсинә чеврилмәси ингилабдан әввәлки ипәктохума истеһсалынла дәрин ихтисаслашма кетдијини әјани сурәтдә көстөрән тарихи факт кими мүнүм елми әһәмијјәт кәсб едир.

Һәггәтлыг пешәсинин јараямасы ичтимаи истеһсала гадынларын чәлб едилмәси бахымындан мәһсулдар гүввәләрин инкишафына тәкан верән мүнүм тарихи факт олмаг е"тибарилә Азәрбајҗанын ингилабдан әввәлки тәсәррүфәт һәјәти үчүн әләмәтдәр һадисә или.

Мә"дум олдуғу кими, ингилабдан әввәл Азәрбајҗанын әксәр етнографик зоналарында гадын әмәји, әсәсән, ев-мәишәт ишләри илә мөһдуллашмагла, әһәтә даирәсинә керә гапалы сәчијјә дашыјырды. Ипәксарыма ишиндә гадын әмәјинин тәтбиг олунмасы онун миҗясынын хејли кенишләндијини вә даһа чох ичтимаи мәзмун кәсб етдијини көстәрирди. Дикәр тәрәфдән чүзә әмәк һаггы вермәклә гадын әмәјиндән истифадә мөәјјән дәрәчәдә истисмар мөгсәди күдүрдү. Доғрудур, сәһибкәр иши һәггәтә сифаришлә көрдүрдү. Бунунла белә, нәзәрә алсаг ки, бу һалда һәм хаммал, һәм дә һасилә кәлән мәһсул сәһибкәра мөхсус олур вә һәггәт јалныз зәһмәтинин мугабилляндә әлмузду алырды, онда бурадан белә бир нәтичә чыхара биләрик ки, Азәрбајҗанда һәггәтлыг музду әмәјә әсәсләнә илк гадын сәнәтләриндән бири олмушур.

5.Хам ипәјин биширилмәси

Бу әмәлијјәтлә биләваситә бојатчы мөшғул олурду. Хам ипәјин биширилмәси әслиндә, бојама просесинин илк мәрһәләсини тәшкил едирди. Шәрбафларын сөјләдијинә керә, бурада әсәс мөгсәд бојагын кәтүрмәсинә манә олан јашышган маддәсини әридиб ипәкдән тәмизләмәндәр ибарәт или.²

1. Мә"думат Мүчү вә Басгал шәрбафларындан алынмышдыр.
2. Мә"думаты Басгал кәндинин сакинләри һачы Гуламмирзә огду Әлијев /1897-чи илдә анадан олмуш/ вә 4 №-ли Басгал кәлөгәти сехинин мудири Агалар Мәшәди Әзиз огду Әзизов вермишди.

Кархана тохучулугунда ипәк мұхтәлиф мәрһәләләрлә биширилирди. Адәтән, чиллә кәрачидә кетмәздән әввәл биширилирди. Чиллә ән-кәлә васитәсилә јығылыб кәләфләндијиндән биширмә вә бојама просесләри үчүн ону тәкрар кәләф формасына салмаг ләзим кәлмирди. Ипәк гајнар мөһдулда биширилдијиндән јәннәт мәрһәләләг үчүн ону мутәмади олараг тијәндә фырләтмаг тәләб олунурду. Бу мөгсәдлә чиллә кими, ара ипәји дә әввәлчә кәләфләнирди. Бунун үчүн о, кәләфсаријан хусуси дәзкәһдә кәләф формасына салынырды.

Чиллә вә мәсалаһ, ја"ни ара ипәји "ширәб" адланан хусуси мөһдулда биширилирди. Шәрбафларын сөјләдијинә керә, кечмишдә ипәји гәлјәдашындан һазырланмыш ширабда биширилдиләр. Сонралар гәлјәдашы сабун вә сода илә әвәз олунмушду.¹

Гәлјәдашы шоран сәһәләрдә битән гараган биткисиндән һазырлаырды. Бу сәбәбдән дә она бә"зән "гараган дашы" да дејилирди.

Азәрбајҗанда бу биткинин башлыча вәтәни Сарыча дүзү, Гооустяв вә Ачыноһур дүзү олмушур. Пајыз ајларында јерли әһали, хусусилә малдар елатлар гараган биткисини јығыб јандырыр вә онун гәт-ранылан гәлјәдашы һазырлајырдылар. Гәлјәдашы сәријәнән сонра форма е"тибары илә киркирәнин үст тајыны хатырлаырды. Ағыр /1-2 пуд/ олдуғундан кәтүрмәк вә ја башга јерә дашымаг үчүн онун ортасында ири дөшик олурду. Адәтән, пајыз фәслиндә, е"лат јәзлагдан арна гәјилән вахт даһа чох һазырланан гәлјәдашыны араба вә ја ата јүкләјиб сәнәт мәркәзләринә кәтирир, шәрбаф вә сабун биширәвләрә сатырдылар.²

Шираб һазырламаг үчүн әввәлчә гәлјәдашыны һөвәндә дејуб һарын һала салыр, сонра ону тијәнә, гајнамагда олан суја төкүр вә тохмагла гарышдырыб тамам һәлл едирдиләр. Бундан сонра ипәк кәләфини һәмий ширабда бир чүт шувәчү /1-1,5 м узунлуғда/ васитәсилә мутәмади сурәтдә фырлада-фырлада биширилдиләр. Ишн тәләббиндән асылы олараг ипәји ики нөфәр кәмәкли биширилди. Онларын һәрәси тијәннн бир тәрәфиндә дәјәннб шувәчү васитәсилә кәләфи аста-аста фырлаырды. Бу гајда илә гајнар шираб ипәк кәләфини һәр

1. Мә"думат Мүчү шәрбафлары Сәјтәр Мухтар огду Солтанов вә Әлибәлә Нәчәфәли огду Оручовдан алынмышдыр.
2. Мә"думаты Мүчү кәндинин сакини Чәфәр Мөһлян огду Чәфәров /1903-чү илдә анадан олмуш/ вермишди.

жеринә еяни дәрәчәдә тә"сир кәстәрирди. Бә"зән шәрбафлар әввәлчә кәләфин бир, сонра дикәр башыны тијана салыб биширирди. һәр ики һалда ипәк алачыј галмамаг үчүн әввәлчәдән кәләфин бағлары ачылыб башалдырды.

Ипәјин кејфијәтле бишмәсини тә"мин етмәк үчүн ширабын дүз-күн һазырланмасына чидди фикир верилди. Нәсилдән-нәслә кечән әмәл тәчрүбә нәтичәсиндә шираб үчүн сујун вә гәлјадашынын мятда-ры көзәјары муәјјән едилди. Бир "бәстан" ишин чилләсини бишир-мәк үчүн, әдәтән, һәр дәфә тијана 3 ведрә су вә бир пудадек гәлјә-дашы тәкүлүрдү.

Ипәјин биширилмәси илә әләгәдәр Мүчү кәндиндә маратлы бир этнографик факта тәсадуф етдик. Гоча шәрбафларын сәјләдијинә кә-рә, кечмишдә кәндин арасында, Јолчу дәјирманын дәјилән јердә үмү-ни ел малы һесаб едилән бир чүт бәјүк тијан гурашдырылмышды. Тән-һа ишләјән шәрбафлар ипәји һәмин тијанларда биширәдиләр. Тијаны тәшәйрмаг үчүн јаначагы һәр кәс өзү кәтирәди. Әдәтән, тијанын бириндә чиллә, дикәриндә исе мәсәләһ /ара ипәји/ биширилди. Бир нөв сәһибсиз галан һәмин тијанлар һамылдла истифадә олунур вә ел малы кими, һамы тәрәфиндән горукурду. Бу этнографик факт бәлә бир нәтичәјә кәлмәјә әсас верир ки, "ел малы" вә ондан ел-ликлә истифадә ичма галыгы олмаг е"тибарилә кечмиш мәшәәтин баш-га сәһәләриндә олдуғу кими, шәрбафлыг сәнәтиндә дә XX әсрин әввәл-ләринә гәдәр өзүнүн тә"сир күчүнү сахламышды.

Сабун вә күл сујундан шираб һазырламаг үчүн агач чәлләјә бир гарыш галынлыгында күл тәкүб үзәрини су илә долдурурдулар. Бир күн кечәндән сонра күл сујуну тәнзилә сүзүб тијана тәкүр вә су-јун мятдарындан асылы оларат она I-2 баш әлләгајырма сабун догра-јиб тәкүрдүләр. Күл сују гәјналыгча сабун әријиб она гарышды. Шираб гәјнара дүшәндән бир гәдәр сонра ипәк кәләфләрини нөвбә илә она салыб биширирди. Тијанда шираб азалдыгча она су вә догран-мыш сабун әләвә олунурду.

Ташлы шәрбафларын сәјләдијинә кәрә, сон вахтлар ипәји сода илә биширмәјә башламышлар. Соданы хырдаватчылардан сатин алырды-лар. Сода лаб пүшәндән сонра гәлјадашы вә сабун-күл мөһлүлү вәси-л. Бу мө"лумәти Мүчү кәндиян сабиг шәрбафлары: С.М. Солтанов, Н.Ә. Әб-дәков, С.И. Бурачов, Ч.М. Әфәров вә б. веришләр.

тәсилә ипәкәширма үсулу тәдричән арадан галымшдыр.

Ипәјин биширилмә технолокијасынын мүнүм шәртләриндән бири ипәк нөвләринин хусусијәтини нәзәрә алмагдан ибарәт иди. Бәлә ки, бә"зи ипәк нөвләри тез, бә"зиләри исе нисбәтән кеч биширди. Ипәјә јакындан бәләд олмадан малын бишарилмә режиминә дүзкүн әмәл етмәк мүмкүн дејилди. Мәсәлән, шәрбафларә јакшы мө"лум или ки, Шәки ипәји тез бишир. Гәбәлә ипәјинин тәлләри даһа сәриф вә нисбәтән мафрат олдуғундан ону чох биширмәк ләзым кәлмирди. Гәбә-лә ипәји чох вахт бојагәсиз ишләндијиндән ону биширмәк ләзым кәл-мир вә әсасән ара ипәјинә сәриф едирдиләр. Бундан бәргли оларат, Кутәис ипәјинин тәлләри даһа мөһкәм олдуғундан нисбәтән кеч би-ширди. Лакин чиллә һазырламаг үчүн о, сәрифәли олдуғундан шәрбаф-лыг сәнәтиндә даһа јүксәк тутулурду. Сәмәргәнд ипәји мөһкәм тов-ду олдуғундан чиллә чөкмәк үчүн ән мүнәсиб ипәк һесаб едилди. XX әсрин әввәлләриндә Ширван шәрбафлары гановузу ән чох Сәмәр-гәнд ипәјиндән тохужармышлар. Гановуз тохучулдуғу үчүн о гәдәр дә сәрифәли олмајан Гәбәлә ипәјини ән чох кәләгајы истәһсална сәриф едирдиләр. Хусусилә Бәстәл вә Шамаһынн һәрәти кәләгајыларн, әдә-тән, Гәбәлә ипәјиндән тохунарды.

Ипәјин биширилмә технолокијасы нисбәтән бәсит олса да, му-әјјән гәдәр нәмә сәриштәси вә диггәт тәләб едән просесләрдән иди. Она кәрә дә шәрбаф ипәјин бишмә мөгамыны мутәмади сурәтдә пәлә-јирди. Чүзи бир еһтијәтсәзалыг үзүндән ипәјин бишмә мөгамы кеч-дикдә о јәннб зај олур вә тохума ишинә јарамырды. һәмчинин, әлә-чыј галмыш ипәк тәлләри дәкәһдә чох чәтин тәрпәнмәкә тез-тез сыныр вә бәләликлә дә тохума просесини ләккиди. Она кәрә дә уста арабир ипәк кәләфини тијандан чыхарыб бишмә мөгамыны јохла-јирды.

Һам ипәјин там бишмәси бир нечә үсулла јохланылды. Шәрбаф, әдәтән, кәләфи шүвәч вәситәсилә буруб сујуну сыхадан сонра баш бармагы илә бир нечә јериндән басмагла агарыб-агармадыгынн јох-лајырды. Ипәк јакшы бишдикдә кәләфин бармаг басылан јерләри тез-чә агармагла дөбәриб галхырды. Әкә һалда кәләфин буругу ачылыб јенидән тијана салыныр вә әмәлијјәт давам едилди. Бә"зи шәрбафлар ипәјин бишмә-бишмәдијиня баш бармагла мөһадәт бармагын арасында онун бир чамкәсини мөһкәм сыгајыб агарна вәзијјәтини

јохламагла мүэјјөн едирдилер.

Чилле ве ара ипеји тамам бишәнден сонра кәләфи шираб тијанынын үзәриндә буруб сыхыр ве тәмиз суда 2-3 әл јујуб шираб мөһлудундан тәмизләјирдилер.

6. Ипејин товланмасы

Ән"әнәви шәрбафлыг сәнәтиндә чилле тели оилаваситә тохума просесинә кетмәздән әввәл ешмә дэзкаһы васитәсилә товланнө мөһкәмләндирилди. Кәләгајы истеһсалы истисна олмагла, јердә тәләв-ипәк парчаларын /мов, тафта, атлаз, гановуз, чаршаб, јорганузу ве с./ чилләси, овларын бә"зи гисминин исә һәм чилләси, һәм дә ара ипеји әввәлмәдән товланырды.

Өвүнәләхусу истеһсал технолокијасын ве әмәк әләтләри олан ипәктовләма шәрбафлыг сәнәти дахилиндә јарыммүстәгил истеһсал сәһәсинә чеврилмишди.

Ипејин товланмасы ве бу просесдә истифадә олунан әмәк әләтләринин тәлғиги Азәрбајҗанын тарихи этнографијасында бу күнәләк әрәшдирылмамыш гаранлыг мәсәләләрдәндир.

Технолоки бахымдан ипејин товланмасында әсәс мөгсәд бир нечә тели бирләшдириб бурмаг јолу илә онун мөһкәмлијини артырмагдан ибарәт иди. Илишкәнлијини гисмән итирмиш ипәк лифләри бу әмәлијјат вәтичәсиндә бурулуб бир-биринә сарылмагла, тохума просеси үчүн зәрури олан лавыми кејфијјәти кәсб едирди.

Ипәк телинин товланмасы лабүдлүјү бир дә онун бојанмасы зәрүрәтиндән ирәли кәлирди. Мә"лум олдуғу кими, ән"әнәви ипәк мә"мулатыннн чоху бәзәкли тохунурду. Бәзәк технолокијасынын тәләби-вә мувафиг оларат чиллә ве ара ипеји тохума просесинә кетмәздән әввәл мүхтәлиф рәнкләрә бојанырды. Ипејин бојағи јахшы кәтүрмәси үчүн ону әввәлчә ширабда бишириб јағлашовдан тәмизләмәк лавым кәлирди. Мә"лум олдуғу кими, чиллә ве ја ара ипеји тајнар ширабда бишириләркән һәрәрәт онун телләринин механики гурулушуна тә"сир кәстәриб тифтикләнмәсинә ве беләликлә дә харичи формасынын мүэјјән-гәдәр дәјишмәсинә сәбәб олурду. Бу исә мә"мулатын кејфијјәтинин ашары сәлмагла онун сатыш базарынн кәсәдләширди. Мөһз I. Лун ил, кәндир ве ја пәмбүг"ипликлән фәртла оларат ипејин ешил-мәси әмәлијјәти "товләма" ве ја "товвермә" әдләнирди.

буна кәрә дә ипәк телинин зәһири формасына ве гурулушуна товвер-мә јолу илә механики тә"сир кәстәририлди. Чилләнин товланмасынын дикәр бир сәбәби дә бишмәмиш ипејин иирә ве шанадан јахшы кечмә-мәси ве тохума просесини ләнкитмәси иди. Мә"лум олдуғу кими, чил-лә ширабда биширилән заман онун телләрини шах сахлајан јапышган галығынын хејли һиссәси әријирди. Бунын вәтичәсиндә чиллә теллә-ри, шәрбафларын дедији кими, "әлурду". Чилләни "дирилтмәк", баш-га сөзлә десәк, тагәдән дүшмүш ипәк телләрини јенидән мөһкәмлә-либ дөзүмлү һала салмаг үчүн јекәнә үсүл онун товланмасындан ибарәт иди.

Чилләнин товланмасынын истеһсал просесинин өзү дә зәрури едирди. Белә ки, 100-120 аршың узунлуғунда олан бир "бәстан" ишин чилләсини дәфтинин арамсыз зәрбәләринә гаршы дөзүмлү етмәк үчүн јекәнә јол товвермә иди.

Ән"әнәви шәрбафлыг сәнәтиндә ипәк тели "чархто" әдләнан дәз-каһ васитәсилә товланырды. Тәкотатлы һүндүр ве кениш биү бинада /чархтоханада/ гурашдирылмыш тов дэзкаһы бир нечә һиссәлән иба-рәт мүрәккәб истеһсал гуруғусуну хатырладырды: /ҮП табло/.

Тов дэзкаһынын әсәс ишләк һиссәсини чарх /диаметри 3-3,5 м-дәк / тәшкил едирди. Чарх, бир тајда оларат, чархтохананын ән һиссәсиндә гәзылмыш I м дәринлијиндә хәндәкдә гурашдирылырды. Тов чархынын бөјүк әлчүлү дәстәјини фырлатмаг мөһз бу јолла мүмкүн олурду /ҮП табло, I-читәкил/.

Тов чархынын палыд ве ја гоз ағачындан јонулмуш әјмәләринин /6-8 әдәд/ һәр бири бир чүт дәндә васитәсилә топа бирләширди. Чархын чәмбәрини әмәлә кәтирән әјмәләрин белли чәкәк, кәнарлары исә чыхынтылы дүзәлдәлијиндән она доланмыш бәндәкләр фырланан заман кәнара чыхырды. Бәндәкләрин рәван фырланмасынын тә"мин ет-мәк үчүн, чархын дөврәси бојунча онун үзәринә кечи гәзиллиндән ип долајыб үзәрини хәйриләјирдилер. Тов чархынын топу гоз кәтү-јүндән олуб харрата јондурулурду. Кечмишлә Ширван шәрбафханала-рында ишләнән ипәк дэзкаһларынын ән маһир усталары Мүчү харрат-лары сајылырды. I Оиларын бир гисминин адыны гоча шәрбафлар иди дә бөјүк еһтирамла хатырләјирлар. Кәрбәләји Халыг Мөшәли Әбдул Халыг оғлу, Мөшәли Бәјрам ве Мөшәли Ағададәш сон вахтларәдәк Мү- I. Н. А. Әбелов. Кәстәрилән әсәри, с. 184.

чүгүн эн мөһшүр харратлары сазылырды. Ондар төкчө тов чархын дежил, үмүмдүзөтлө шөрбөфлыг сөнөтінде ишлөнөн һәр чүр агач лөва-зиматыны јонуб дүзөлдирдилер.¹

Топун бир башына мил, дикер башына дөстөк кечирилирди. Ондарын көмөји илө чарх хөндөјин јанларында үзбөүз басдырылмыш бир чүт агач дирөјө бөркилдирди.

Тов дөзкаһынны комплектиңде лүлө ханасы хусуси тер тутурду. /ҮП табло, 2-чи шөкил/. О, бир чүт агач голдан, онлары бирлөшдирөн 20-23 эдөд дөмир милдөн ибарет иди. Милин һәр биринин ортасына бир эдөд чыгрыг, учларына исе бир чүт саргы лүлөси кечирилирди. Миллерин чыгрыг кечрилән орта һиссөси дөрдкүнч, лүлө кечрилән һәр ики учу јуварлаг формаја малак иди. Миллер "маша" адланан хырда күлкөлөр васитөсилө голлара бирлөширди. Бу гајда илө лүлө ханасы 20-23 эдөд мил, ејни сазда чыгрыг /гаргар/, 40-45 эдөд лүлө вө ејни мигдарда күлкөдөн ибарет одурду.

Миллери фырлатмаг үчүн чархын үзөринө 5 эдөд долама бөндөк кечирилирди. Чијөдөн етилиб дүзөлдилмиш бөндөклөрин һәр бири лүлө ханасынын 4-5 милини ишлөдирди. Бу мөгсөдлө дө бөндөклөрин һәр бири сархын дөврөсине доландыгдан сонра оңуңла үзбөүз дајанан лүлө ханасынын чыгрыгларынын биринин архасында, дикеринин өнүндөн кечмөкчө, онларын һамысын ејни вахта ишлөдирди. Уста вө ја каркөр тов чархын һөрлөтдикчө бөндөклөр һөрөкөтө келиб фөсилөсиз сурөтдө миллери, онлар исе өз нөвбөсиндө 40-46 эдөд лүлөни фырладырды.

Тов дөзкаһыннын ишлөк һиссөлөриндөн бирини дө "кодун" вө "үрө" тәшкил едирди. Адөтөн, онлар лүлө ханасы илө чөрилөрин арасында јөрлөширди. Лүлөлөрдөн ачылан ипөк теллери кодун вө үрө васитөсилө товланыб мұвафиг формаја дүшүрдү.

Истеһсал технолокијасынын тәләбине мұвафиг олараг ипөк теллө вө тор вермөк үчүн әввәлчө ону "дөвр" адланан ири чархлы чөһрөдө хусуси тов лүлөсини² үзөринө сарыјырдылар /ҮШ табло, 2-чи шөкил/. Оңа көрө дө нөггәтдөн күпү үзөриндө тәһвил алынмыш ипөк теллө ачылыб лүлө үзөринө сарынырды. Адөтөн, бу ишлө шакирд мөһгул одурду.

Ипөјин асөвлыгдә ачылыб сарынымасын тә"мин стмөк үчүн әввәл-

1. Мә"думат Мүчү шөрбөфлары Сәфәр Мухтар оғлу Солтанов/төвөлдүдү 1899-чу ил/вө Низам Әһмәд оғлу Абдураһмановдан/төвөлдүдү 1909-чу ил/ алынмышдыр.

2. Тов лүлөси мөкик лүлөсиндөн хөјли бөјүк одурду.

чө ону ири габда исләга тојуб јумшалдырдылар. Чүнки, туру ипөк лифлери бир-бирине бәтишдизиндөн ачылан заман тез-тез сыныр вө иш просөсини лөнкилдирди.

Шакирд дөвр васитөсилө күпүдөн тов лүлөсинин үзөринө мұәј-јөн гөдөр ипөк сарыјандан сонра долмуш лүлөни башгасы илө әввәз едирди. Төлөб одунан сазда /40-46 эдөд/ лүлө сарынандан сонра уста вө ја каркөр онлары лүлө ханасынын миллерине дүсүрдү. Буңуң үчүн әввәлчө маша јарыгынын арасында гулагын бир тајны чыхар-магла мили азад едир, сонра онун һәр ики учуна лүлө кечириб јө-нилән мили өз јөринө салырдылар.

Тов дөзкаһынны комплекти чөри ханасы илө темәланырды /ҮП табло, 3-чү шөкил/. О, "көрк" вө ја "дөстөк" адланан бир чүт агач дирөкдөн, 40-46 эдөд чөридөн, онлара кечирилмиш метал мил-лөрдөн ибарет олуб лүлө ханасы илө үзбөүз дајанырды. Тоқхананын арха диварына јахын, үзбөүз јөрө басдырылмыш дөстөклөрин табәг-гаршы дајанан дөшиклөринө 20-23 эдөд агач мил, онларын һәр бирине исе бир чүт чөри кечирилирди. Чөри үч чүт пөрдөн, онлары бир-бирине бирлөшдирөн 6 эдөд дајагдан вө чөри миллөдөн ибарет иди. Чөри дајаглары чал-чарпаз вөзијјәтдө гурашдырылмагла пөрлөрин учларыны бир-бирине бирлөшдирди. Чөри миллери дајагларын төв ортасында кечирилирди. Чөрини фырлатмаг үчүн миллерин бир учуна дөјирма дијирчөк кечирилирди. Дијирчөк бөндөк васитөсилө фырла-ндыгчә чөрилери дө фырладырды.

Тов лүлөсинин сазына мұвафиг олараг, адөтөн, чархтохнада 40-46 эдөд чөри ишлөнирди. һәр бир лүлөнин ипөји мұвафиг сурөтдө бир эдөд чөријө сарынырды.

Каркөр чархын дөстөјини иквәлли һөрлөдиб бөндөк системлери-ни һөрөкөтө кәтирмөкчө ејни вахта һәм лүлөни, һәм дө чөрилери фырладырды. Беләликчө, лүлө ханасында ачылан ипөк теллери кодун вө үрөнин көмөјин илө товланандан сонра чөрилери үзөринө сары-нырды.

Ипөјин товланмасы шөрбөфлыг сөнөтіндө он агыр вө јоручу иш-лөрдөн сазылырды. Оңа көрө дө тов усталары чөх вахт каркөр вө ја шакирдлө көмөкли ишлөјирдилер. Мә"думатчыларын сөјлөдијине көрө, көмөкли ишлөјөн уста бир күн өрзиндө 4 кирвөнкөјөдөк ипөк товлә-ја билирди. Бу һөсәбдә 20 кирвөнкөдөн ибарет оңр бөстән ганову

шинин чиллəsi 4-5 күнə товланырды. I

Этнографик чөл материалларындан көрүндүжү кими, ипек товланган усталар башлыча оларат, сифарш əсасында ишлəйриллэр. Бəзэн ири кархана сəһиблəринин хусуси чартохонасы олурду. Онлар ош вахтларында ишəмузд гəйдада кəнар шəрбафлардан да иш кəтүрүрдүлэр.

Бир бəстан ишин ипек тели товланып һазыр оландан сонра шəрбафа гəйтəриллэрды. Бир гəйда сларат, товду ипек чəригарыштыг чəкилиб тəһвил алынандан сонра чечим вə ја сүфрəжə бүкүлүб чиллə чəкилмək үчүн каратана кəндəриллрди.

7. Ипəтин бојанмасы

Шəрбафханаalarda мəсələһ, гисмən дə чиллə билаваситə тохума просесинə кетмəздən əввəl мухтəлиф рəнклərə бојанырды. Бојагы һахшы алмасы үчүн чиллə вə ара ипəји чəрилəрдən ачылыб кələф чархы васитəсилə јенидən кələфлənирди/IX табло, I-чи шəкил/.

Ипек бојама усуллари вə рəнклəрин һазырланма технолокијасы чохəсрлик əмəли тəчрүбəжə əсасланмагла нəслдən-нəслə кəчəрək тəкмиллəшмиш вə зəманəмизэдək кəлиб чəтмишлр.

Шəрбафлыг сənəтиндə тəтбиг олунан бојагларын бəјүк əксəриј-јəти јерли мənшəжə малик иди. Азəрбајчанын тəбии шəраити, хусусилə ажры-ажры тохучудуг мəркəзлəринин тəбиəти бу мəсələдə муһум рол ојнамышды. Азəрбајчан əразиси бојаг бəйкилəринин зəнкин əһтијатина малик олдуғундан бојагчылыг, о чүмлэдən ипекбојама сəһисиндə бурада бəјүк əмəли тəчрүбə вə зəнкин сənət əн"əнлəри јаранмышды.

Ипек бојагчылыгына даир материаллары тəһлили кəстəрир ки, истəһсалын тəшкили сахымьндан бојаг иши икили сəчијјə дашымышлр. Кəчмишдə шəрбаф карханаларынын нəздиндəки јардымчы бојагханаларда јанашы, сənət вə тичарət мəркəзлəриндə мустəгил фəалијјət кəстəрən хусуси бојагханалар да мөвчуд иди. 2

1. Мə"лумат Мүчү шəрбафлары Сəфтəр Мухтар оглу Солтанов вə Əждəр Аббасəли оглу Искəндəровдан алынмышлр.
2. Н.Н. Шавров. Кəстəрилən əсəри, с. 22.

Хусуси бојагханаларын иши халг арасында чох вахт "күп бојагы" алландырылрды. Бу да тəсəдуфи дəјилли. һəмин бојагханаларда рəнкаблар ажрыча күшлəрдə һазырланып сахландылрды. Шəрбафлар арасында "чəвһар" алланан минерал бојагларын лəб дүшмөсилə əлэгəдир оларат XX əсрин əввəллəриндən ə"тибарən күп бојагчылыгы кетдикчə əв əһəмијјəтини итириб тənəззулə уграјырды.

Гəјд етмək лəзымдыр ки, күп бојагчылыгы тəкчə ипек дəјил, һабелə јун ип, иплик вə памбыг парча /шилə, гəдək/ бојагыны да əһтə едирди. Лакин бунларын һər биринин өзүнə мəхсус бојаг усуллари формалашмышды.

Ипекбојама усулу өзүнүн спецификалијинə кərə јун, кəтан вə памбыг бојагындан əсаслы сурəтдə фəрглənирди. Даһа доғрусу, ипек бојагы "сојуг" усулла көрүлдүјү һалда, јун вə памбыг гəјнар усулда бојанырды. Гəјд етмək лəзымдыр ки, ипек бојагчылыгынын өзү дə тəкнəсəг сəчијјə дашымырды. Бунларла бəрабэр тəһна ишлəјən шəрбафларын бир гисли ипек мəһсулларыны билаваситə өзлəri бојајырды. Лакин мустəгил ишлəјən пешəкар бојагханаларда бојама техникасы јүксək сəвијјədə иди. Она кərə дə ипек мə"мулатынын кəјфијјəтини ашағы салмамаг үчүн тəһна ишлəјən шəрбафлар чох вахт бу пешəкар бојагчылара сифарিশлə иш көрдүрүрдүлэр.

Истəһсалын тəшкилиндə нəзərə чарпан мөвчуд фəрглərə бахман-јарат ипек бојагчылыгынын бүтүн сəһлəриндə бојама усуллари вə бојаг маддлəри, дэмək олар ки, əјни иди. һəтта истəһсал лəвазиматы /күрə, бојаг куплери, тијан, чəллək, сатыл, абкəрдən, шүвəш вə сүмүми сəчијјə дашыјырды.

Бојагханада, адəтən, бир чүт күрə /очаг/, онларын үзəриндə мис тијан гурулурду. һэр бојагханада су дашымаг үчүн 3-4 сатыл, рəнкабы долдуруб-босалтмаг үчүн 2-3 абкəрдən, бојанмыш мəян /чиллə, мəсələһ/ јујуб тəмизалəмək үчүн һовуз вə ағач чəллəkлəрдən истифадə олунурду. Рəнкаб, туршу, зəј, заг һəлими вə с. сахланан куплэр, адəтən, бојагхананын дөшмөсинə бəсдырылрды. Бунун нəтичəсиндə куплəки мајə гышда донмадыгы кими, купун сыммасы тəһлүкəsi дə арадан галхырды. Бунлардан башга бојаг ағачларыны дəјлмək үчүн бојагханаларда балта, күрə вə б. əмək алəтлəri ишлənирди.

Бојаг маддэлэринин элдэ едилмэси вэ онлардан рэнкаб һазыр-
лама усуллары төкчэ этнографик баһымдан мүһүм едми әһәмијјет
көсөб етмәјиб, һабелә өзүнүн әмәли әһәмијјетини дә итирмәмишпир.

Јерли бојаг биткиләри арасында сараған /вөлкә/ хусуси јер
тутурду. Сараған ән чоһ Баш Гафгазын ченуб јамачларында: Бәнд,
Әмрәки, Шуршур, Аонгара, һабелә Галәјбуғурд, Сәнкәлан, Гушенчә, Вән-
там, Калва вэ с. мөшәләрдә битирди. Бојагчыларын фикринчә, ән
јакшы сараған Гушенчә мөшәсиндән элдә едилирди. Оун одунчағы
јоғун олдуғундан рәнки чоһ чыхырды. Кечмишдә сарағана теләбатла
әләгәдар оларат оун өз ашверчиләри вар иди.

Сары рәнкаб ән чоһ сараған агачындан, оун рәнк чаларларн
/нарынчы, луму, гызылы вэ с./ нарынч агачы, чыр алма габығы, гы-
зылагач габығы, наз биткиси, тут јарпағындан элдә олунурду. Чыр
алма агачынын габығы ән чоһ Мүчү вэ Бастал бојагчылары арасында,
наз Шәки бојагчылығында ишләнирди. Назын башлыча вәтәни олан са-
биғ Гәбәлә маһалы Шәкинин гошлулуғунда иди. Шамаһы бојагчылары
сары рәнкабы Иран вэ Орта Асијадан кәтирилән испирәк күлдүндән
һазырлајырдылар.

Ипәк бојагчылығында кениш јер тутан гара вэ гәһвәји рәнкаб-
лар ән чоһ чыр нар вэ гөз гәрәзјиндә һазырланырды.

Гырмызы рәнкаб вэ оун боја чаларларыны /ал, гызылы, тунд
гырмызы, мөхмәри, шәфәғи вэ с./ ипәк бојагчылары ән чоһ "боја-"
/марена/ биткисиндән элдә едирдиләр. Бојаг биткиси һәм јабаны
һалда олур, һәм дә мәдәни јолла јетитширилирди. Едми әдәбијјат-
да "марена" ады илә танынан бу битки, әсәсән, Губа зонасында је-
титширилирди.¹ Рәнкаб һазырламағ үчүн оун көкүнү јујуб темизлә-
јөндән сонра суда гәјнадырдылар.

Кечмишдә битки мәншәли бојагларын бир гисми /вағам, сәндәл,
сарыкөк, испирәк вэ с./, һабелә "гырмыз" харичдән идхал олунурду.
Чағам вэ сәндәл башлыча оларат һиндистандан, сарыкөк вэ испирәк
күлү Ирандан кәтирилирди. Минерал мәншәли сун"и бојаг маддәләри
/чәһбәр/ Русија вәситәсилә Европа өлкәләриндән идхал едилирди.²

Кәтирмә бојаг биткиләриндән бир нечә рәнк вэ оун чалары
әлдә олунурду. Мәсәлән, вағам гырмызы вэ гара рәнкаб, сәндәлин

1. Азәрбајҗанын Русија илә бирләштирилмәси вэ оун мүтәрәғги иг-
тисади вэ мәдәни нәтичәләри. Баки, 1966, с. 97-98.
2. Н. Н. Шавров. Кәстәрилән әсәри, с. 16.

мүхтәлиф нөвү пәе гырмызы, гәһвәји вэ кәј рәнкабларин һазырлан-
масында тәтәбиғ олунурду.

Шамаһы вэ Шәки бојагчылары тунд гырмызы рәнкабы "гырмыз" ад-
лы бөчөк нөвүндән дүзәлдирдиләр. Онлар бадымчаны рәнк әлде етмәк
үчүн гырмызла бојаныш ипәји тунд кәј /сүрмәји/ рәнкаба салырды-
ләр. Михәји рәнк, һәмчинин, чевирмә јолу илә әлдә олунурду. Бу-
нун үчүн гара вағамын рәнкабындан чымыш ипәји гырмызы рәнкаба
салырдылар.

Тунд кәј /сүрмәји/ Ирандан кәтирилмә "индиго" адлы бојагдан
ла әлдә олунурду. Сүрмәји рәнкаба ишләнил ипәји испирәк рәнка-
бына /сары/ салмагла јашыл рәнкә чевирдиләр.

Чевирмә үсүлүндән бојагчылығ сәнәтиндә, о чүмлөдән ипәк бо-
јагчылығында кениш истифадә олунурду. Н. Н. Шавров Загафгазија
ипәкчилијиндән бәһс едәркән бурада 26 нөв бојагдан истифадә олу-
дугуну вэ мүхтәлиф сајағ чевирмә үсүлу илә онларын сајсыз-һесаб-
сыз рәнк чаларларынын әлдә олундугуну гејд едәр.¹

Әлбәттә, бојаг биткиләри төкчә јухарыда гејд олунаварла
мәһдудлашмырды. Булар сун"и бојаглар мејдана чыхандан сонра
оунла јанашы тәтәбиғ олуна тәбии бојаг биткиләринин аз бир гис-
ми иди.

Этнографик материаллардан мә"дум олур ки, XIX әсрин сонла-
рындан е"тибарән Азәрбајҗанын ипәк бојагчылығында кәнардан кәти-
рилмә чөһбәрләрдән кениш истифадә олунамаға башламышды. Чөһбәр
бојаглары тезликлә даһа мүрәккәб технолокијаға малик олан тәбии
бојагларын бөјүк бир гисмини истәһсалдан сыхышдырыб чыхардығын-
дан онларын адлары кими, һазырланма үсүллари да итиб јадлашлар-
дан силинмишпир. Бунунла белә, гөчә бојагчылар јерли бојаг маддә-
ләринин, о чүмлөдән бојаг мәншәли биткиләрин чоһунун адыны һәлә
дә хатырлајырлар. Шоракәт торпағларда битән дөвәгулағы, јовшан,
бијан, јәјлағлардакы сучат саһәләрдә јетимән дшиичә бу гәбилдән
иди. Ән"әнәви ипәк бојагчылығында јерли бојаг биткиләри илә јавә-

шы зәј, зәг, мүхтәлиф нөв кил вэ с. минерал хәссәли маддәләрдән
дә кениш истифадә олунурду.

1. Н. Н. Шавров. Кәстәрилән әсәри, с. 18-19.

Бојагчылыг сәнәтиндә сабитләшдиричи васитә кими ән чох зәј ишленирди. Бојаг усталарынын фикринчә, зәј мөһдуду бу вә ја дикәр рәнки бәркилиб дөвүмлю етмөкдән әләвә, һәм дә онун рәнк парлаглыгыны арттырды. Зәјә салымыш малын рәнки шәффаф вә әздән көрүнүрдү. Она кәрә дә ипәк бојагчылары ахырынчы рәнкабдан чы- хандан сонра малы мутләг зәј сујуна тутурдулар.

Гара рәнк вә онун боја чаларлары чох вахт зағ васитәсилә һазырланырды. Ону ән чох Шәкидән кәтирирдиләр. Хырлават дүканла- рындан ун һалында алынмыш зағы суда тајнадыб һәлл етдикдән сон- ра сумах рәнкабына гатырдылар. Зағын мигдарындан асылы оларағ сумах рәнкабы мухтәлиф тундлуқдә гара рәнкә чөврилирди. Бу јолла әлдә олунмуш гара рәнкабда бојанмыш кәләгајыны, јенидән зағ сују на салмагла ону тундләшдириб шөвә рәнкинә чатдырдылар.¹

Јухарыда шәрһ етдијимиз фактлардан әјдин олур ки, Азәрбај- чанын бојаг усталары, о чүмлөдән ипәк бојагчылары кимјәви просес- ләр бәрәдә елми-нәзәри билијә малик олмасалар да, әмәли иш про- сесиндә зәнкин емприк тәчрүбә топламышдылар. Онлар нәинки бојаг маддәләринин хассәләринә дәриндән бәләд олмуш, һәбелә бу просес- дә тәтбиғ едлән минерал маддәләрин тә"сир хүсусијјәтләрини мү- кәммәд әјрәнә билмиш вә рәнкләри дәјишдирмәк, јахуд онлары бәр- килиб дөвүмлю һала салмағ үчүн һәмин усуллардан бачарыгла исти- фадә етмишләр. Емприк тәчрүбәдән доған бу билик вә вәрдишләр нә- силдән-нәслә кечәрәк әмәли мөгсәд дашыјан бөјүк мөдәни ирс кими формалашмышдыр.

Тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, шәрбафлыг сәнәтинин тә- нәзүклә уграмасы илә әләгәдар оларағ, Азәрбајчан халгынын ипәк бојагчылыгы саһәсиндә әсрләр боју әлдә етдији зәнкин билик сәр- вәтинин хејли һиссәси унутулуб арадан чыкмышдыр. Муасир авадан- лыгларла тәһнәз олунмуш тохучулуг сәнәјеси вә онун мүәссәсәлә- риндә фәалијјәт кәстәрән бојаг сехләриндә тәтбиғ олунан сүн"и бојаг усуллары кустар ипәк бојагчылыгыны вә онун мүтәрәтти ән"- әнәләрини унуттурмушдыр. Ән"әнәви бојаг усулларынын арадан чы- масында чөвһәр бојагларын мејдана кәлмәси дә аз рол ојнамамыш-

1. Мә"лумат сабиғ кәнчә бојагчысы Бөјүкаға Әбдуләли оғлу Мөһәр- рәмовдан /төвәллүдү 1903-чү ил/ алынмышдыр.

ды. XIX әсрин сон рүбүндә артыг сүн"и минерал бојаглар Азәрбајча- нын бојагчылыг сәнәтинә јол ачмаға башламышды.¹

"Чөвһәр" адланан минерал бојаглар тәнәкә гутуларда, башлыча оларағ, Алманијадан, гисмән исә Ирандан кәтирилирди. Мухтәлиф рәнк чаларына /ал, јашыл, чөһрајы, абы, зәябағы, сүрмәји, бәнәвшәји, шәфәғи, гөһвәји вә с./ малик олан сүн"и бојаглар истәнилән рәнки асанлыгла әлдә етмәјә имкан верирди. Давамсыз олмасына бахмаја- рағ, тез вә асан баша кәлдијинә кәрә сүн"и бојаглар гыса мүддәт- дә кениш јајыла билмишди.

Боја һазырламағ үчүн малын мигдарына мувафиг нисбәтдә, мис- гал һесабы илә чөвһәр чөкиб әридиләр.² Бир тајла оларағ, чөв- һәри әввәлчә аз мигдарда исти суда һәлл едир, сонра исә тәмиз су долдурулмуш кув вә ја чәлләјә тәкүрдүләр. Тәләб олунан рәнк чала- рыны алмағ үчүн рәнкабын үзәринә јенидән рәнк әләвә едилирди.

Чөвһәр мејдана кәләндән сонра бојагларын һазырланма техно- локијасында чадди дәјишиклик јаранмышды. Ипәк малы әввәлчә сара- ган вә ја чаған рәнкабына салыр, сонра мувафиг чөвһәр бојасы ва- ситәсилә истәнилән рәнк чаларына дөндәридиләр.

Бојагчылыг сәнәтиндә тарихән һәр бир рәнкин һазырланмасынын өзүнә мөхсус спесијфик бојағ усуллары формалашмышды. Бојагчынын бачарыгындан вә әмәли иш тәчрүбәсиндән асылы оларағ, бу вә ја дикәр рәнки әлдә етмәк үчүн һәмин усуллардан истифадә олунурду. Хүсусилә минерал бојаглар мејдана кәләндән сонра гатышыг бојағ усулундан кениш истифадә олунурду.

Гырмызын боја һазырламағ үчүн әввәлчә чөһрајы чөвһәрлән рәнк- аб лүгәлдилирди. Рәнкабын тунд вә ја ачыг олмасы чөвһәрин мигда- ры илә тәнзимләнирди. Рәнкабын мигдарына мувафиг оларағ, она зәј мөһдуду гатылдырды. Ипәк малы зәјли рәнкаба салыб мувафиг чаларда гырмызын рәнкә бојајандан сонра ону јујуб зәјдән тәмгаләјир вә сараған рәнкабына салырдылар. Сараған рәнкабынын тә"сири малын мөгзинә ишләдикчә зәј галыгыны чүрүдүб суја чыхарырды. Ипәк малы чәлләкдән чыхарыб сујуну сүзүр, бир гәдәр тәпијәндән сонра икин- чи дөфә тәзә сараған рәнкабына салырдылар. Арабир әлләнмәклә,

1. С. Гулишамбаров. Обзор фабрик и заводов Бакинской губернии. Тиф- лис, 1890, с. 260, 262.

2. Чөвһәр бојагларын чөкмәк үчүн мисгал, чөтвәр вә кирвәнкә алчу ваһидләри ишленирди.

мал 1-2 саат сараган ренкабында галыр ве гырмазы бојаны кетүрү-
ду.

Чөвһөр васитөсилө гара рөнк элдө етмөк үчүн јашыл ве бөнөв-
шөји чөвһөрлөри мүөјјөн нисөбөтдө бир-биринө гатыб мөһдул һалына
салыр ве төмиз һөлд олунчајадөк гәјнадырдылар. Абы рөнкө чалаң
һөмин мөһдулу өлү рөнкаб чөллөјинө төкүб үзөринө јарым ведрө зөј
мөһдулу эләвө едирдилөр. Рөнкаб төдричөн көјөриб тундлөширди.
Көј рөнкабда бојанмыш ипөк мал сојут суда јујулуб зөјдөн төмизлө-
нөндөн сонра ики дөфө сараган рөнкабына тутулурду. Бундун сәјәсин-
дө көј бојатгы мал төдричөн рөнкини дөјишиб гаралырды.

Чөвһөр васитөсилө көј рөнкаб һазырламаг үчүн әмөлијјат сара-
ган мөрһөлөсинө гөдөр давам етдирилди. Даһа доғрусу, јашыл ве
бөнөвшөји чөвһөрлөрдөн әввөлчө абы рөнкаб һасил едөрөк малы она
салыб бојәјыр, сонра зөј мөһдулу васитөсилө көјөрдирдилөр.

Јашыл рөнк алмаг үчүн ејни адлы чөвһөри гәјнар суда һөлд
едиб өлү рөнкаба төкөндөн сонра онун үзөринө аз мигдарда көј
рөнкаб эләвө едирдилөр. Тунд јашыл боја элдө етмөк үчүн малы јә-
шыл чөвһөр рөнкабында бојадыгдан сонра 10-15 дөгигө әрзиндө сара-
ган рөнкабында әллөширдилөр. Бундан сонраки әмөлијјат /јујуб
төмизлөү, рөнкабын сүзүлмөси, сыхма, гурутма ве с./ башга бојалар-
да олдугу кими төкрар олунурду.

Гөһвөји /дарчыны, михөји/ рөнк элдө етмөк үчүн, адөтөн, хүсу-
си рөнкаб һазырланырды. Бу мөгсөдлө гырмазы рөнкө бојанмыш малы
ици дөфө сараган рөнкабына салыр ве азча төпијөндөн сонра ону
5-6 дөгигө зағ мөһдудунда сахлајырдылар. Зағдан чыкмыш мала һава
дөјдикчө төдричөн гөһвөји рөнк алырды. Тунд гөһвөји /михөји/
рөнк алмаг үчүн малын зағланкы һаваја верилмө әмөлијјаты үч дөфө
төкрар олунурду. Истөнилөн рөнк чалары элдө олунандан сонра малы
јујуб төмизләјирдилөр.

Ән"әнөви бојат үсулларына даир мүөјјөн бир тө"лимат, бу ве
ја дикөр рөнкабын һазырланмасы барөдө јазылы нүсхө /ресөпт/ јок
иди. Бојат иши нөсилликлө давам етдирилөн пешө олдуғундан рөнкаб
нүсхөлөри ве бојат үсуллары әмөли иш просөсиндө аталан огула кө-
чөрөк истөһсал вөрдигинө чөврилди. Она көрө дө әјрө-әјрө шөр-
баһлыг мөркөзләриндө бу ве ја дикөр ипөк мө"мулатынын рөнк чала-
ры чөһөттөн сөчилөн мүхтөлиф чөшидинө төсәдүб олунурду.

Ипөк бојагынын мүһтм истөһсал хүсусијјәтләриндөн бири дө
сојут бојама технолокијасындан ибарәт иди. һәм ипөк телли, һәм дө
һазыр мал /көлөгәји, чаршаб, јәјлыг ве с./ сојут бојама үсулу илө
бојанырды.

8. Чилләнин һазырланмасы

Ипөк парча тохучулугунун ән зәрури ве мүрөккөб просөсләрин-
дөн бири чилләнин һазырланмасы иди. Технолоки бөхмдөн ихтисаслы
уста әмөји төлөб өдөн бу әмөлијјат бир сыра истөһсал просөсләри-
ни әһәт едирди.

Бу ве ја дикөр мө"мулат нөвүнүн тохума технолокијасындан
асылы оларат, чиллә телләринин мигдары ве дүзүм гәјдаөн дөјишир-
ди. Бу фәрг һәтта чилләнин әлчүсүндө дө нөзәрә чарпырды. Көчмш
дө, адөтөн, бир "бөстан" ишин¹ чилләси 100-120 аршың узундугунда
һазырланырды. Көлөгәји тохучулугунда икө чилләнин боју 180-200
аршыңа чатырды. Мө"мулатын сых ве ја сөјрөк, енли, јәхүд еңсиз
тохунмасындан асылы оларат һөр бир чиллә теллинин сәји дөјиширди.
Мәсәлән, көлөгәји енли /аршың јарым/ олса да, сөјрөк тохундугун-
дан онун үчүн 8 төләмөкдөн ибарәт чиллә һазырланырды. Јорғанүзү
сых тохундугундан онун чилләсиндө ипөк телләринин сәји, башга
сөзлө, төләмөкләри мигдары көлөгәји чилләсиндөн көјли чох олур-
ду. Чиллә телләринин сәј фәрги ејни бир мө"мулат нөвүнүн чөшид-
ләри үзәр дө иләнирди. Мәсәлән, дүкүрд јорғанүзү ади јорғанүзү-
дөн сых тохундугундан онларын чилләси сәј е"тибарилө бир-бириндөн
фәргләнирди. Чиллә телләринин сәјинин дөјишмөси факты гановуз
чилләсинин төмәсиндә даһа ајдын нөзәрә чарпыр. Мө"дум олдугу ка-
ми, гановуз истөһсалында тахта-ничө тохума технолокијасы төтөбиг
олундугундан онун чилләсиндө әсәс төләмөкләрлө јанашы, бөзөк үн-
сүрләрини әмөлө көтирөн јардымчы төләмөчөлөр, башга сөзлө, эләвө
чиллә телләри дө иләнирди.

1. Һәм ипөк тохучулугунда бир әдөд чилләнин һазырланмасындан баш-
ламыш онун тохунуб баша чаттырилмөсынадөк бүтүн истөһсал про-
сөсләринин мөчмуји "бөстан"/"бөстөн"/ сөзү илө ифадө олунурду.
Фәрс дилиндө инди дө бағлы, бағланмыш, бағлама мө"һаларында иш-
ләнөн "бөсте" сөзү бу истәданын етимолоки мө"һасынын ачмаға
көмөк едир. Вах: Әрөб ве фәрс сөзләри дүгәти, һөкү, 1966, с.56.

Бу ферги чөһөтлөрө бахмаҗараг, хам ипек тохучулугунда бутун ма"мулат невлери үчүн умуми техноложн төлөслөр дө мөвчуд иди. Ипек парчаларын һамсынын чиллеси "эрд" вө "мөртө" һесабы илө мүөҗөн бөлкүлөрө аҗрылыб чарпазланарды. Чилле теллеринин сөҗүны эке етдирөн бу специфик адчу ваһидлери төкчө чилленин һазырланмасында деҗил, һабелө теллерин төлөмөклөрө белунмөсиндө, онларын ипрө вө шанаҗа дүзүлмөсиндө мүстөснә дөрөчөдө мүһүм рол сөҗнәҗирди. Ма"дум олдуҗу кими, чилленин һәр мөртөснә 5 эрддөн, һәр эрд өсө 40 телдөн /ја"ны 40 х 5 = 200 телдөн/ ибарөт олурду. Она керө дө бир бөстан ишө кифәҗөт едөчөк мигдарда товду ипек каратана верилөркөн һансы ма"мулат неву үчүн чиллө чөкилдөчөҗи вө һәр чилленин нечө мөртөдөн ибарөт һазырланачаҗы барөдө она хөбөрдәрлыг едилирди.

Чиллөдө мөртөлөрин мигдары төкчө тохуначаг ма"мулат неву илө деҗил, һабелө онун чешиди илө дө мүөҗөн олунурду. Белө ки, "чөртө" гановуз үчүн һәр чиллө 16 мөртөдөн, "сөтө" гановуз үчүн 12 мөртөдөн, "линкө" гановуз үчүн 8 мөртөдөн ибарөт һазырланарды.

Етнографик материаллардан анылашыдыгы кими, чилленин һазырланмасы мүөҗөн истеһсал вөрдши, "эрд" вө "мөртө" бөлкүлөринә мүвафиғ һесаблина эмелиҗҗаты апармаг бачарыгы төлөб едөн һисбөтөн мүрөккөб бир просес иди. Она керө дө бу иш мүөҗөн гөдөр ихтисаслы уста өмөҗи төлөб едирди. Шөрбафлыг сөнөтиндө чиллө һазырламагга мөшгул олан уста "каратан" адланарды.

Чилленин һазырланмасы эмелиҗҗаты шөрбафлар арасында "чиллө чөкмө" адланарды. Кархана тохучулугунда чиллө, бир гаҗла олараг, чөрилөрин үзөринө сарынмыш товду ипөкдөн чөкилирди. Төкчө келөҗәҗи тохучулугунда чиллө товсуз ипек теллндөн һазырланарды.

Каратан товду ипек теллөрини чөригарыштыг төһвил аландан сонра "чиллөчарх" адланан хусуси дөзкаһ васитөсилө чиллө чөкмөҗө башлаҗарды /X табло, 1-чи шөкил/.

Җери калмышкөн геҗд едөк ки, етнографик өдөбиҗҗатда бу вахтадөк не чилленин һазырланмасы, не дө һөмин просесдө төтөбиғ олунан өмөк алетлери арашдырылмамышды. Буну нөзөрө алараг һөмин мөртөлөдөн мүфөссөл шөкилдө бөһс өтмөҗи лазым билдик.

Каратан дөзкаһлары чиллөчарх, пиштахта, мөртө шанаһон вө

эңкөлөдөн¹ ибарөт олурду. Чиллө истеһсалында бу алетлөрин һәр бириния өзүнө мөхсус вөзифөси варды /VIII вө X таблолар/.

Чиллөчарх дөшөмөдөн таванадөк узанан охдан /2,5 м/, она көндөлөн вөзиҗҗөтдө ики җөрдөн /башдан вө аҗагдан/ чал-чарпаз кечирилмиш 4 эдөд пөрдөн /һәр бири 3 м/, шагули истаҗамөтдө онларын учуну бир-биринө бирлөшдирөн 4 эдөд голдан ибарөт иди. Чархы җырлатмаг үчүн охун һәр ики учуна мил кечирилирди. Алт милли учу дабан даһнын сөҗүгуна кечирилирди. Төртөнмөкөк учун дабан даһы аҗачдан дүзөлдилмиш галын "көтүк" үзөринө бөркидиллирди.

Бир гаҗла олараг, чарх эллө һөрөкөт еттирилдиҗандөн онун симметрик җырланмасына хусуси дигтөт җетирилирди. Каратан эллө чарха төкан вердикдө охун учларыдакы миллөрин көмөҗилө о, өз дабаны үстүндө механики сурөтдө хөҗли мүддөт җырланарды.

Чарх голларынын һәр бириния үзөриндө ики чөркө илө ачылмыш дешиклөрө "чүпөк" вө ја "чығ" адланан 20 чүт мыҗа кечирилирди /X табло, шөкил 1а/. Чиллө чарпазларынын өмөлө кәтирилмөсинө хидмөт едөн гоша чүпөклөрин бири дикөриндөн 0,5 см һүндүрдө даҗанарды. Онларын бу саҗаг дүзүлүшү чиллө чарпазларынын гоша чүпөклөрин арасына салынмасын асванлашдырды.

Чиллө дөзкаһынын төркиб һиссөсинө дахил олан пиштахта²/узунлугу 1,5, ени 1, һүндүрлүҗү 1 аршы/ кәтили хатырладыр /VIII табло, 1-чи шөкил/. Онун вөзифөси күпү вө ја чөрилөрдөн ачылан ипек теллөрини долаштыг дүшмөдөн, мүөҗөн һизамла мөртө шанаһына өтүрмөкдөн ибарөт иди. Бу мөгөсдө онун үст чөрчивөсинин көнарларындан чиҗө васитөсилө, бири дикөриндөн аҗча аралы олмагга, метал вө ја шүтө һалгалар асылырды. Пиштахтанын алтына дүзүлүш чөри вө ја күпүлөрдөн ачылыб аҗрылан ипек теллөри һөмин һалгалардан кечөрөк мөртө шанаһына дахил олурду.

Мөртө шанаһы /ени вө узуну җарым аршы/ квадрат формалы аҗач чөрчивөдөн вө шагули вөзиҗҗөтдө онун үзөринө дүзүлүш дөмдр миллөрдөн /20-22 эдөд/ ибарөт олурду /VIII табло, 2-чи шөкил/.

Сифарышлө дөмирчиҗө дүзөлтдирилмиш шана малинин төн ортасын да бир, бө"зөн өсө бир чүт паһлавашөкилли көзчүк олурду. Пиштах-
1. Бу дөзкаһларын там комплекси 1970-чи илдө етнографик чөл материалы топлаҗаркөн Бөстәл кәндиндө ашкар едилмишди.
2. Габаг тахтаһы ма"наһыны билдирөн бу вфаде фарс дилиндөки "пим" /табаг, өн, аралы/ сөзүндөн өмөлө кәлмишди. Бах: Эрөб вө фарс сөзлөри дүгәти. Бақы, 1966, с. 501.

танын шүбө Һалгаларындан кечиб келен чилле теллери төлөб олунан сажда мэрре шанасынын көзчүклеринде чөмлөнүб чиллечарха /X табло, I-чи шөкил/ өтүрүлдү. Бу гажда иле ејни вахтада һәр дөфө бир эрд, ја"ни 40 эдөд тел габул едиб өтүрөн мэрре шанасын чиллечарх иле пиштахта архасында орта мөвге тутурду. Мэрре шанасы чох вахт тавандан асылырды, бө"зөн исе ону агач даяг үзөринө бөркилдирдилер.

Һазыр чилле "энкөле" адланан ири бармагы тахта алөтин көмөји иле чархдан ачылыб келөфлөнирди /X табло, 2-чи шөкил/. Даһа догрусун, чарх кери Һырлатмагла, чиллени ачыб, энкөлөнин үзөринө јыгырдылар. Энкөле баш тәрөфинө бир чүт, ајаг тәрөфинө исе бир тај ејни өлчүлү агач бармаг кечирилмиш /узундугу 25 см, диаметри 2 см/ галын тахтадан ибарөт иди. Энкөлөнин алт бармагыны сәрбөст сурөтдө чыхарыб јеринө тахтаг олурду. Чилле келөфи мөһз бунун көмөји иле энкөлөдөн көтүрүлдү.

Чилленин һазырланмасы мүрөккөб техноложи просес олмаг е"тибариле силсиле шөкиндө бир-бирини тамемлајан бир нече эмөлијјатты өһатө едирди.

Каратанын иши билаваситө ипөк чөрилөрини /40 эдөд/ ачыб пиштахтанын алтына дүзөкдөн башланырды. Чөрилөрин һәр бириндөн ажрылмиш ипөк теллери бирбөбир пиштахтанын мувафиг һалгасындан кечирилөндөн сонра мэрре шанасына өтүрүлдү. Чилле теллери мөһз мэрре шанасынын көмөји иле чарпаз салыныб алт вө үст таја ажрылдырды. Бу мөгсөдлө чилле теллинин төк тајы шаһа миллинин көзчүјүндө, чүт тајы исе онун јанындан, башга сөзлө, ики миллин арасындакы бошлугдан кечирилди. Белөликлө, пиштахтадан келөн бир эрд сајында ипөк теллинин 20-си шаһа миллинин көзүндөн, 20-си исе онларын јанындан сәрбөст өтүрүлдү./VIII табло, 3-чү шөкил/.

Чарпаз салыныш ипөк теллөринин мүөјјөн гаждада чаржа доланмасы эмөлијјатты каратанын ишинин өсөс мөгзини төшкил едирди. Бу мөгсөдлө ипөк теллери дөстө һалында топланыб чиллечархын бир голуун ајаг һиссөсиндөки сонунчу гоша чүпөјин арасына бөнд едилди. Каратан эли иле чархы Һырлатдыгча ипөк теллери дартылыб чөрилөрдөн ачылдырды. Бу һалда каратан мэрре шанасындан кечиб келөн теллери сөг элинин арасында аача ашагы вө ја јухарн истигамөтдө

төрөтмөклө онлары төнзимләјиб гоша чүпөклөрин арасына салырды. Сарыма эмөлијјатты чархын голларынын башына чатанда каратан элиндө тутдугу ипөк теллөринин дөстөсини үст чүпөјө долајиб, чархы төрсинө Һырлатмагла, долама эмөлијјаттын өввөлкенин өксинө, үстдөн ашагы давам етирдирди.

Ипөк теллөринин чиллечархын ајагындан башына вө өксинө бир дөфө там доланыб сарынмасы "долам" адланырды. Бу гажда иле чархын үзөринө 30 эрд, ја"ни 6 мэрре сајында тел доландыгда бир гөлөмөклик чилле һазыр олурду. Чархын дөврөсини /5 аршын/ нөзөрө олан каратан һәр доламын нече аршын узунунда олдугуну һесаблајиб мүөјјөн едөндөн сонра нөвбөти чиллөлөрин доламын эмөлө көтирди. Адөтөн, һәр 15 аршын узунунда чилле доламына бир чарпаз вурду. Бу гажда иле бир "бөстан" ише кифәјөт едөчөк ипөк теллидөн ибарөт чилле һазырланырды.

Ипөк мө"мулатынын нөвүдөн асылы оларат, чиллөлөрин, демөли һәм дө теллөрин сајы дөјиширди. Лакин чилленин өн"өнөви бөлкүлөри /мэрре вө эрд/ өз гаждасында дөјишмөз галырды. Башга сөзлө дөсөк, һәр гөлөмөк 6 мэррөдөн, һәр мэрре 5 эрддөн, һәр эрд 40 тај телдөн ибарөт һазырланырды. Бу һесабла бир гөлөмөк чиллөдө 1200 ипөк тели олурду. Көлөгөјинин 8 гөлөмөкдөн ибарөт тохундугу нөзөрө алынса, бир бөстан чилле үчүн чархын үзөринө 9600 эдөд ипөк тели доламаг лөзым келди. Чиллөси 10 гөлөмөкдөн ибарөт олан гановузун бир бөстанында 12000 ипөк тели олурду.

Көрүндүјү кими, чилленин һазырланмасы мүөјјөн һесаблама эмөлијјатты апармаг, чилле чарпазларыны өз јеринө дүзкүн салмаг, мэрре вө эрд бөлкүлөринө дүзкүн эмөл өтмөк бачарыгы төлөб едирди. Истеһсал просөсинин сонракы мөһрөлөлөри үчүн бу эмөлијјаттын дүзкүн ичра олунмасы мүөтөсна өһөмијјөт кәсб едирди.

Бир бөстан ишин чиллөси һазыр оландан сонра чүпөклөрин бир тајыны чыхармагла, ону чархдан ачыб, энкөлөјө јыгырдылар. Бу һалда онун чарпазлары гарышмасын дөјө, дөрөбөндлөнирди. Дөрөбөнд төкчө чарпазларө дөјил, эрд вө мэррөлөрин арасына да вурдулдү. Көрүндүјү кими, дөрөбөндлөр мүхтөлиф вөзифө дашыјырды. Эмөли ишдө онларн дөјишик салмамаг үчүн "шатөр", "сөрдөр" вө "сувар" терминлөриндөн истифаде олунурду. Бир гажда оларат, чилленин башы сөрдөр, мэррөлөрин арасы шатөр, эрдлөрин арасы исе сувар дөрөбөндлө

бир-бириндөн ажрылды. Чиллэ теллери келәф формасында энкәлә үзәринә ыгылгандан сонра, һәмчинин, иплә ики јердән бәндләниб бағланьрды.

Каратан энкәләнин гоша бармагларындан бирини ојнадыб јериндән чыхарандан сонра чилләни ондан ажырыр вә ајагыны буруб баш бүкүмүнүн арасына кечирирди.

Чилләниң чөкилмәси олдуғча мәс"улијјәтли иш просеслариндән бири иди. Хырда бир еһтијатсызлығ үзүндән чилләдә гүсүр баш верә биләрдди. Гүсүрлу чиллә исә мә"лум олдуғу кими, тохума просесияә јарамьрды.

Бир гајда оларағ, каратан вәзифәсиндә кишиләр чалышырдылар. Кечмишдә, адәтән, һәр бир кархананын өзүнә мөхсүс ажрыча чилләханасы вә ону ишләдән каратаны олуруду. Ишәмузд гајдасы илә ишләјән каратанын әмәк һатгы бир бәстан ишин чилләси тохунуб гуртарандан сонра едәнилирди. Мә"лум олдуғу кими, бир бәстан ишин чилләсинин тохунмасы бир ајдан ајјарымаләк чөкирди. Она кәрә дә бә"зи шәрбафлар каратанын зәһмәт һатгыны чиллә һазыр оландан дәрһал сонра едәјирдиләр.

9. Мәсәләһин кәләфләнмәси

Тохума технолокијасындан асылы оларағ ипәк парчаларына ара ипәји мухтәлиф рәнкләрә бојанырды. Бу мәгсәдлә дә мәсәләһ үчүн нәзәрдә тутулмуш хам ипәк күпү үзәриндән ачылыб хүсүси кәләф чархы васитәсилә тәқрар сарынамагла хырда кәләфчәләрә бөлүнүрду.

Мәсәләһин кәләфләрә бөлүнмәсини һабелә тохума просесинин өзү дә тәләб едирди. Она кәрә дә бу әмәлијјат сырф әмәли мәгсәд дашијирди. Белә ки, нахшылы парча истәһсалында мухтәлиф рәнкләрә бојанмыш хәјли мигларда ара ипәји ишләнирди. Хаммалдан сәмәрәли истифадә етмәк үчүн хырда ипәк кәләфчәләри ән мүнәсиб бөлкү иди. Шәрбаф карханаларында бу әмәлијјат кәләфсарыҗан дэкаһи васитәсилә көрүлүрдү /IX табло, I-чи шәкил/.

Механиканын гаңууларына о гәдәр дә бәләд олмајан халғ сәһнәткарлары әмәли иш просесиндә бир сыра бәсит механики васитәләр /манчылығ, тов чархы, чилләчарх, кәләфсарыҗан, дөвр, күпү, күлкә-бағара системияә малик мутәһәррик тохучу дэкаһлары вә с./ јарада

билмишдиләр. Әмәли еһтијачлардан ирәли кәлән бу истәһсал әләтләри орта әсрләрин техника дүшүнчәсинин әзури мөһсуллары иди. Сәһнәт истәһсалынын һеч бир сәһһәсиндә механики васитәләрдән шәрбафлығда олдуғу гәдәр кешиш истифадә олунмамьшды.

Бунларын арасында кәләф чархы мүнүм јер тутурду. Әллә ишләдилән бу чарх бәсит фырланма һәрәкәтини дишли дијирчәк васитәсилә дәјишкән һәрәкәтә чөвирмәклә, истәһсал просесияни гисмән механикләшдирмәјә имкан вермишди.

Кәләф дэкаһы мүрәккәб гурулуша малик олмагла бир учуна металлдан дүзәлдилмә мил, джәкәр учуна дәстәк кечирилмиш чархдан, ону сахлајан бир чүт дајағдан, мунчуг ағачы үзәринә бәндләниш мунчуг дүзүмүндән вә дишли дијирчәкдән ибарәт иди /IX табло, Iа, б, в шәкилләр/.

Чарх узун /130 см/ вә нисбәтән јоғун /20 см диаметрлә/ тспдан, 8 әдәд ағач пәрдән вә онлары топа бирләшдирән гыса бармаглардан ибарәт бәсит гурулуша малик иди.

Кәләф чархы топун бир учуна кечирилмиш әјри дәстәк васитәсилә фырладьнырды. Бунун үчүн о, јерә басдырылмыш бир чүт дајағ арасына гурашдырылды. Белә һалда топун мили габағ дајағын дешијинә кечирилр, дөмир дәстәји исә дал дајағын баш јарыгынын арасына салынырды. Бунун сәјәсиндә кәләф чархы истәнилән вахт чоҳ асанлыгла дәстәкләрин арасындан көтүрүлүр, јахуд јенидән өз јеринә гурашдырылды.

Кәләф чархынын топу пип вә ја гоз ағачындан јонулуб һазырланьрды. Оун үзәриндә дөндә кечирмәк үчүн шаһматсајағы гајдада дешикләр ачылырды. Искәнә илә дөрдкүч формада ојулмуш һәмин дешикләрин һәр биринә дөндәләр /I м узунлуғунда/ елә кечирилирди ки, онларын учлары топдан ејни мөсәфәдә кәнара чымагла пәрләри топа бирләшдирди. Гоз ағачындан һазырланыш чарх пәрләри /узуну 130 см, ени 10 см/ топун дөврәси бојунча она ики јердән бирләшмәнлә барабансајағы форма әмәлә кәтирди.

Дијирчәји фырлатмағ үчүн топун габағ башы дишли дүзәлләлирди. Топ дајағлар арасына гурашдырыларкән онун дишләри дијирчәк дишләринин арасына кечирди.

Ипәк телләри чархын үзәринә бир дүзүм мунчуг /8-10 әдәд/ васитәсилә сарынырды. Тәнзимләјичи ролуну ојнајан саргы гурғусу

мунчуг агачындан, ону чархын өнүндө сахлажан бир чүт дајагдан ве мунчуг агачы иле дилли дијирчөји бирлешдирен дирсөкли голдан иберет иди /IX табло, I б, в, г шекиллөр/.

Сарыма эмелијјатынын төлөбине ујгун оларат, мунчуг агачы чархын өнүндө, она паралел везијјетде узандылмагла онун бир учу габаг дајагы башында дајаныр, дикер учу исе арха дајагы баш ја рыгына салынырды. Дирсөкли гол васитөсиле дилли дијирчөје бирлешдирилмиш мунчуг агачы ирөли-кери һөрөкөт етмөклө мунчуллары дешијинден кечирилмиш ипөк теллеринин чарх үзөринө сарыма мөвгејини дејишдирди.

Дилли дијирчөк /диаметри 12 см/ чархын габаг дајагынын башында ох ролуну ојнажан чыкынтыја кечирилерөк онун атрафында фырланырды. Дирсөкли голун бир башы дијирчөјин көварына беркидилмиш мыччаја, дикер башы исе мунчуг агачынын учуна кечирилди. Бунун сажөсинде дијирчөк фырландыгча мычча өз мөвгејини дејишир ве онунла биркө һөрөкөт еден дирсөкли гол да ирөли-кери истигамөтде фасилөсиз оларат өз мөвгејини дејиширди. Бунун сажөсинде мунчуг агачы да онунла бирликде һөрөкөт едерөк ипөк теллеринин сарыма мөвгејини дејишдирди.

Ара ипөјинин хырда көлөфлөрө бөлүнмөси эмелијјаты амагындакы ердычыллыгла апарылырды. Чархын өнүнө дүзүлмүш 8-9 өдөд купунун һәр биринден тел ајрыно сыра иле мунчуллардан кечирөндөн сонра онларын учуну чарха бөнд едирдилер. Бу гајда иле һәр мунчугун гармысындакы мувафиг купудөн чөзөлөниб ачылан ипөк тели ајры-ајрылыгда чархын үзөринө сарынырды. Каркөр дөстөји фырлетмагла көлөф чархынны ве онунла баглы дикер мүтөһөррик һиссөлөри де һөрөкөтө кәтирирди. Бунун сажөсинде ипөк теллери 8-9 јерден чархын үзөринө долааныб ајры-ајры көлөфчөлөрө чеврилди.

Бу гајда иле бир бөстан ишө кифајөт өлөчөк гөдөр ара ипөји хырда көлөфчөлөрө бөлүнүрдү.

Көлөфчөлөри чыхармаг үчүн каркөр эвөлчө пәрлөрдөн биринин чүјүнү чөкмөклө ону бошалдыр, сонра еһмалча бир-бир онлары чыхарыб көтүрүрдү. Ипөк теллеринин арасы гарышмамаг үчүн көлөф ики јерден дөрөбөндлөнирди. Бу эмелијјатдан сонра көлөфчөлөр бојагханаја көндөрилди.

10. Чиллөни шүјөнөје гојулмас

Бојаг мәрһөлөсинден сонра чиллө даһа бир сыра техника е"мал просөсинден кечирди. Чүнки о, гајнар шираба биширилөркөн ипөк телини эмөлә кәтирөн жапышган малдөси әрилијинден лифлөр илишкөн-лијини итириб бир-биринден ајрылырды. Шөрбафлыг сөнөтинде "әлу" адланан бөлө ипөји "дирилтмөк" үчүн ону "шү-нишаста" адланан хүсүси мөһдула гојурдулар. Ширван шөрбафлары арасында бу просөс "шү-јөнөје гојма" адланырды.

Шү ат ве ја узунгулаг көнүндөн биширилиб һазырланырды. Ширван шөрбафлары ону Лаһыч ве Шамакы даббагларына сифаримлө дүзөлтдирилдилер. Шү һазырламаг үчүн көнү хырда-хырда дограјыб тијана төкүр ве әријиб суја гарышанадөк биширилдилер. Мөһдул гатылашыб мөт һалына дүшөндөн сонра ону јасты даш ве ја тахта үзөринө сөриб гурудурдулар. Бө"зөн шөрбафлар шү эвөзине балыг жапышган, һөтта сон вахтлар агач жапышган да ишлөдилер.

Нишастаны шөрбафлар бугдадан биширилдилер. Нишаста һазырламаг үчүн өн сөрфөли бугда нөвү күркөни иди. Шөрбафларын фикирчө, онун габыгы назик ве нишастасы чох олмагдан башга, һөм де тез чүчөрир ве иткиси аз олурду. Көјөрөндөн сонра ону тештө дограјыр ве сујуну газана сүзүб тамам гатылашыччаја гөдөр гајнадырдылар. Сонра ону сөриб гурудур ве торбаја јыгыб сахлајырдылар.

Шү-нишаста дүзөлтмөк үчүн эвөлчө шүнү һөвөнкдөстөдө әзиб ун һалына салыр, сонра она нишаста ве азча су гатыб әридилдилер. Тамам һөлд оланан сонра су долу тијан ве ја тештө төкүб гарышдырырдылар. Сонра ипөк малы она салыб өфкөлөмө јолу иле мөһдулу теллерин мөгзине һопчурурдулар.

Чиллө шү-нишастада кифајөт гөдөр өвкөшпирелөндөн сонра габаг гаршы дајаныш ики нөфөр мүштөрөк сурөтде көлөфи буруб сыхырды. Бунун сажөсинде ипөк телини эмөлә кәтирөн лифлөрин илишкөн-лијини бөрпа олунурду.

Шүјөнө васитөсиле дирилмиш чиллө теллери чырпыма јолу иле дөнөвөр һала салынырды. Бу мөгсөдлө көлөфин бир башынын арасына сыгаллы бир агач кечирөндөн сонра дикер башындан тутуб чөвирөчөвирө чырпырдылар. Бир нечө дөфө төкүр олунан бу эмелијјат нөтичөсинде чиллө теллери дөнөвөрлөшиб өзүнүн эвөлкө кәјфијјатини көсө едирди.

II. Чилленин гөләмәкләрә бөлүнмәси

Тоxума технолокијасынын төләбино мувафиг олараг, чиллә телләри "ард" вә "мәррә" һесабы илә бөлүнүб хусуси гәјдада гөләмәкләрә сарынрыды. Бир гәјда олараг, чиллә шумшад ағачындан һазырланмыш јарым аршыи узунлугунда гөләмәкләрә доланырды. "Чилленин гөләмәкләнмәси" адланан бу әмәлијјатла хусуси пешәкар уста - кәрачи мәшгул олурду. Шәрбафлыг сәнәтиндә һәмин әмәлијјат чох вахт "ишин кәрачидә кетмәси" адланырды. Чилленин гөләмәкләнмәси, бир гәјда олараг, көмәкли кәрхлүрдү. Бу әмәлијјатда 5-6 нәфәр иштирак едирди. Бунун үчүн бир бәстан ишин чилләси мәррә һесабы илә әввәлчә ики гисмә бөлүнүр, сонра һәмин һиссәләрин һәр бири 4-5 гөләмәјә сарынрыды. Адәтән, һәр гөләмәјә бир мәррә, башга сәзлә, 5 ард сәјинда чиллә тели сарынрыды. Ипәк мә"мулатынын нөвүндән вә онун тоxума технолокијасындан асылн олараг, гөләмәкләрин сәји әзалыб арта билирди. Бунлардан алава нахышлы ипәк мә"мулаты тоxучулугунда әсас гөләмәкләрдән башга бәзәк мөгәсдилә рәнкли чиллә телләрини доламаг үчүн хырда гөләмчәләрдән дә истифадә олунурду. Чилленин бөлүнүб гөләмәкләрә сарынмасы ән"әнәви шәрбафлыг сәнәтиндә этнографик бахымдан мараглы мәсәләләрдән бири или.

Чилләни гөләмәкләрә бөлмәк үчүн әввәлчә ону ачыб узадырдылар. Бу мөгәсдилә кәрачи өнлүк баглајарат чилләни гучагында тутурду. һамар вә кениш бир сәһәдә чилленин башыны чидә вә ја кәндирлә сабит дајанан һәр һансы бир әшјәјә /ағач, араба, дирәк, ејван сүтуну вә с./ баглајандан сонра кәрачи дал-далы, јахүд јаны үстә кери чәкилмәклә чилләни гучагындан ачыб бурахырды. Чиллә телләри јерә дүшмәсин вә илишиб дагылмасын дејә, һәр 6-7 м-дән бир онун алтына һача ағач вурулурду. Чиллә тамам узадылыб гуртарандан сонра јенә дә онун учуну чидә илә сабит дајанан бир шејә баглајандан сонра кәрачи јенидән чилленин башлангычына гәјдирди. О, чилленин баш дәрәбәндиини /сәрдәр/ ачмагла көмәкчиләри вәситәсилә онун биринчи јарысыны 5 мәррәјә ајырырды. һәр мәррә бир гөләмәјә доландыгындан бу ишлә 5 нәфәр мәшгул олурду. Онларын һәрәси чилленин бир мәррәсини гөләмәјә долаја-долаја јанашы сурәтдә чилленин сонуну догру ирәдиләјирди. Чилленин биринчи јарысы гөләмәкләниб гуртарандан сонра ејни гәјда илә онун икинчи јарысы да ачылыб дикәр гөләмәкләрә доланырды.

Чиллә телләри гөләмәкләрә елә гәјда илә сарынрыды ки, онларын долаглары бир-биринин үзәринә чал-чарпаз дүшүр вә беләликлә дә ипәк телләринин дагылыб гарышмасынын гарышы алынрыды. Бир гәјда олараг, чиллә гөләмәкләрә доланыб гуртарандан сонра онун кәлләләринин һәр биринә 10 см узундунда назик чүпәк кечирилирди. Үст чүпәјин көмәјилә чиллә језбәндиин гаргарындан, алт чүпәк вәситәсилә јүк торбасы гөләмәкдән асылырды.

Бәзәк чилләси, һәмчинин, бу гәјда илә узадылыб гөләмчәләрә доланырды. Гөләмчәләрдә чиллә телләринин сәји мувафиг бәзәк үнсүрүнүн төләбилә мөгәјјән олунмушду. Адәтән, һәр гөләмчәјә бир әрдән үч әрдә гәдәр чиллә тели доланырды. Бәзәк үнсүрү парчанын һәр ики јанына симметрик гәјдада салындыгындан ејни рәнкли вә ејни сәјли гөләмчәләр чүт-чүт /2,4,6 вә с./ ишләнирди. Мәсәлән, гановуз тоxучулугунда "пәтә", "мичә", "күчүк" адланан бәзәк үнсүрләри чиллә дүзүмүнүн һәр ики јанына салынамагла, мухтәлиф сәјли рәнкли телләрдән ибарәт һазырланрыды.

12. Чилленин нирә-шанаја дүзүлмәси /тәррафлыг/

Шәрбафлыг сәнәтиндә ән чәтин вә мäs"улијјәтли иш просәсләриндән бири дә чиллә телләринин мөгәјјән гәјдада нирә вә шанаја дүзүлмәсиндән ибарәт или.

Мә"лум олдугу кими, Азәрбајчанда дәзкәһ тоxучулугунун тарихи шәрбафлыг сәнәтинин мейдана кәлмәсиндән чох гәдим дөврләрә келиб чыхыр. Бу сәбәбдән дә ипәк парча истәһсалы јун, кәтан, кәнаф, кәндир, памбыг вә с. лифли материалларын тимсәлинда мә"тәбәр сәләфә вә зәнкин сәнәт ән"әнәләригә мәлик или. Азәрбајчанда парча истәһсалы әсрләр боју дәзкәһ тоxучулугу формасында өзүнү гәзәһүр етдирмәклә, әриш-аргач системинә әсасланмышдыр. Истәр сабит, истәр сә вә мутәһәррик әриш дүзүмүнә малик дәзкәһларда тоxума техникасы кәндәлән аргач телләринин паралел әриш дүзүмүнүн бу јаньндан о бири јанына кәһ алтдан, кәһ да үстдән олмагла, алдәјишик гәјдада кечирилмәсинә әсасланрыды. Бу һалда сабит әриш дүзүмүнә малик дәзкәһларда аргач әриш тәјларыннын арасындан әллә, мутәһәррик дәзкәһларда исә мәкик вәситәсилә кечирилирди. Дәзкәһнын типидән асылы олараг тоxума технолокијасы вә әриш телләринин дүзүлмә гәјдасын дәјиширди.

Ипек тохучулугунда паралел узадлымыш тел дүзүмү "чиллө", жа- худ "узетма", онларын арасындан кечирилэн тохума теллери исә "ат- ма", "ара ипәжи" вә ја "лула" адланырды.

Мүтәһәррик ипек дэзкаһларында чиллө дүзүмүнүн алт вә үст тај- лары "нирә" адланан эмәк алотинин көмәжи илә мүтәмади сурәтдә ачы- лыб-әртүлүрдү. Бунун сәјәсиндә чиллө теллери чарпазланмагла ара ипәжи үчүн "агаз" ачырды. Чарпазларын арасындан кечирилэн ара ипә- жи шана васитәсилә бир-биринин јанына сыхлапдырылыб бәркидилирди. Бунун үчүн чиллө телләрини нирә вә шанадан кечирмәк тәләб олунур- ду. Ән"әнәви шәрбафлыг сәнәтиндә бу ишлә мәшгул олан устә тәрраһ адланырды. Әрбчә"лајиһә", "план", "ескиз" мә"насыны верән "тәрһ" сөзү фарсча "тәрраһ" мә"насыны ифадә едир.¹ Мә"лум олдуғу кими, ипек мә"мулаты мүхтәлиф нөв вә чешиддә һазырландығындан онларын һәр биринин тохума технолокијасына мувафиг чиллө дүзүмү јаратмағ, башга сөзлә, чиллө тајларынны мүәјјән гәјдада нирә-шанаја дүзмәк вә беләликлә дә һәр дәфә тохума әмәлијјатынын лајиһәсини тәртиб етмәк лазым кәлирди. Бу бахымдан Азәрбајҗан дилиндә "чиллө лаји- һәчиси" мә"насында ишләнмиш, лакин һазырда архаик сөзә чеврилмиш "тәрраһ" истилаһнын етимоложи вә семантик мә"налары бир-бирини дүзкүн тамамлајыр.

Теллери "тај-раст" едиб нирә линкәлеринин арасына салмадан чиллө чарпазларынны ачылыб-јумулмасыны, башга сөзлә, дэзкаһ тоху- чулугу үчүн сәчијјәви олан "ағызачма" әмәлијјатыны тә"мин етмәк вә беләликлә дә мәкик васитәсилә ара ипәжини чарпазларын арасын- дан сүр"әтлә әтүрүлмәсини тә"мин етмәк мүмкүн дејилди. Нирә сис- теминә малик мүтәһәррик дэзкаһларда тохума просесинин өзү билава- ситә буну тәләб едирди. Бир гәјда оларат, тәрраһлыг сәнәтиндә ки- шиләр чалышырдылар.² Онлар тәрраһ дэзкаһы /XI табло, I-чи шәкил/ васитәсилә чиллө телләрини нирә вә шанадан кечирирди.

Ишин хусусијјәтиндән асылы оларат, бу әмәлијјат мүштәрәк кә- рүлүрдү. Тәрраһ, әдәтән, бир нәфәр көмәкчи вә ја шакирдлә биркә ишләјирди. Әксәр һалларда көмәкчи тәрраһын өз аилә үзвләриндән

1. Вах:Персидско-русский словарь. Составитель Б.В.Миллер, М., 1958, с. 334.

2. Мучү кәндинин мәшһур тәрраһларындән Мәшәди Мәһәмәд вә Аббасгу- лу Хәлисә оғланлары, һачыбала Мәшәди Муслум оғлу, Әһмәд Әбдулрәһ- ман оғлунун адларын шәрбафлар инди дә еһтирамла хатырлајырлар.

олурду. Чох вахт бу ишә галынлар вә ушатлар чәлә олунурду. Бунун сәјәсиндә тәрраһ сифәриши јеринә јетирмәклә јанашы, һәм дә өз пешәсини әвладларына өјрәдирди.

Чиллө теллери әввәлчә нирә линкәлериндән, сонра шана пәндә- ләринин арасындан кечирилирди. Хәјли дигтәт вә сә"ј тәләб едән бу иш ејни заманла мүәјјән ријази һесаблама әмәлијјаты апармағ бәчарығы да тәләб едирди. Мәсәләп, кәләгаји чиллөсинин 9600 те- лини тај-раст едиб, әввәлчә ики чүт вирәнин дәрәд линкәсинлән, сонра исә онлары гомалајыб шана дөндәләринин арасында кечирмәк лазым кәлирди. Чиллө чарпазларынны тәк вә ја раст тајнын јери нирә линкәлериндә сәһв салындыгда мә"мулат гүсүрду тохунулурду. Көрүнүр, мәһз буна кәрә дә, шәрбафлар арасында тәрраһлыга аз мејл кәстәрилирди. Лакин бүтүн чәтинликләрә бахмајарағ, эмәк һаггы /әлмуаду/ нисбәтән чох олдуғундан бу ишә мејл кәстәрәнләр аз де- јилди. Дикәр тәрәфдән, кечмишдә ата-баба пешәсини давам етдирмәк мејли чох күчлү иди. Ән"әнә муһафизәкарлыгы һесабына севимли аи- лә пешәсинин истәһсал сиррләрини тәрраһлар, бир гәјда оларат, илк нөвбәдә өз әвладларына, јахад јахын гоһумларына өјрәдирдиләр. Мәһз буна кәрә дә тәрраһлыг сәнәти чох вахт нәслән давам едәрәк атадан оғула кечирди. Басгал кәндинин гочаман тәрраһы һәјдәр Мәһ- ди оғлу Мәһдијев ата-бабадан бу сәнәтлә мәшгул олдуғларынн вә һәмдин ишлән әдлә олуан кәлирлә күзәрән кечирликләрини хәбәр вер- ди.¹

Чиллө теллери нирә-шанаја хусуси дэзкаһ васитәсилә дүзүлүр- ду /XI табло, I-чи шәкил/. Тәрраһ дэзкаһы даһ дајағлары киш бәр- кидилмиш бир чүт ағач голдан /узундуғу I м, диаметри 10 см/, 175 см узундуғунда ики назик пәрдидән, пәрди бөндәкләриндән вә бир чүт чүпәклән ибарәт иди. Бундан әлавә иш просесиндә тәрраһа бир сыра эмәк аләтләри /гәлиб, тајкир, тахта "ашыг", мил/, еһтијәт шана дөндәләри, зәјчә үчүн кәндир, линкәни тәзәләмәк үчүн јоғун сая кәрәк олурду /XI табло, 4-5-чи шәкилләр/.

Отурачағлары истисна олмагла, дэзкаһын талан һиссәләри ағач материалында, чох вахт исә сифәришлә дүлкәрә дүзәлттилирди.

1. һәјдәр Мәһди оғлу Мәһдијев /1895-чи иллә Басгалда анатан олмуш/ узун илләр Исмајыллы рајон истәһлак комбинатынын 4 й-ли Басгал сехиндә тәрраһ вәзифәсиндә чалышмыш, тәгаүдә чыхандан сонра Исмајыллы гәсәбәсинә кәчүшдүр.

Тэрраһ дэзкаһнын везифәси чиллэ телләрини дүзүб голмаг үчүн нирәләри вә шананы ејни сөвләјјәдә, һавадан асылы һалда сахламагдан ибарәт иди. Истеһсал просесинин ардычыллыгындан асылы олараг, әввөлчә нирәләр /4,6 вә ја 8 әдәд/, сонра шана дэзкаһдан асылырды.

Чиллэ телләрини тај-раст едиб нирәјә дүзмәк үчүн тэрраһ әввөлчә дэзкаһы гурашдырыр, сонра бир чүт пәрдини, алт-үст олмага, дэзкаһ голларынын орта һиссәсинә баглајыр, нәһајәт онлардан бир гәдәр јухарыда, пәрдиләрин әкс сәмтиндә нирәләри асырды. Нирәләр дэзкаһдан бир чүт чүпәк /узундугу 15 см, јоғундугу 1 см/ вә хусуси асма ипи /чјә/ васитәсилә асылырды. Бу мәгсәдлә чүпәкләр дэзкаһ голларына елә бағланырды ки, онларын бојунун үчдә ики һиссәси дэзкаһ годуна перпендикулјар везијјәттә галырды. Чүпәкләр нирәләрин агырлығына таб кәтирсян дејә асма ипинин сәрбәст учу чүпәјә доләнмагла онун башына чатанда јухары дартылыб голун баш һиссәсинә бағланырды. Бунун сәјәсиндә чүпәкләр дэзкаһнын тэрраһ әјләшән сәмтиндә, јердән хејли һүндүрдә голлардан асылы галырды.

Нирәләр дэзкаһа гошулмаздан әввөл бир-бир нәзәрден кечирилиб линкәләрин һамысынын саламат олдуғу јохланмырды. Әкәр корланмыш линкә ашкар едиләрдисә, онда тэрраһ әввөлчә нирәни тә"мир едир, даһа доғрусу, синмыш линкәнин әвәзинә јенисини дүзәлдирди. Бу әмәлијјаттын ичрасында бир сыра јардымчы ләвазиматдан /шүмүш, шүмширәк, гәлиб, ашыг, зәјчә, сап вә с./ истифадә олунурду.

Кәркәрин вердији нирәнин линкәләри тамам корланыб јарарсыз һала дүшүкдә тэрраһ јени нирә дүзәлдирди. Тэрраһлыг сәнәтиндә бу просес "нирә дәрмә" адланырды. Силсиләли шәкилдә бир сыра просесләри әһәтә едән бу әмәлијјат заманы тэрраһ, һәр шәјдән әввөл, зәјчәни шүмүшдән ачыб корланмыш линкәләри тәмизләјир, сонра онлар јениси илә әвәз едирди.

Бир гәјдә олараг, әввөлчә үст, сонра алт шүмүшүн линкәләри дүзәлдилрди. Бунун үчүн тэрраһ гәлибин үзәринә үст шүмүшләри сәјкәјиб һәр ики учдан онларын бир-биринә баглајандан сонра солдан саға доғру линкә дүзәлтмәјә башлајырды. Бу мәгсәдлә о, ашыға доләнмыш сапын учуну зәјчәјә багламагла бир дәфә гәлибгарышыг шүмүшә долајыр, сонра ашыг васитәсилә сапы зәјчәнин алтындан кечириб дүбәрә кери гәјтарыр вә јенә дә гәлиб илә бирликдә шүмүшә

долајырды. Әмәлијјат бу гәјдә илә тәкрар олунараг бир бәстан ишин чиллэ тајларынын кечмәси үчүн кифајәт едәчәк гәдәр линкә илә кәји дүзәлдилрди.

Линкә илкәкләри гәлиб васитәсилә һазырландыгындан онларын һамысы ејни бичимдә олурду. Нирәнин сәз ишләмәси үчүн линкәләрин ејни әлчүдә олмасы вәчиб шәрт сәјилырды.

Линкәнин үст тајлары һазыр оландан сонра тэрраһ гәлиби сижриб онларын арасындан чыхарыр вә ејни гәјдә илә нирә линкәсинин алт тајларынын дүзәлдирди. Лакин бу дәфә сапы шүмүш вә гәлибә долајаркән һәм дә һазыр линкә тајынын арасындан кечирирди. Бунун сәјәсиндә линкәләрин үст вә алт тајлары чал-чарпаз везијјәттә бир-биринә кечирди.

Бу гәјдә илә нирәләрин һамысы сәз һала салынандан сонра шана нәзәрден кечирилир, тә"мирә еһтијач олдугда, корланмыш дәнделәр јениси илә әвәз олунурду.

Тә"мир ишләри кәрүлүб гуртарандан сонра тэрраһ биләваситә чиллэ телләринин нирә-шанадан кечирилмәси әмәлијјатына башлајырды. Шәрбафлыг сәнәтиндә бу просес "чилләнин нирә-шанаја тутулмасы", јахуд "ишин тутулмасы" адланырды.

Чилләнин нирәјә дүзүлмәси. Ипәк мә"мулатынын нөвүндән, башга сөзлә, тохума технолокијасынын тәләбиндән асылы олараг, чиллэ телләри нирә линкәләринә мухтәлиф гәјдада дүзүлүрдү. Она кәрә дә тэрраһ сифариши гәбул едәркән илк нөвбәдә һансы мә"мулат нөвүнүн тохунулачагынын шәрбафдан сорушуб әјронирди.

Чиллэ телләринин дүзүлүш гәјдасы, башга сөзлә, чиллэ ләјһәси һәр бир ипәк парча нөвүнүн тохума технолокијасы илә мөәјјән олунурду. Әкәр гановуз "чәрто" тохунмалы идисә, онда тэрраһа 10 гәләмәк, "сәто" тохунасы олса 7 гәләмәк, "линкә" тохунасы олса 5 гәләмәк чиллә верилрди. Тэрраһ "иши тутаркән" тохума технолокијасынын бу тәләбине ујғун һәрәкәт едирди.

Нирәләрин һамысы чүпәкләрдән асыландан сонра тэрраһын әкс тәрәфиндә әјләшән шакирд дэзкаһын алтына дүзүлүш гәләмәкләри нөвбә илә бир-бир ачыб чилләнин баш чарпазларынын пәрдиләрә салырды. Бунун үчүн о, чилләнин учуну тәхминән 1 м-ә гәдәр гәләмәкдән аралајандан сонра "сәрдәр дәрбәнди"ни ачмагла, онун чарпазынын

эввал алт, сонра үст пәрдиҗе кечирирди. Ачылыб долаштыг душмәмәк үчүн онларын учларыны дөстөлөҗиб јенидән баглајырды. Буна "ил-көкүрма", јахүд "баш дөстө еләмә" дејилирди. Ејни гајда илә дикәр гәләмәкләрин чиллә чарпазлары пәрдиләрин үзәринә сәрилирди. Бир гајда олараг, тәрраһ дәзкахын нирә сәмтиндә, шакирд исә онун әкс тәрәфиндә дөшәкчә үзәриндә габаг-гаршы отурурду. Тәрраһ шакирдин арытлајыб бир-бир она етүрдүҗү телләри нирә линкәләринин илкәјинә саландан сонра онларын дөстәсини сол гычыны арасында тутдуғу тајкирә јыгырды. Бу һалда тајкирин тел јыгылан көнар һиссәси тәрраһын сол әлинин алтына дүшүрдү. Тәрраһ саг әли илә нирәдән кечирирди тајлары сол әлине етүрүр вә онун кемәји илә тајкирин наварына салырды /XI табло, 5-чи шәкил/.

Адәтән, шакирд һәр дөфә сол әлиндә бир мәррә сајында чиллә тели тутурду. Саг әли илә о, һәмин дөстәни пәрди үзәринә сәрмәклә арытлајандан сонра онлар тај-раст олмагла, бир-бир кетүрүб тәрраһын бармагына етүрүрдү. һәр дөфә шакирдин етүрдүҗү тели тәрраһ саг әлинин орта бармагы илә алыб мувафиг нирә линкәләринин илкәјиндән кечирирди. Чиллә тајларынын линкәјә салыныасы мөјјән гөдәр техника усталыг тәләб едирди. Чилләнин раст вә ја тәк тајы нирәләрдән биринин линкәсинә салындыгда дикәр нирәләрин линкәләринин јөнүндән баш етүрүлдүрдү. Әмәли иш просесиндә бу әмәлијјати дүзкүн тәшкил етмәк үчүн нирәләр "дал" вә "габаг" олмагла ики-гисмә ајрылырды. Буна мувафиг олараг, нирә линкәләри дә ејни чүр "дал линкә", "габаг линкә" адланырды. Бундан башга, дөјишик душмәмәк үчүн дал вә габаг нирәләрин езләри дә нөмрөләнирди. Бу чүр ән-әнәви бөлкү системи чиллә тајларынын ваһид гајда үзрә /I-4 вә 2-3, јахүд 1-3 вә 2-4 принципи илә/ нирәләрә дүзүлмәсинә эввалдән ахирадәк әмәл етмәкдә тәрраһа көмәк едирди.

Чиллә тајлары нирә линкәләринә ашагыдакы гајдада дүзүлдүрдү. Тохума просеси заманы чиллә чарпазларынын дүзкүн ачылыб әртүлмәси үчүн тәрраһ эввалчә "тәк" тајы орта бармагы илә шакирддән алыб хусуси үсулла дал линкәнин биринчи нирәсинин илк илкәјинә салыр, галан нирәләрин линкәләриндән "баш" кечирирди. Сонра "раст" тајы габаг линкәнин икинчи нирәсинин илк илкәјинә салыб, дикәр нирәләрдән баш кечирирди. үчүнчү дөфә нөвбәти "тәк" тајы шакирддән алыб дал линкәнин икинчи нирәсинин илкәјинә, "раст" тајы исә

габаг линкәнин биринчи нирәсинин илкәјинә салмагла, галан нирәләрдән баш кечирирди. Бу гајда илә нирә линкәләриндән кечирилмиш чиллә телләринин тәк тајлары дал нирәләрин, раст тајлары габаг нирәләрин линкәләринә дүзүлдүрдү. Дагылмамаг үчүн чиллә тајлары һәр дөфә сонунчу нирәдән чыхандан сонра тајкирин наварына јыгылырды. Навара бир мәррә /200 тел/ јыгыланда тәрраһ ону башалдыб чиллә тајларынын учуну баглајырды. Беләликлә, 8-10 гәләмәкдән ибарәт бир бәстан ишин чиллә тајлары бу гајда илә нирәләрә дүзүрдү. Бу ишә тәрраһ 2-3 күн вахт сәрф едирди.

Чилләнин шанадан кечирилмәси. Бунун үчүн эввалчә чиллә дүзүлүш нирәләрин јери дөјиштириләрәк, дәзкахын шакирд ејләшән сәмтинә кечирилир, онун јеринә исә шана гурашдырылырды. Бу мөгсәллә тәрраһ эввалчә алт пәрдини чыхарыр, сонра нирәләри галдырыб дәзкахын о бири үзүнә ашырырды. Бундан сонра гаргы мил васитәсилә "шана чөкмә"/"шана салма"/ әмәлијјати башланырды. Бу мөгсәллә солдан саға олмагла, тәрраһ мили бирәр-бирәр нөвбә илә дөндөләрин арасына салырды. Буна "милсалма" дејилирди. Тәрраһ һәр дөфә шана дөндөләринин арасына мил салдыгча шакирд сол әлиндә дәртә вәзијјәтдә тутдуғу чиллә телләриадән бир чүт ајырыб саг әли илә милин ағына верирди. һәмин ан тәрраһ мили дәрһал кери чөкмәклә тајлары дәртыб шана дөндөләринин арасындан чыхарырды. Сонра тәрраһ јенә мили нөвбәти дөндөвин арасына салыб шакирдин етүрдүҗү нөвбәти гоша тајы чәкирди. Дагылмасын дөјә, јенә дә тајлар тајкирә јыгылырды.

Чиллә тајларынын шанадан кечирилмә гајдасы, башга сөзлә, дөндөләр арасында тајлары мигдары ипәк мә"мулатынын тохума технолокијасына әсасән мөјјән едиллирди. Әкәр ипәк мә"мулати чөртө тохумалы олардыса, онда шана дөндөләринин һәр биринин арасындан 4 тај, сәтә тохумалы исә 3 тај, линкә тохундугда 2 тај чиллә тели кечирилирди. Бу әмәлијјәтә "тели шана салма" дејилирди.

Һәр дөфә тајкир долдуғча чиллә тајларынын бир мәррәсинин башы дәрәбәндлә багланырды. Бу гајда илә чиллә тајларынын һәммон шанадан кечирилирди. Бу ишә бир күнәдәк вахт сәрф олунурду. Долаштыг душмәмәк үчүн һәр бир чилләнин учу ики јердән јенә дә дәрәбәндлә багланырды. Бу гајда илә бир бәстан ишин чиллә тајлары нирә-шанаја дүзүлдөндән сонра нирә, шана вә гәләмәкләр бир јердә сүфрә вә ја мәләфәнин арасына бүкүләрәк кәркәрә төһвил верилирди.

ТОХУМА ТЕХНОЛОКИЯСЫ

Азербайжанын эн"әнәви хам ипек мә"мулаты эсрләр боју мütә-һәррик тохучу дэзкаһларында һазырланмышдыр. Азербайжанда дэзкаһ тохучулугу шәрбафлыг сәнәтиндән хејли әввәл мејдана кәлмәсине бахмајараг, халгымызын тохучулуг саһәсиндә әлдә етдији техника наиллјјәт вә ирәлиләјишләрин бөјүк әксәријјәти мәнз ипек парча истәһсалы илә бағлыдыр. Хүсусилә Азербайжанын орта эср тохума технолокијасында баш вермиш техника тәрәтти вә сәнәт угурлары биләваситә шәрбафлыглы үзви сурәтдә бағлы олмушдыр. Зәриф ипек парчаларын истәһсалы мәнз технолоји иш үсулларынын тәкмилләшмәсини тәләб едирди.

Тохума мә"мулатынын, о чүмләдән ипек парчаларын нөвүндән асылы олараг, аргач өтүрмәләринин кәсимдији әриш чарпазларынын һәр бириндә тәк-раст /алт-үст/ тајларын сајы дәјиширди. Парчанын сых вә ја сејрәк тохума техникасы да мәнз бурадан ирәли кәлирди. Сых тохума үсулу илә һазырланан мә"мулат нөвләриндә аргач әриш тајларынын арасындан "тәкбир", јә"ни тәк-тәк, јажуд "икшәр" вә ја "үчәм" олмагла мүхтәлиф сајда кечирди. Бу сәбәбдән дә сых чарпазы парчаларын сәтһи нисбәтән чод олмасы илә фәргләнирди. Азербайжанын эн"әнәви ипек парчаларынын бөјүк әксәријјәти бу техника үсулла тохунмушдыр. Лакин бә"зи парчаларын чарпазларында алт вә үст тајлар чохсајлы олурду. Мәсәлән, атлаз тохума техникасы 7-лик принципи әсасында гурулмагла, онун чилләсинин һәр бир чарпазы 7 алт вә 7 үст тајдан ибарәт олурду. Атлаз тохунушлу ипек мә"мулаты һазырланаркән парча тохумаларыны әмәлә кәтирән чиллә чарпазларынын һәр бириндә 7 тај ипек тели ашағы әнир, 7 тај исә јухары галхмагла, кәндәлән кечирилән ара ипәји илә кәшиширди. Мәнз бунун сајәсиндә атлаз парчанын сәтһи хејли һамар олурду. Елә әрәбчә "һамар" мә"насыны ифадә едән атлаз истәһсалы да бурадан әмәлә кәлмишди.

Халча вә кечи мә"мулаты истәһсалы үчүн сәчијјәви олан ховнахыш техникасы мәнхәр истисна олмагла, хам ипек тохучулугунда тәтбиғ едилмирди. Бурада тохума техникасы паралел әриш дүзүмүнүн әмәлә кәтирдији чарпазларын арасындан бирбаша өтүрүлән кәндәлән I.В.Клейн.Иноземные ткани бытовавшие в России до XVI в. и их терминологии.М.,1925,с.48.

аргач кәсиммәләринә әсасланырды.

Азербайжанын эн"әнәви ипек тохучулугунда әриш әвәзинә чиллә, аргач әвәзинә ара ипәји /"лулә"/ истилаһлары ишләнишди. Терминологи фәрг дэзкаһ тохучулугуна хас олан истәһсал техникасынын маһијјәтини әсла дәјишдирмирди.

Хам ипек мә"мулаты истәһсалында тәтбиғ олунан мütәһәррик дэзкаһлар гурулуш вә иш принципи е"тибарилә јажын иди. Она кәрә дә эн"әнәви ипек парчаларын бөјүк әксәријјәтинин тохума техникасы үмуми охшар чәһәтләрә малик иди. Бу бахымдан тәкчә 8 нирәли атлаз дэзкаһы фәргләнирди. Онун нирәләри дәрд әдәд тәпкән вәситәсилә ишләдилди.

Азербайжанын эн"әнәви шәрбаф дэзкаһларынын дикәр сәчијјәви чәһәтини чилләни асмаг үчүн онларын хүсуси језбәнд системинә малик олмалары тәшкил едирди. Бу чәһәтдән Азербайжанын шәрбаф дэзкаһлары вахтилә Гәрби Европа вә Русияда тәтбиғ олунаш гоша нәвәрди дэзкаһлардан сечилди. Чиллә телләри һәр ики башдан нәвәрдә доланан Гәрби Европа дэзкаһларындан фәргли олараг, језбәндли дэзкаһларда чилләнин бир башы нәвәрдә бәнд едилди, дикәр башы исә језбәнддән асылырды.

Шәрбаф дэзкаһларынын тәснифаты. Азербайжанда тохучу дэзкаһларынын, о чүмләдән шәрбафлыг сәнәтиндә тәтбиғ олунаш әмәк әләтләринин елми тәснифаты мәсәләси сон вахтларадәк этнографик бахымдан арамдырылмамышдыр. Эн"әнәви шәрбаф дэзкаһларынын тәснифаты мәсәләсини шәрһ етмәздән әввәл белә бир чәһәти гејд етмәк ләзимдыр ки, Азербайжанын тохучу дэзкаһлары Өн вә Орта Асия халгларына хас олан тохума техникасы илә типолоји охшарлыг тәшкил едир. Шәрғ әлкәләри арасында Иран шәрбафлыгы илә јажынлыг /терминологи вә типолоји чәһәтдән/ даһа чох нәзәрә чарпыр. һәмин јажынлыгын башлыча сәбәби исә илк нөвбәдә бу әлкәләр арасында тарихән јаранмыш гершылыглы мәдәни-техника тәмәсла ивәһ олунур. Типолоји охшарлыга бахмајараг, Азербайжанын шәрбаф дэзкаһлары өзүнәмәхсус бир сыра мөһәлли хүсусијјәтләрә дә малик иди. Эн"әнәви тохума техникасынын мөһәлли хүсусијјәт кәсб етмәсинә јерли мәшһәт вә тәсәррүфәт шәраити, һабелә тәбии-чографи амилләрин спесификилији чидди тә"сир кәстәрмишди.

Азербайджанда мütəһәррик тохучу дэзкаһларынын тəшəккүл тарихини ајдынлашдырмаг үчүн мөвчуд материаллар кифајет етмир. Хүсусилə бу ишдə һəлледици əһмијјет кəсб едөн археоложи материалларини чатышмазлыгы һəмин мəсələнин һəллини хејли дэрəчэдə четинлəшдирир. Азербайжанны гəдим вə илк орта эср абидələриндэн бу вахтадəк тохучу дэзкаһынын мütəһәррик һиссələринин /мəкик, нирə, шана, дəфтин, тəпкөн вə с./ тапылмасы јерли тохучулуг сənəтиндə бу тип дэзкаһларын тəтбиғ олунма тарихи барədə гəти фикир сөјлэмəјə имкан вермир. Јазылы мə"хəзлəрдə исə бу мəсələлəрин һəллине кəмек едə билчək əсаслы бир мə"думата тəсəдуғ едилмир. Она кərə дə тəпкөн васитəсилə һərəкəт етдирилən нирə-шана системинə малик мəкикли дэзкаһ типинин Азербайжанда нə вахт тəшəккүл тапмасы, онун бураја билаваситə һарадан кечмəsi мəсələсини арашдырыб мütəјјəнлəшдирмək үчүн һələлик јалпыз долајы материаллар кəмəјə кəлир.

Мütəһәррик тохучу дэзкаһларынын тəтбиғи тарихини ајдынлашдырмага имкан верөн материаллар арасында илк орта эср абидələриндэн ашкар едилмиш парча галытлары, һабелə һəмин дəврдə Азербайжанны итисади-тичарət əлагəsi вə онун мэдəни-техники тэмасда олдугу гонду Шəрг əлкələринин тохучулуг сənəтинə даир фактик материаллар хүсуси јер тутур. Бу чəһəттэн Азербайжанны узун мүддət сијаси-инзибати əлагədə олдугу Иранла јаранмыш јахын тэмас мүһум рол ојнамышдыр.

Н.Пигулевскаяја илк орта эсрлəрдə Иран шəһəрлəринин социал-итисади тарихини арашдыраркən Бəјүк Плинијə истинад едэрək, тəпкөн васитəсилə һərəкəт етдирилən чохнирəли тохума дэзкаһынын ерамызын I эсриндə мөвчуд олдугуну еһтимал едир.¹ Бу мулаһизəни сүбүт етмək үчүн о, бир сыра тəkзибедилмəз мə"хəзлəрə /јазылы мəнбə, Палмир вə Антинојдан тапылмыш археоложи материаллара/ истинад едэрək кестəрир ки, ипək парча истəһсалы Сурија вə Месапотамиядə һələ III эсрлən чох-чох əввəl јүкəк инкишаф сəвијјəсинə чатмыш вə бурадан Ирана кечмишдыр.² Онун фикринчə, ерамызын IV эсриндэн е"тибарən, хүсусилə II Шадур тərəфиндэн Ирана эсирлэр кечүрүлмəsi илə əлагəдər олараг, бурада ипək парча истəһсалы кəниш вүс"əт алмышды.³ О дəврдə Иранын парча истəһсалында шəһ кар-

1. Н. Пигулевская. Города Ирана в раннем средневековье. М., 1956, с. 226-227.
2. Јенə орада, с. 239, 241, 242.
3. Јенə орада, с. 241.

ханалары кəркəмли рол ојнајырды. Тохума истəһсалында мүкəммəl гурулушлу дэзкаһлардан истифадə етмək имканы башлычə олараг һəкмдər тəсəрруфатларына мүјəссər иди. Иран шəһлары шəхси мənəфəлəri намина империја базарларында рəвач сатыш малы кими јүкəк гижмəтлəндирилən парчаларын истəһсалыны өз əллəриндə сахламга сə"ј едирдилэр. Сасани һəкмдərларынын өз тəбələринə вə əчнəби сəфирлərə бəрбəзəкли палтар бəхш етмəsi јерли адətə кərə илтифат əлэмəти сажылырды. Сонралар хилафətə дə сирајет етмиш бу адətə Сасани һəкмдərларынын һамсы чидли əмəl едирдилэр.¹ Мүəллиф тохучулугун инкишафында, хүсусилə парчаларын характеринин дəјишмəsiиндə истəһсал əлэтлəринин тəkмиллəшмəsiинин фəвгələдə əһмијјəтиндэн бəһс едэрək кестəрир ки, III-IV эсрлəрдə Мисир вə Памирдə јени парча нөвүнүн мəјдана кəлмəsiнə, һеч шүбһəсиз, јени əмək əлəтинин јаранмасы тəkən вермишди. Илк дəфə о, Сурија тохучулары тərəфиндэн мəнимсəниллиш вə бурадан Ирана кечмишдыр. Иранда тохучулуг сənəтинин јүкəсалиши дə мəһзə мүхтəлиф нөв гижмəтли ипək парча вə дикər күлəбəтин маллар тохумагн бəчаран эсир едилмиш маһир Сурија тохучуларынын јахындан иштиракы илə мүмкүн олмушдыр.²

Илк орта эсрлəрдə Азербайжанны Сасани империјасынын тərкибинə дахил олдугуну вə онун дикər əјалəтлəрилə сых итисади вə мэдəни-техники əлагələрини нəзərə алсаг, онда мütəһәррик тохучу дэзкаһларынын Азербайжана ејни дəврдə кечмəsiнə шүбһə галмыр. Бу тип дэзкаһларын илк вахтлар Сасани һəкмдərларынын хəзинə карханаларынын инһисарында галлыгы нəзərə алынса, онда империјанын дикər тохучулуг мəркəзлəринə онун нисбətən кеч јажылдыгыны куман етмək олар. Белə олан тəгдирдə мütəһәррик тохучу дэзкаһларынын Азербайжанда ипəkчилик тəсəрруфатынын мəјдана кəлмəsi вə инкишаф илə ејни дəврə тəсəдуғ етдијини кərə билерик. Белəликлə, Азербайжанны эн"əнəви тохучулуг сənəтиндə, хүсусилə ипək мə"мулаты истəһсалында илк орта эсрлəрдə мütəһәррик дэзкаһлардан истифадə олундугуну сөјлəсək јанылмарыг. Буну хилафət дəврундə Азербайжан шəһəрлəринин сənət һəјəтиндэн бəһс едөн эрəб мүəллифлəринин эсəрлəриндəки етəri мə"думатлардан дə кəрмək олар. X эср эрəб чографијашунасы Ибн-Һəвгəl Бəрдə шəһəриндə ипəkдэн мүхтəлиф мə"мулатлар тохун-

1. Н. Пигулевская. Кестəрилən эсəри, с. 241.
2. Јенə орада, с. 242.

дугуу хэбэр верир.¹ Бир гэдэр сонра, ж"ни 985-чи илдэ Бөрдөдөн бөһс едөн Эл-Мүгөддэси бурадан ихрэх едилэн э"ла нөв маллар ара-сыннда мисли-барабэри олмажан ипэк өртүклэрин адны чөкир.² Мэ"-дум олдугу кими, ахрчата кедэн жүксэк мезијјэтли ипэк мэ"мулаты мүкэммэл гурулушлу тохучу дэзкаһларыннда һазырлана билэрди.

Этнографик материаллар эсасында Азәрбајчанда тохучу дэзкаһларынны мүхтәлиф нөв вә типлэри гејдә алыамышдыр. Онларын бир гисми јун, бир гисми исә һәм јун, һәм дә кечи мэ"мулаты истеһсалында, башга бир гисми без вә кәтан, хејлә һиссәси исә билаваситә кам ипэк тохучулугунда тәтбиг олунмушдыр. Әриш дүзүмүнә керә ән"әнәви тохучу дэзкаһлары шагули вә үфүги олмагла ики нөвә ајрылыр.

I. Шагули дэзкаһлар сабит әриш дүзүмүнә малик олмагла эсасән халча-палаз, гисмән исә кечи мэ"мулаты истеһсалында тәтбиг олунмушдыр. Дик хана васитәсилә кечи тохучулугу Ширван дүзүндә, ху-русилә Күрәтрафы кәндләрдә XIX әсрин сонларынәдәк галмагда иди³ /II табло, I-чи шәкил/.

2. Үфүги әриш дүзүмүнә малик дэзкаһлар сабит вә мүтәһәрик олмагла ики эсас типә ајрылыр.

Биринчи група дахил олан үфүги дэзкаһлар јер ханасы⁴ илә тәмсил олунурду. Әсрләр боју бу тип дэзкаһда бир сыра јун /шал, патава, долаг, чухалыг, бүрмә, өркән/ вә кечи мэ"мулаты /чечим типли парчалар/ тохунмушдыр. Јер ханасында аргач тәјлары әввәлләр әлдә, сон заманлар исә мәккик васитәсилә әриш дүзүмүнүн арасындан кечирилмәјә башламышдыр. Әсрләр боју јер ханасында аргач ипи ағачдан дүзәдилмиш "гылынч" адланан бәсит эмәк әләти васитәсилә бәркәдилмишдыр.

Икинчи група вид олан мүтәһәрик дэзкаһлар нирә-шана системинә малик олуб тәпкән васитәсилә һәрәкәт етдирилди. Азәрбајчанда онун шал, маһуд вә ипэк дэзкаһы олмагла үч эсас нөвү гејдә алыамышдыр.

1. Ион-каухаль. Книга путей и царств. Пер. Н. А. Караулова. СМОМПК, 38-чи бур., Тифлис, 1908, с. 87.
2. Ал-Мукаддасий. Лучшее из делений для познания климатов. Пер. Н. А. Караулова. СМОМПК, 38-чи бур., Тифлис, 1908, с. 14.
3. Н. Н. Шавров. Кустарные шелковые промыслы Кавказа. Тр. КИЭС, XII ч., 3-чү бур., Тифлис, 1902, с. 25.
4. Јер ханасы Гобустан тәрәкәмәлэри арасында "шәлпә" /"шал+пә" / дэзкаһы ағланырды. Кечмишдә шал тохунуб һазыр оlandан сонра тәпдәмә үсүлү илә бишләнилди. "Ајаг шалы" мэ"насыны верән "шәлпә" сөзү дә бурадан кәтүрүлүшдүр.

Даһа мүкәммәл гурулуша малик олан маһуд дэзкаһы хусусилә шәһәр карханаларында кениш јајылмышды. XIX әсрин сонларында ма-һуд истеһсалынны тәнәззүлә уграмасы илә әлагәдәр оларат арадан чхмыш бу дэзкаһа јалныз ингилабдан әввәлки әдәбијјатда рәст кәлирик.^I

Нирә-шана системинә малик олан маһуд дэзкаһы бир чох хусу-сијјәтләринә керә тиположи чәһәтдән мүтәһәрик шәрбаф дэзкаһларына кечид вәсиләси тәшкил едирди. Хусусилә узатма /чиллә/ теллэри үфүги вәсијјәтдә дүзүлән маһуд дэзкаһынны мүтәһәрик һиссәлэри һәмин кечиди ајдын әкс етдирилди. Әриш тәјларынны сабит саклајан кәндәлән охлар маһуд дэзкаһында нөвәрдлә, баш вә ајаг миҗчалары дэзкаһ голлары илә, чатма ајаглары бағара илә, тәхта гылынч дөф-тинлә, сабит кучу ағачи мүтәһәрик нирәләрлә әвәз олунмушдыр. Дикәр тәрәфдән маһуд дэзкаһынны эсас һиссәлэри /дәстәк, гол, бағара, шана, нирә, тәпкән, нөвәрд, пәлкәш, кункаһ вә с./ чох чүзи дәји-шикликләрлә шәрбаф дэзкаһларында ишләнирди. Маһуд дэзкаһында тәк-чә језбәндә тәсадүф олунмурду.

Маһуд дэзкаһынны шәрбаф дэзкаһларына јахынлашдыран бир чәһәт дә онларын һәр икисинин "пачал" адланан хусуси чала үзәриндә гу-рулушасындан ибарәт иди.² Нирәлэри ишләтмәк үчүн тохучу пачалын кәнарнында отуруб онун ичәрисиндә гурашдырылмыш тәпкәни ајаглары илә бәсмагла әриш телләрини һәрәкәт етдирилди.

Кархана тохучулугу үчүн сәчијјәви олан мүтәһәрик ипэк дэ-каһларынны бир нәчә типи зәманәмизәдәк кәлиб чатмышдыр. Тохума технолокијясына керә бир-бириндән мүәјјән гәдәр фәргләнән бу дэ-каһлар чох вахт шәрбаф дэзкаһлары ады илә танынырды. Језбәндли дэзкаһлар групуна дахил олан мүтәһәрик шәрбаф дэзкаһларынны ашағыдакы типлэри мүәјјән олунмушдыр:

I. Ј е з д и м о /XII табло/. Шәрбаф дэзкаһларынны зәманәмизә-дәк кәлиб чатмыш ән гәдим вә нисбәтән мүкәммәл нөвү олан вә шәр-бафлар арасында чох вахт "әл дэзкаһы" адланан дөрд нирәли језди-мә дэзкаһында гановуз, мов, дараји, тафта, јоргануз, алојма вә с. то-хунмушдыр. Әсрләр боју јездимә дэзкаһында мәккик механики үсүллә дејил, әллә етүрүлүшдүр.

1. К. Латисов. Кәстәрилән әсәри, с. 308-311.
2. Фарсчадан кәтүрүлүш бу сөз "ајаг чалзон" мэ"насында ишләнирди.

2. Д е р д а ж а г. Језбэндли шәрбаф дэзкаһларынын бу текмилләндирилмиш нөвү бә"зән "атлаз дэзкаһы" да адланырды. Сәккиз нирәдән ибарәт мурәккәб чиллә дүзүмүнә малик олан дердажгада башлыча олараг, атлаз, тисмөн исә чаршаб тохунурду. Тохума технологиясынын төләбине мувафиг олараг, бу дэзкаһнын 8 нирәси 4 әдәд төпкән /"әҗағбасан", "пәјтахта"/ васитәсилә һәрәкәт етдирилди.

3. К ә л а г а ж ы д э з к а һ ы /XVI табло/. Нисбәтән јүн-күл констраксиясын, пачалсыз гурулмасы, бәсит гурулушу дәфтинә малик олмасы илә сәчијјеләнирди. XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндән е"тибарән онун мәкијјини чиллә чарпазларынын арасындан етүрмәк үчүн хусуси мәкик гургусундан истифадә олунмаға башланмышдыр. Бу сәбәбдән дә бә"зән она "машын дэзкаһы" да дејилди. Бир гәјда олараг, баш ерпәкләри /кәләгажы, чаргат, јајлыг вә с./ биләваситә бу дэзкаһда тохунурду.

Шәрбаф дэзкаһларынын һамсы асма језбәндә, төпкән васитәсилә һәрәкәт етдирилән мутәһәррик нирә системинә, үфүги чиллә дүзүмүнә, әллә ишләдилән дәфтинә малик иди.

Бу тип дэзкаһларда асма нирәләр төпкәнни кәмәји илә галдырылыб ендирилди. Бунуна да тохучу дэзкаһынын гурулушуна илк механик элемент дахил олмушдыр. Мутәһәррик тохучу дэзкаһларында әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлмәсиндә тохума техникасына нирә-пана системини дахил едилмәси мүнүм рол ојнамышдыр. Бу мәсаләдә, һәмчинин, ара ипәјини мәкик васитәсилә чиллә тәјларынын арасындан кечирилмәси усудунун да аз әһәмијјәти олмамышдыр. Мәкијјин мунасиб сиври формасы онун васитәсилә ара ипәјини чиллә тәјларынын арасындан сүр"әтлә вә асанлыгла кечирмәјә имкан вердијиндән тохума просесини сүр"әтләнмәсинә вә беләликлә дә әмәк мәһсулдарлығынын јүксәдилмәсинә әлverişли шәраит јаратмышды. Бу мә"нада нирә-пана системи вә мәкијјин мөјдана кәлмәси Азәрбајҗанын ипәк тохучулугунда һәлә феодализм дөврүндә јүксәк истеһсал техникасынын јарандығыны әкс етдирир. Шәрбаф дэзкаһлары ән"әнәви тохучулуг техникасынын инкишафынын сон јүксәк мәрһәләсини тәшкил едирди. Европа мануфактураларынын бухар машиналарына гәдәрки истеһсал техникасы илә муғәјсә етдикдә Азәрбајҗанын ән"әнәви ипәк дэзкаһларынын Гәрби Европа өлкәләриндәки тохучу дэ-

каһлары илә ејни сәвијјәдә дурдугуну көрүрүк. Лакин ичтимаи-игтисади инкишафын сонрақы кәдиши нәтиҗәсиндә Европада, о чүмләдән Русијада тохучулуг техникасы сүр"әтлә инкишаф едиб текмилләшдији һалда /Русијада артыг 1823-чү илдә жакард системли дэзкаһлар тәтбиғ олунурду¹/, Азәрбајҗанда шәрбаф дэзкаһлары кәһнә дәдә-баба гәјдасы илә давам едирди. Ингилабдан әввәл һәтта һәмин дэзкаһлары текмилләшдирмәк барәдә муғәјжән тәшәббүсләр дә олмушдыр. Лакин бу тәкдирләр әмәли ишдә һәјата кечирилә билмәмиш вә тәшәббүс олараг галымшды.

2. Јездимо дэзкаһы вә онун гурулушу

Өрләр боју ән"әнәви ипәктохума техникасында башлыча јери јездимо дэзкаһы тутмушдыр. Елми әдәбијјатда јездимо дэзкаһына тәсадуғ олунмадығыны нәзәр алараг, этнографик чөл материаллары әсасында бу дэзкаһын гурулушуну әтрафын шәрһ едирик.²

Јездимо дэзкаһы бир-бири илә үзви сурәтдә бағлы олан ишләк вә сабит һиссәләрдән ибарәт иди. Дэзкаһын ишләк һиссәсинә 4 нирә, бир чүт төпкән, нәвәрд, шавалы дәфтин вә күлкә-бағара системи дахил иди /XIII табло, 1-4-чү шәкилләр/.

Нирәләр 8 хырда вә 4 бөјүк күлкә-бағара васитәсилә "пешәнәк" адланан һәрләмә ағачындан³ асылырды. Даһа доғрусу, пешәнәкдән асылмыш бөјүк күлкә-бағараларын һәр бириндән бир чүт хырда күлкә-бағара асылырды. Хырда күлкә-бағараларын һәр бири чијә васитәсилә мувафиг нирәнин үст шүмүшүнә бағланырды /XIII табло, 3-чү шәкил/.

Пешәнәк пачалын кәнарларына бәсдирылмыш бир чүт гол вә ондара бәркидилән дестәк үзәриндә дајанырды. Дестәкләрин бир учу кархананын арха диварынын котилинә, диқәр учу голларын јухары һиссәсинә бәркидилди. Дэзкаһ голлары /узунлуғу 2-2,5 м, ени 15 см, галымлығы 15 см/ чох вахт улама васитәсилә кархананын тәван миллинә бәркидилди.

1. Шелковая промышленность в России. СПб., 1902, с. 55.

2. Дэзкаһын бә"зи һиссәләрини биз Мучу кәндидә тапа билдик. Јери шәрбафларын кәләји илә јездимону вә онун ии принципини бәрпә етмәк мүмкүн олду.

3. Ширванда буна "күч ағачы" дејилди.

Жездимо дэзкаһынын ишлек хиссөлери арасында дэфтин хусуси жер тутурду /XIV табло/. Бир гажда оларак, дэфтин дэске голларынын үзөринө бөркидилмиш гач-гач васитөсиле дэзкаһа гошудурду.

Дэфтинин везифөси алт вө үст чөпө васитөсиле шананы сабит сахламагдан ибарөт или. Тохума просесиндө шананы дэфтинин чөнөлөринин арасына жерлөшдирөндөн сонра каһ саг, каһ да сол элө ону желлөдирдилер. Шана дэфтинлө биркө ирөли-кери һәрөкөт етдикмө чиллө теллеринин чаршазына салынан ара ипөжини ирөли итөлөжиб бир-биринин январна сыхлашдырды.

Дэфтин саг вө сол олмагла, бир чүт голдан, онларын ажат хиссөсине кечирилмиш алт вө үст чөнөдөн, "чүдөфтин" адланан желлөчөкдөн, "пүшбөнд" адланан чијөбөнд вө бурагачдан ибарөт иди /XIV табло, 1-5-чи шөкиллөр/.

Дэфтин голларынын /узунлугу 135 см, ени 12 см, галынлыгы 3 см/ јухары хиссөси пүшбөнд вө бурагач васитөсиле бөркидилиб таразланырды. Голларын орта хиссөсиндөки хусуси дешиклөрдөн кечирилмиш асма или васитөсиле чүдөфтин голлара багланырды. Оуну көмөји илө дэфтин дэзкаһа гошудурду. Адөтөн, онун һәр ики учуна дөмир мил кечирилди. Миллерин 10-12 см-лик хиссөси желлөчөк ролуну ојнајырды. Миллер гач-гачын көзине отурдугда дэфтин саат көфкири сајагы асылы галмагла, јүнкүл төкөндө ирөли-кери һәрөкөт едирди.

Шөрбаф дэзкаһларынын мүһүм ишлек хиссөлөриндөн бири дө шана или. Шананын һазырланмасы илө, адөтөн, "шанабөнд" адланан хусуси уста мөшгүл олурду. Кечмишлө шана дөндөлөри гөргы габыгындан дүзөлдилди. Дөндө төдөрүк етмөк үчүн илк нөвбөдө гөргы ити бычакла бугум-бугум дограныб үзүнүн габыгы /сөдөфи/ чыхарыларды. "Үзлөмө" адланан бу эмөлијјатдан сонра онларын һәр бири 10-12 см узунлугунда дограныб дөндө һалына салынарды. Өлчүсүндөн асылы оларак, һәр бир шанаја 5000-ә гөдөр дөндө ишленирди. һазыр олан-дан сонра онлары сүддө биширдилер. Бунун сајөсиндө дөндөлөр хөјли јумшалиб сөртлијјини итирив вө еластик һала дүшүрдү. Дикөр төрөфдөн бу эмөлијјат нөтичөсиндө һәм дө дөндөлөрин чоллугу азала-раг онларын сөһтү чиллө тели үчүн зөрури олан һамар һала дүшүрдү.

Төлөб олунан милдарда дөндө төдөрүк едөндөн сонра эввөлчөдөн һазырланмиш шана голларын низамланыб дэзкаһа гошудурду. һәр бири

бир чүт гоша чубутлап ибарөт олан шана голларынын арасында боллук јаратмаг үчүн онларын уч төрөфине назик чүпөк гојго сарыјырдылар. Дөндөлөри сахламаг үчүн гоша чубутларын арасын чирешленирди. Бундан сонра дөндөлөр үстдөн амагы санчылмагла шанаја дүзүлдү. һәр дөфө дөндө шана голларынын арасына салынандан сонра голлар сапла сарынарды. Бунун сајөсиндө голлар бир-бирине сыхылиб дөндөлөри мөһкөм сахлајырды. Саргы ипинин көмөји илө һәм дө дөндөлөр бир-бирине битишмир вө онларын араларында чиллө телинин кечмөси үчүн зөрури мөсафа галырды.

Ипөк мө"мулатнын һәр бир нөвүнүн тохума технолокијасындан асылы оларак, шана дөндөлөринин аралары сых /"буи"/ вө ја сөјрөк /"ајгыр"/ олмагла ики чүр дүзүлдү. Буи шананын дөндөлөри арасына сап бир дөфө, ајгыр шананын дөндөлөри арасына икө ики вө ја үч дөфө доланырды. Әмөли иш просесиндө шана нөвлөринин һәр икисине еһтијач олдугундан шөрбафлар шанабөндө һәм буи, һәм дө ајгыр шана дүзөлтмөји сифарыш едирдилер. Чүнки чөртө мө"мулат тохумаг истөдикчө чиллө теллери буи шанаја дүзүлдү. Сөтө вө ја линкө мө"мулат вө сөјрөк /ајгыр/ шана төлөб едирди /XV табло, 8-чи шөкил/.

Шөрбаф шаналары алчу е"тибарилө дө фөрглөнирдилер. Мөсөлән, көлөгөји, чаршаб, јорганузу вө с. кими едөди маллар ешли тохундугундан онларын шанасы бөјүк /1,5 м-дөк/ дүзөлдилди. Бундан фөргли оларак, аршынума маллар үчүн 80 см-дөн 120 см-дөк мүхтөлиф алчулөрдө шана дүзөлдилди.

Адөтөн, шананын дөндөлөри дүзүлөркөн шанабөнд онларын мөррө һесабы илө бөлүрдү. Мөррөлөрин араларына ајырмаг үчүн һәр 200 дөндөдөн сонра шанаја гирмызы вө ја көј рөнкө бојанмиш дөндө салынарды. Бу гажда илө дөндөлөр дүзүлөб гүртараңдан сонра шана голларынын учлары саргы сапы илө бир даһа мөһкөм сарынарды. Мөһкөм олмаг үчүн дөндөлөрин шана голларынын арасындан көнара чыхан һәр ики башы чирешлениб, үзөринө төнзиф вө ја назик парчадан үзлүк чөкөдирди. Шананын өлчүсүндөн вө сыхлыгындан асылы оларак онун һазырланмасы, адөтөн, бир һөфтөдөн 10 күнөдөк чөкирди. Мүчү шөрбафларыннын сөјлөлијјине көсө, Мөшөли Искөндөр сон вахтларедөк шана-бөндилкө мөшгүл олурмуш.¹

1. Мө"думат Мүчү шөрбафларын Сөфтөр Мухтар оглу Солтанов /1884-чү ил төвөлдүдү/ вө Чөфөр Мөшөли оглу Чөфөровдан /1903-чү ил төвөлдүдү/ алынмишдыр.

Жездимо дэзкаһыннын мүтөһөррик һиссөлөриндөн бири дэ төпкөн^I иди /XУ табло, II-чи шәкил/. Бир гәјда оларат, жездимо нирәләри бир чүт төпкөн /узундугу 180-190 см, ени 9-10 см, галыныгы 3 см/ васитәсилә һәрәкәт еттирилди. Онларны һәр биринин орта һиссәсиндә 5 әдәд дешик ачылды. һәмин дешикләрин бу вә ја дикәринә кечирилмиш чижә васитәсилә төпкөн нирәләрә гошудурду. һәм дэ төпкөн нирәјә Облаваситә дејил, "шүфтир" адланан тәнзимләјичи васитәсилә бирләширди /XУ табло, 9-чу шәкил/. Бунун үчүн төпкөн әввәләчә шүфтирләрә гошудурду.

Төпкөн тајларн шүфтирләрә "палавал" адланан һалгалы гәјш васитәсилә гошудурду /XУ табло, 9-чу шәкил/. Онун бәјүк илкәји шүфтирә, кичик илкәји метал һалгаларын кәмәји илә төпкөн чижәләринә бирләширди. Дешикләринин јерини дәјишмәклә төпкөн тајларыннын бәрк вә ја бош басылмасы тәнзимләнирди. Чижә төпкөн тајларыннын гәбаг дешикләринә бағланлыгыда нирәни чох, арха дешижә гошудулаңда аз ашағи ендирирди. Беләликлә дэ чиллә чарпазларн аз, јәхуд чох араланырды. Мәкијин асан кечмәси үчүн чиллә чарпазларыннын кен ачылмасы вачиб шәрт иди.

Төпкөн тајларыннын гәбаг башн пачалын кәнарына узатылмыш, "күндә" адланан тирә /узундугу 2 м, ени 20 см, галыныгы 15-18 см/ бәнд едилди. Бу мөгсәдлә күндәнин орта һиссәсиндә 25 см ениндә маила кәрт ачылды. һәмин кәртин мәркәз һиссәсинә сыра илә үч әдәд мидбар чалынырды. Төпкөн тајларыннын учундакы кәндәлән дешикләр мидбарларын башындакы дешижә тушуна тутулаңдан сонра онларын һамасы "мәһвәр" адланан ағач ох васитәсилә бирләширилди. Бу гәјда илә төпкөн тајлары мидбара гошудуғда, пачалын ичәрисинә доғру саллаг вәзијјәтдә галдырды.

Шүфтирин һәр бири 8-10 јердән "саз" адланан гоша илкәкли асма ипи васитәсилә бир чүт нирәјә бәнд едилди. Бунун сајәсиндә төпкәнин сағ тајынн басдығда гәбаг шүфтир бир чүт өн нирәни ашағи дәртир, бу һалда күлкә-бағара васитәсилә арха нирәләр јухарн галхырды. Төпкәнин сағ тајынн бурахыб сол тајынн басдығда исә сол шүфтир ашағи ениәклә, өзү илә бәрабәр арха нирәләри дэ ашағи дәртирди. Бу һалда гәбаг нирәләр јухарн галхырды. Беләликлә, төпкөн^I. Бастал вә Шемахыда буна "пајтахта" дејилир.

кән тајларынн невоә илә басыб бурахмағла нирәләр гоша һалда тәлдирлыб өндирилирди. Мәһз бунун сајәсиндә дэ чиллә тајларыннын тај-расты мүтәмали сурәтдә галхыб енир вә мәкијин кечмәси үчүн "ағна" ачырды.

Жездимо дэзкаһыннын сабит һиссәләри арасында жезбәнд мүһүн јер тутурду. Чилләнин гәләмәкләре долаңмыш учу жезбәндә асылдығындан, әдәтән о, кархананын арха диварыннын јухарына, чох вәйт исә билаваситә тавана јахын сәптә бәркидилди.

Кәләгәји дэзкаһындан фәргли оларат, жездимо дэзкаһыннын жезбәндә гәргарлар ики чәркә илә дузулурду. Она кәрә дэ жездимо жезбәндәнин бармағларн хәјли узун олмағла онларын һәрәсинин арасына бир чүт гәргар јерләширди.

Жезбәнд тахтасына /узундугу 1 м, ени 20 см, галыныгы 5 см/ сыра илә бәркидилмиш ағач бармағлар /II әдәд/ бир чүт нәзик ох васитәсилә гәргарларн өз арасына алыб сахлајырды. Бармағларын һәр биринин үзәриндә, дал-гәбаг олмағла, бир чүт дешик ачылды. һәмин дешикләрә кечирилмиш ох васитәсилә гәргарлар жезбәнд бармағларыннын арасына дузулурду /XУ табло, 4-чу шәкил/. Чилләни жезбәндә гошмағ үчүн оху кәри чәкмәклә чиллә телләрини гәргарынн үзәриндән ашырыр, сонра оғу өз јеринә салырдылар.

Шәрабф дэзкаһларыннын бөтүн типләриндә тәсадүф едилән мүтәһәрик һиссәләрдән бири дэ нәвәрд иди /XIII табло, 4-чу шәкил/. Нәвәрд чилләнин бир башынн дәртылмыш вәзијјәтдә сахламағла бәрабәр, һәм дэ һазыр мә"мулатн өз үзәринә доләјырды. Бу вәзифәни јеринә јетирмәк үчүн нәвәрддин үзәриндә онун боју узуну кәп јәрвгн, бир учунда исә шәлкәт үчүн дешикләр ачылды. Нәвәрдди бирләтмағ үчүн онун һәр ики башында ох ролуғу ојнајан гыса /10 см/ чыхынтн дүзәдилди. Нәвәрддин боју ипәк мә"мулатыннын енинә мувафиг олурду. Мәсәлән, гәновуз нәвәрдинә чәршәб вә ја кәләгәји доләмағ олмурду. Она кәрә дэ ипәк мә"мулатыннын нөвүндән асылн оларат һәр дәфә дэзкаһынн жезбәнд вә нәвәрдди дәјилдирилди.

Бир гәјда оларат, нәвәрд жезбәндәни әкс тутубыла, ајағ чаласыннын /пачалын/ кәнарында басдырылмыш бир чүт дәстәјин арасына гурашдырылды.

Нәвәрдн "пөлкеш" адланан бир чүт агач тохмат васитәсилә фырладырчылар /XУ табло, 6-чы шәкил/. Оун сабит галмасы үчүн пөлкешн арала италәјиб учуну "басачаг" адланан кырдынын кәзинә кечирилдләр. Нәвәрд тәләб олунан гәдәр фырладылыб чиллә телләри партыланлан сонра пөлкешин сиври учу басачагын кәзләриндән биринә илишдирилләрди.

Мүтәһәррик шәрбаф дэзкаһларыннын ишләк һиссәләри арасында мөкик хтосун јер тутурду. Әмәк мөһсулдарлыгыннын јүксәлтмәјә имкан верәя мөкик арә ипәјиян чиллә тајларыннын арасында сүр"әтлә етүрүлмәсинә тә"мин едирди. Мөкијия формасы вә гурулушу онун даһындыгы вәзифәјә ујғунлашдырылмышды. Чиллә телләринә илишкәмәк үчүн мөкијия һәр ики учу сиври, лүлә кечирилән орта һиссәси кашал формада дүзәлдиләрди. Мөкијия бу мүнәсиб формасы ону чевирмәдән сағдан солә вә әксинә олмагла, һәр ики истагмәтә атмага вә беләләкә дә вахт иткисини азалтмага имкан верирди.

Ипәк сарныннын лүләни мөкијә салмат үчүн онун лүлә јарыгыннын арасына мүтәһәррик мил кечириләрди. Лүлә милә тахыландан сонра јарыгын диянә јатнадырыләрди. Ипәк теланын учу сүмүрмә јоду илә мөкијия "мунчуг" адланан дешијияндән бәјирә чыхарыларди. Мөкик чиллә чарпазларыннын арасы илә о тәрәф бу тәрәфә атылгыча ипәк телә иләннин үзәриндән ачылыб чиллә чарпазларыннын арасына дүшүрди.

Гочә шәрбафларын сәјләдијинә кәрә, ишләнмә нәтичәсиндә мөкијиян учу јејәлиб китләшпәјияндән кечинишдә чох вахт онун бурнуна "мунштүк" вә ја "усук" адланан метал учлуг кечириләрди.

Мөкик атылыб тутулан заман бә"зән әлдән сүрүшүб јәрә, пачалын ичинә дүшүрди. Буна јол вермәк үчүн тохума просеси заманын чилләни алтынә вицдән тохунмуш "пешкирә" адланан өртүк тутулурду.

Језлимә дэзкаһында тохума просеси үчүн зәрури олан бир сыра јарымчы ләвәзимат /хәрәк, чарпаз гаргылары, мәтид, кан чубугу, карванкеш, мумал агачы вә с./ ишләнәрди.

Мә"лум олдугу кими, тохума просеси чиллә тајларыннын партылыб вәзифәјәтдә олмасына тәләб едирди. Бу мөһсәдлә хәрәк агачыннын ирәләрдән бир гәдәр арха тәрәфдә олмагла, кәңдәлән вәзифәјәтдә чилләнин үзәринә узалыр вә учларыннын ипәк васитәсилә дәртыб күндәјә баг-

лајырдылар. Бунун сәјәсиндә хәрәк чиллә телләрини ашағы басматла ону кәрилмиш һалә салырды.

Чиллә чарпазларыннын позулмасы үчүн хәрәкдән башламыш језбәндә гәдәр онларын арасына 5 әдәд гаргы кечириләрди.

Тохума просесиндә чиллә телләринин бүзүлмәсинә јол вермәк вә беләләкә дә парчанын агачыннын әјилмәси еһтималыннын гаршысини алмат үчүн "мәтид" адланан, һәр ики башына ијнәләр сәнчылмиш бир чүт аршынасјагы лөһһәдән истифадә олунурду. Мәтид голларыннын бир тајнын үзәриндә 5 дешик ачылыр, джәкәр тајнын учуна чизәли гармат бағланырды. Кәркәр мәтид голларыннын ијнәли учларыннын парчанын кәнарларынна сәнчәндән сонра голлары кәнара басыб гармагы мүвәфиг дешикләрдән биринә кечкирди.

Ипәк мә"мулатынын бир гәсмә сых вә мөһкәм тохунурду. Бунун үчүн дә дәфтини бәрк зурмат тәләб олунурду. Дәфтанын зәрбә күчү нү артырмаг үчүн онун һәр ики башына "пәрсәк" адланан агыр јүк /15-16 кг/ бағланырды.

Тохума просесиндә мумал агачыннын кәмәји илә чиллә телләринә вахташыр мумал чәкәләрди.

Чилләни башы нәвәрдә кан чубугу вә карванкеш васитәсилә бирләшдириләрди.

3. Чилләни дэзкаһа гәшулмасы вә нязамланмасы

Шәрбаф ирә-шанајә дүзүлмәш 120-150 арзын узунлугунда бир бәстан ишнә чилләсинә дэзкаһа кәркәр /кәлфә/, јажуд пәстакарны кәмәјәлә гәшурду. Бу әмәлијјат шәрбафлар арасында мүхтәлиф чүр адланырды. Мүчү шәрбафлары ону "чилләни узадылмасы", Шамаһи вә Басгал шәрбафларн "ишнә бәрә чәкәлмәси" адландырылды.

Јери кәлмишкән белә бир чәһәтә дә гәјд едәк ки, һәр ишнә ифадә өз мөгамында дүзүк ишләнмәккә, тохума просесинин маһијјәтинә әјдын ифадә едирди. Буларын арасында фәрг бундан ибарәт иди ки, онлардан бири әмәлијјатны бәшләнгич мәрһәләсинә аид олуп чилләни баш һиссәсинин вәзифәјәтинә, ја"ни онун ирә-шана сәмтиндәки еһ һиссәсинин ачылыб дэзкаһны арасына узадылмасынны, джәкәри исә гурашдырма әмәлијјатыннын сөн мәрһәләсинә, ја"ни језбәни тәрғарларыннан сәлләнмиш чилләләрин асма јүк васитәсилә нязамланмасынны әкс етидирилди.

Мәһә е"тибарилә фәрс дилиндән кетүрүлмүш "өвр" истилаһинин семантик мә"наларн ичәрисиндә "јук" вә "тај" мәфһумларн¹ хусуси јер тутур. Фәрс дилинин тә"сиринә мә"руз галма факты кәнд јерларинә нисбәтән Шамаһ шәһәриндә даһа чох муһабидә олунурду. Чиллә телләри мәһз бар, јә"ни јук сәјәсиндә тохума просеси үчүн зәрури олан кәрили јајә бәһзәр муһасиб бир вәзијјәт алырды.

Иһин бәрә чәкилмәси әмәлијјәтә ардычыл сурәтдә бир-бирини тамамлајая бир вәчә мәрһәләјә бөлүнурду. Чох вахт бу иһи кәркәр /хәлфә/ пәстәкәр вә ја пуштбәһин кәмәји илә кәүрүдү. Бу мәгсәдлә о, әввәлчә иһи пачалын гәрһисиндә ачыб чилләнин гәләмәкләрини језбәндин алтына, онун һирә-шәвалы бәһһинә исе пачалын ичәрисинә сәһһирдү.

Истеһсал технолокијасынын теләбиянә ујғун оларат, илк нөвбәдә чилләнин ишләк һиссәси, јә"ни һирә вә шәһә дәзкәһә гошулурду. Пәстәкәр пуштбәһндә² муштәрәк сурәтдә шәһә вә һирәләрин бәһһиндән тутуб јукһәри галдырдырды. Әввәлчә шәһә дәфтинә салдырды. Бунун үчүн кәркәр дәфтинин үст чәнәсини араләјиб шәһәни алт чәнәсини јарыгына отуздурандан сонра үст чәнәни ашағы ендирирди. Бу һалда шәһәнин бәһ чыхытсын үст чәнәнин јарыгына кечәрәк сәбит вәзијјәт алырды.

Шәһә дәфтинә салыныб јербәјер едиләндән сонра һирәләр дәзкәһә гурашдырырды. Бир гәјдә оларат әввәлчә дәл, сонра габәг һирәләр күлкә-бәғаралардан асылдырды. Бунун үчүн кәркәр әввәлчә 8 әдәд хырда күлкә-бәғараны чилләләрин һирә чубугларына бағлајыр, сонра онларын әзләринә 4 әдәд бәјүк күлкә-бәғарадан асырды. Бу гәјдә илә бәјүк күлкәләрин һәр бириндән иһи әдәд хырда күлкә-бәғара асылдырды. Хырда күлкәләрин дәрду 1-чи вә 3-чү һирәни, дәрду исе 2-чи вә 4-чү һирәни асылы вәзијјәтдә сәһләјырды. һирәләрин бу чүр дүзүлүш системә күлкә-бәғара вәситәсилә онларын нөвбәли сурәтдә еһиб-гәлхмәсинә тә"һин едирди.

Јерә кәлмишкән бир чәһәти гәјд еләк ки, орта әсрләрин үмуми техника кәрилији шәрәитиндә Азәрбајҗанн шәрәбәһһи сәнәтиндә күлкә-бәғара системинин тәтбиғи, бәсит формада олса да, техника үнсүрләрдән истифадә олунмасы баһһынндән өз дөврү үчүн мүтәрәғти һал иди.

1. Бәх: Әрәб вә фәрс сөзләри лүғәти. Бәкә, 1966, с. 35.

2. Пуштбәһнд истилаһи фәрсчә "кәмәкчи", "муһавин", "архә" мә"наларынн бәһһирән пушти вә бәһнд сөзләриндән әмәлә кәлмишди. Бәх: јәнә орада, с. 507.

Бу техника јенилијин јаранма тарихи дүрүст мә"лум олмасы да, тохучулуг сәнәтиндә күлкә-бәғарадан истифадә олунмасы Азәрбајҗан сәнәткарларынн мүәјјән гәдәр механика гәһуһларынә бәләд олдуғларынн вә бу биликләри истеһсалата бачарыгла тәтбиғ етмәји бачардығларын әкс етдирән тарихи факт кәһи диггәти чәһб едир.

Һирә вә шәһәни дәзкәһә гошуб гуртарандан сонра чилләләрин бәһһини кәрванкеш вә кан чубугу вәситәсилә нөвәрдә бирләшдирирдылар. Бу мәгсәдлә кәркәр нөвәрдин архасына кәчиб әввәлчә кәрванкешин сачағларынн чиллә телләринин учуна бағлајыр, сонра кан чубугуну кәрванкешин бәһ бүкүјүнүн арасына алыб нөвәрдин јарыгына сәһһирди. Ачылмасына дәјә кәркәр пәлкеш вәситәсилә нөвәрди 1,5-2 дәфә фырлатмагла кәрванкешин онун үзәринә долајырды.

Чилләнин дикәр бәһһи језбәндән асылдырды. Бунун үчүн әввәлчә үст, сонра исе алт чәркәнин гәрғарларынн чилләјә вурурдулар.

Тохума просесинин зәрури техника шәртләриндән бири дә чиллә телләринин "вәз", јәхүд "раваз" адланан ишләк һиссәсини¹ дәртылыш вәзијјәтә сәһләтдән ибарәт иди. Буна хусуси јүк торбасы вәситәсилә һәһл олурдулар. Оһа кәрә дә чилләнин сәрбәст һиссәсини гәләмәјә долајиб гысалдыр вә чүпәк вәситәсилә ишләк бағлајырдылар. Језбәндән асылы гәһһиш чилләләри дәртылыш вәзијјәтдә сәһләмағ үчүн гәләмәкләрин алт чүпәјинә хусуси јүк торбасы бағландырды.

Торбаларда јүкүн миғдары бу вә ја дикәр мә"мулат нөвүнүн тохума техникасынн теләбиянә мүәјјән олунурду. Мәсәлән, кәләгәји чилләсинин һәр бир гәләмәјиндән 1 кирвәнкә, чәрто тохуна чаршәб чилләсинин исе һәр гәләмәјиндән 15-16 кирвәнкә јүк асылдырды. Тохума просесиндә чиллә теләнин бәһ олдуғу ашкар едилдикдә јүкүн миғдары артырылар, әксинә, чиллә чох дәртылыш телләри тез-тез сывдығда онун миғдары азалдырды.

Иһин бәрә чәкилмәсинин сонунчу мәрһәләсиндә һирәләр тәпкән тајларынә гошулурду. Бу мәгсәдлә әввәлчә шуфтирләри параләл вәзијјәтдә һирәләрин алтына бәһнд едир, сонра онларын тәпкән тајларынә бирләшдирирдылар. Шуфтирләрдән бири чилләнин рәст тајларынә кәчирилмиш гәбәг һирәләрә, дикәри исе онун тәк тајларынн сәһләјәһ дәл һирәләрә бәһнд едилди. Бу чүр бирләшмә онларын нөвбә илә

1. Чилләнин нөвәрлдән језбәндәдәк олан һиссәси Ширван шәрәбәһһарын арасында "вәз" вә ја "раваз" адланырды.

ениб-галхмасын тэнэмлэжирди.

Бутун бу эмалијјатлар баша чатандан сонра чиллэ тарваланыб
низам салынырды. Бунун үчүн каркэр нэвэрдин архасында эјлэшиб
ајатлары илэ тэпкэн тајларыны нэвбөилэ басыб чиллэје "агыз" ач-
дырырды. О, эввөлчэ тэпкэнин саг тајынн басыб чиллэнин раст тај-
ларыны јухары, тек тајларыны ашагыја доғру аралајырды. Бу һалда
пестэкар гаргыны чарпазларын арасына салыб језбөндө доғру јуха-
ры галдырырды. Сонра каркэр тэпкэнин сол тајынн басыб, эввөлки-
нин аксына чиллэје агыз ачдырдыгда пестэкар иклинчи гаргыны чар-
пазларын арасына салыр вэ ону јенэ дэ јухары дартмагла, баш гар-
гыја јахылашдырырды. Бу гайда илэ чиллэ чарпазларынн арасына
5 эдөд гаргы кечирилерди. Парча тохунуб нэвэрде доланыгыча чиллэ
чарпазларына кечирилмиш гаргылар ирэли јеримэсин деје, баш гаргы-
нын учлары илэ језбөндө, дикэр гаргылар исэ нэвбө илэ өзүндөн
сонраке гаргыја бағланырды. Тэкчэ "песбөрдя" адланан сон гаргы
"хэрэк" агачына бағланырды. Бундан сонра хэрэк /басачаг агачы/
чијэ васитэсилэ дартылыб дестэклэрин дибине бағланырды. Бунун
сајэсинде језбөндөн ениб кэлэн чиллэнин раваз һиссэси керилмэк-
дэ ики гисмэ ајрылырды: чиллэнин нирэ-шана сэмти там үфүги везиј-
јет алыр, језбөнд сэмти мөвилэ һалда галырды.

Чиллэнин шүлөнмэси. Эн"энэви шәрбафлыг сөнөтінде билаваситэ
тохума просесине башламаздан эввөл чиллэнин раваз һиссэсинде бир
сыра элаве ишлэр керүлүрду. һазырлыг тэдбирлэри ичэрсинде чиллэ
теллэринэ "шү" адланан јапышгөн мөһлуду вурулмасы хусуси јер ту-
турду. Гоча шәрбафларын сејлэдијине керэ, чиллэје шү вурмагда
эсэс мөгсөд ону "дирилтмэк" или. Бу јолла чиллэ теллэри дэнэвэр-
лөшдирилер вэ сүрүшкөн һала салынырды. Белэликлэ, чиллэ теллэри-
нин шана вэ нирэлэрдөн кеччэси хејли асанлашырды. Мүчү шәрбафла-
ры билдирдилэр ки, чиллэ теллэринэ шү вурулмадыгда дэзкәнда о,
"јеримирди".¹

Бу эмалијјатла, бир гайда олараг, пестэкар мөшгул олуруду.
О, шү мөһлудуны агачна долдуруб пилэмэ үсүлү илэ чиллэ теллэри-
нин үзэринэ чилэјарди. Гейд етмэк лазымдыр ки, шүлөнэ эмалијјатла
бутун чиллэ бөјү тэкрарленырды. Она керэ дэ һэр дөфө чиллэнин
шүлөнмиш раваз һиссэси тохунуб гуртарандан сонра ону ирэли чөкир
1. Мө"думат Мүчү шәрбафы Сәйтэр Мухтар огду Солтановдан алынмалдыр

вэ хам һиссэсине јенидөн шү вурулурду. Чиллэнин шүлөнмиш һиссэси
тамам гурујендан сонра тохума просесине башланырды.

Чиллэје мумал чөкмө. Чиллэ теллэринин сүрүшкөнлијини артыр-
маг вэ дэзкәнда јахшы "јеримэсини" тэ"мин етмэк мөгсөдилэ она ары
муму /"мумал"/ ауртулурду. Бунун үчүн пестэкар эринмиш ары мумуну
гаргыдан дүзөлдилмиш мумал агачынын үзэринэ сүртүб, кәһ алтден,
кәһ да үстдөн олмага, бир нечэ дөфө теллэрин үзүнэ чөкирди. Шәр-
бафларын сејлэдијине керэ, сон вахтлар бу мөгсөдилэ мум эвэзине
парафин ишленирди.

Чиллэнин пэзләнмэси. Чиллэ узадылан заман онун теллэри сө"-
зөн бир-бирине јапышыб доланыг дүшүрду. Белэ тел чиллэ чарпазлары-
на чатанда синыр вэ белэликлэ дэ тохума просесинин дэнкисэсине
сәбәб олуруду. Доланыг тел араламаг үчүн пестэкар чиллэ тајларыны
баш вэ шөһадет бармагынын учу илэ тутуб еһмалча дартыр вэ гөҗлө-
төн бурахырды. Сөнөт дили илэ бу эмалијјатла "чиллэнин пэзләнмэси",
јахуд "пешанланмасы" дејилирди. Пэзлэмэ нәтижэсинде бир-бирине
доланыш теллэрин тову ачылыр вэ онларын үзэриндәки гырынтылар
төкүлүрду.

Чиллэнин пүрүзләнмэси. Тохума просесинде арабир сыныш чиллэ
тајларыны өз јерине тутуб уч-уча чаламаг лазым кәлирди. Бу мөгсөд-
лэ дэ пестэкар гырын тел читрэ вэ "пүрүз" адланан ипэк гырынты-
сы васитэсилэ буруб бир-бирине чалајырды. Пестэкар сыныг теллэри
пүрүзлөјөркөн¹ ејни заманда һаһамар теллэрин тифтэсини дэ кетүрүр
вэ читрэли бармагларын илэ ону буруб еширди.

Шүлэмэ истиһона олмага, һазырлыг эмалијјатларынын /мумал чөк-
мэ, пэзлэмэ, пүрүзлэмэ/ демек олар ки, һамысы билаваситэ тохума про-
сесинде, һәм дэ иши дэјандырмадан ичре олунурду.

Тохума просесинде чиллэнин "ишлэниб е"мал олунмуш" ваз һиссэ-
си түкөнөндөн сонра пестэкар хам чиллэнин мувафиг һиссэсини јени-
дөн ишлэјиб тохума эмалијјатына һазырлајырды. Бунун үчүн о, илк
нэвбөдө гөлэмеклэри бир-бир ачыб чиллэни узадыр, сонра ону шү вэ
мумал васитэсилэ ишлэјиб тохума просесине һазырлајырды.

¹. Бастал кәндинде бу эмалијјат "дүк чатма" адленырды. Мө"дум ол-
дугу кимн, һэр кәлағәји үчүн ајрыча дүк чатылырды.

4. Тохума процеси

Шәрбафлыг сәнәтинин һәлләдичи мәрһәләси олан тохума процеси сәнәт дили илә "дутатма" адынырды. Адәтән, бу әмәлијјатла била-васитә каркәр, јахуд кархана саһиби /шәрбаф/ өзү мәшғул олурду. Каркәр дэзкаһнын "кункаһ" адланан одурачаг тахтасы үзәриндә әјлә-шиб әјагларыны төпкәнин сағ вә сол тајларына сәјкәјәндән сонра нәвәрди фырлатмагла, чилләнин шүләмиш һиссәсинин башнын ирә-шанадан габага кечирирди. Сонра о, мәтили карванкешин кәнарлары-на бәсиб телләри таравлајырды.

Билаваситә тохума процеси ара ипәјиня чиллә чарпаазларынын арасына салмагдан вә онлары дөфтин васитәсилә вуруб бәркитмәкдән башланырды. Бунун үчүн шәрбаф илк нөвбәдә ара ипәји сарынмыш лу-ләни мәкијин миллинә кечириб, ону өз јеринә јатырандан сонра мәки-јин мунчугуну сормагла, теллин учуну бајыра чыхарырды. О, төпкәнин каһ сағ, каһ да сол тајыны басмагла, чиллә чарпаазларынын аралајыб нөвбә илә "агыз" ачдырырды. һәр дөфә чиллә чарпаазлары ачылыб-әр-түләркән о, бир әли илә мәкијини каһ сагдан сола, каһ да солдан са-га атмагла о бири әли илә тутурду. Мәкијин мунчугундан чезәлә-ниб чилләнин чарпаазына дүшән ара ипәјини о, дөфтин васитәсилә дартыб карванкешин јанына чәкирди. Мә"мулатын нөвүдән асылы ола-раг, дөфтин бәрк вә ја бош вурулурду. Мәсәлән, кәлагајн сәјрәк тохундугундан ара ипәји, демәк олар ки, зәрбә кәрмүрду. Телләр садәчә дөфтин васитәсилә бир-биринә јанадырылырды. Бундан фәрг-ли олараг, чәрто гановуз, јахуд чаршаб истәһсалында дөфтинин зәр-бәси күчлү олурду. һәр дөфә чиллә чарпаазларынын вәзијјәти дәји-шиб тајларын мөвгәји алт-уст олдугча онларын арасына атылаң ара ипәјинин архасы чиллә тајларынын јени чарпазы илә бағланырды. Бу гајда илә әмәлијјат арамсыз сурәтдә тәкрар едилмәклә ипәк мә"мулаты тохунуб һазыр олурду.

Һәр дөфә бир чәрәк /20 см-ә гәдәр/ тохунуб һазыр оlanda кар-кәр мәтидин јериня дәјишдирәрәк ирәли чәкирди. Сонра о, пәлкеш васитәсилә нәвәрди фырладыб парчанын тохунмуш һиссәсини она дола-јырды.

Адәтән, 25-30 аршың тохунандан сонра нәвәрдин долағы јогу-нујуб тохума процесинә мане олурду. Она карә дә каркәр һазыр

һиссәни кәсиб кәтүрмәк үчүн нәвәрди керя фырладыб бошалдырды. Бунун үчүн әввәлчә гөләмәклерин һәмсы ачылыб језбәндиң алтын-ла јерә гојулур, сонра нәвәрди керя фырладыларат мә"мулатын то-хунмуш һиссәси ачылырды. Каркәр парчанын јарым аршынын саҗла-јыб, галан һиссәсини кәсиб кәтүрүрду. Шәрбаф һазыр мә"мулаты аршың илә елчүб тәһвил алындан сонра каркәр вә пәстәкарин әмәк һатгыны верирди. Ејни гајда илә әдәди маллар тохунуб нәвәрлә сарыныр вә долдугча кәсилиб кәтүрүлүрду.

Мә"лум олдугу кими, ән"әнәви шәрбафлыг сәнәтиндә ипәк мә" мулаты әдәди вә аршыңнума олмагла, ики формада тохунурду. Аршың- нума тохунан малдан фәргли олараг, әдәди маллар үчүн елчү ипин- дән истифадә олунурду. Нәвәрдин бир учуна бәнд едилмиш елчү ипи мә"мулатла јанашы нәвәрдә доланырды. Елчү ипинин учуна чатанла чилләдә јарым чәрәк ара вериб тохума әмәлијјаты давам етдирилир- ди. Нөвбәти әдәди малың бојуну тутмаг үчүн каркәр елчү ипинин долағыны керя ачырды.

Тохума әмәлијјатнын давам етдирмәк үчүн каркәр кәсиб пар- чанын учуну кан чубугуна бүкүб нәвәрдин јарыгына салыр, сонра чилләни јенидән нәвәрдә гошурду. Галан әмәлијјатлар илк мәрһә- ләдә олдугу кими тәкрар етилирди. Каркәр дэзкаһнын кункаһында, пәстәкар језбәндлә хәрәјин арасында өз ишләри илә мәшғул олур, шакирд исә бир учдан бошалмыш лулә үзәринә ара ипәји сарыјырды.

КƏЛАГАҖЫ ИСТЕҖСАЛЫ

I. Калагажынын тохунмасы

Җазылы мә"луматларын чатышмазлыгы үзүндөн Азербайҗанда калагажы истеҖсалынын тарихини дәгиг сөйләмәк олмур. Доғрудур, җазылы мә"кәзләрдә, хуоусилә ерәб вә фарс дилли мәнбәләрдә Азербайҗаннин орта әср сәнәт истеҖсалындан бәһс олунаркән о заманки тохума мә"мулаты арасында баш ертүҗүнүн дә ады чәкилирди. Ә.Ә.Әлизадә "Һүдүд әл-әләм"ә истинад едерәк X әсрдә Бөрзәнд шәһәриндә ертүк истеҖсал олундугуну хәбәр верир.¹ Лакин баш ерләҗинин һансы нөвүндән сәһбәт кетдиҗи һәинки бурадан, һәбелә сонраки мәнбәләрдән дә дурот бәлли олмур. "Әҗәиб-әд-дүнҗа" адлы XIII әср аноним мәнбәҗиндә Тәбризин сәнәт мөһсуллары садаланаркән онларын арасында җенә дә умуми шәкилдә ертүк, һәм дә күләбәтиндә тикилмиш ертүк ады геҗд олунур.² Керүндүҗү кими, орта әср мәнбәләриндәки мә"луматлар баш ерләҗинин һансы нөвүндән сәһбәт кетдиҗини мүәҗ-җәнләшдирмәҗә имкан вермир. Бу мүшкүлү сон орта әср мәнбәләри дә аҗдынлашдыра билмир. Ј.Стреҗс Шамахы задәкәнлары арасында шәһрәт газанмиш күләбәтин тохумалы җүксәк кеҗфийәтли баш ерпәклериндән бәһс едир.³ Мә"тәбәрлиҗинә һеч бир шүбһә олмаҗан бу мә"лумат баш ерпәклеринин джәһр нөвләринин мөвчүд олдуғуну инкар етмәсә дә, ХҮП әсрдә Шамахыда басмағәлиб үсулу илә ерпәк истеҖсалынын истисна едир. Чүнки күләбәтин тохума техникасы илә һазырланмиш мә"мулат басмағәлиб үсулу илә она әләвә бәзәк вурулмасы фактыны лугумсуз едирди. Бунунла белә, ХҮП әср мәнбәләриндә Азербайҗаннин бир сыра шәһәрләриндә һазыр парча үзәринә боҗа вәситәсилә һахшсалма техникасы /гөләмкар сүфрә,чит вә с./ кенлә җаҗылмишди. Әлиҗә Чәләби Нахчыван кишиләринин гөләмкар парчадан кеҗнәк кеҗдикләрини хәбәр верир.⁴ Дәмәли, ХҮП әсрдә боҗег үсулу илә бәзәк техникасы Азербайҗаннин тохучулуг мәркәзләриндә өзүнә мөһкәм җер тутурмуш. Азербайҗаннин декоратив-тәтбиҗи сәнәт мөһсуллары арасында исә өзү-

1. Ә.Ә.Әлизадә. Кәстәрилән әсәри, с. 48.

2. Җенә орада, с. 50.

3. Ј.Стреҗс. Кәстәрилән әсәри, с. 245.

4. Ч.Чәләби. Кәстәрилән әсәри, Ш бур., М., 1983, с. 115.

нүн орҗинал бәзәк техникасына керә калагажы мүстәсна әһәмиҗәт кәсб едирди.

Басманахыш үсулу илә ипәк мә"мулатынын бәзәдилмәсинин ән ти-пик нүмунәси олмағ е"тибарилә калагажы өзүнүн истеҖсал техникасына керә ән"әнәви ипәк мә"мулаты ичәрасында спәсифик сәҗийә дашымышдыр. Азербайҗаннин бир сыра этнографик зоналарында "чәргәт" ады илә мә"лум олан бу зәриф ерпәк нөвү ән"әнәви шәрәфлиғ мәркәзләринин, демәк олар ки, һамысында истеҖсал олунурду. Лакин XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә гузәҗ Азербайҗаннин ән"әнәви калагажы истеҖсалы мәркәзләри /Шамахы, Басгал, Шаки, Шуша, Кәнчә/ объектив сәбәбләр үзүндән, хуоусилә учуз фабрик малларынын кустар кархана мөһсулларыны сыхыштырмасы нәтиҗәсиндә өз мөвҗеҗини дәҗишмәклә иди. XX әсрин әввәлләриндә бу процес даһа дә дәринләшмиш вә Азербайҗаннин калагажы истеҖсалы ики әсәс мәркәздә, Басгал вә Кәнчәдә чәмләшмишди. О дөврун статистик мә"луматна керә, Биринчи дүнҗа муһарибәсиндән әввәл Басгалда 1400 дөзкаһа малик 300 кустар сәһибкар шәрәфханасы вәрди. Оун иллик истеҖсал күчү I милҗон 800 миң әдәд калагажы ваһидинә чатырди.¹ Керүнүр, бу гәдәр калагажыны боҗамаға Басгал боҗагханаларынын истеҖсал күчү чатмадығындән һахшланмағ үчүн оун кеҗли һиссәси Кәнчә вә Бакиҗа кәндәрилирди. Муһарибәдән әввәл Кәнчәдә 15 сәһибкар мөхсус 200 ипәктохума дөзкаһы ишләҗирди ки, бурала дә илдә 30 миң әдәд калагажы истеҖсал олунурду.² Бундан 10 ил кечәндән сонра, җә"ни 1924-1925-чи илләрдә Кәнчәдә калагажы усталарынын сәҗи артыб 800-ә чатмишди. 1200 шакирди олан бу карханаларда илдә 640 миң әдәд калагажы тохунурду. Бу дөврә шәһәрдә боҗагханалары сәҗи 60-а чатмишди.³ Кәнчәдә кустар калагажы истеҖсалынын ипәк фабрики мөһсулларынын рәҗәбәтинә давам кәтирмәси вә муһарибәдән әввәлки истеҖсал сәвиҗәсинә кечмәси, һәр шеҗдән әввәл, даһили базарда Шәрг мотивали калагажы мә"мулатына ол н теләбәтлә үз-ви сурәтдә бағлы иди. Кәнчәнин мөшһүр ағзәмин калагажылары тәкчә Азербайҗанда деҗил, гоншу өлкәләрдә дә шәһрәт газанмишди.

Азербайҗанда кустар калагажы тохучулугу хырда әмтәә истеҖсалы сәҗийәси дашымышдыр. Адәтән, һәр бир карханада 2-3 калагажы

1. С.Ахмедов. Проблемы кустарной промышленности Азербайджана, "Экономический вестник Азербайджана", 1926, № 6, с. 42.

2. Җенә орада, с. 42-43.

3. Җенә орада, с. 43.

дэзкаһи гурудурду /XVI тәблө/. Истеһсал просесләринин хејли һиссәси /нәғтатлығ, тәрраһлығ, ипәкбиширмә, товвермә, боҗема вә с./ кәтүрә иш үсүлү илә евлә сифаришлә көрдүрүлдүҗүндән кәләҗәји қарханасы үчүн о гәдәр дә кениш истеһсал саһәси тәләб олуиҗурду.¹

Кәләҗәји истеһсалынын белә бир сөҗиҗәви хусусиҗәти дә дигрәти чәлб едир ки, бә"зи қарханалар ихтисаслы уста әмәји тәләб едәр бир сыра просесләри ичра етдирмәк үчүн ортағлы гәјдада, пешәкар усталара сифаришлә иш көрдүрүрдүләр. Мәсәлән, һәр 2-3 шәрбағһы бир нәфәр ортағлы лүләвәкили, јахуд тәрраһи олуурду. Ортағлы иш көрдүрмә система хусусилә нәғтатлар арасында даһа кениш јәҗымшыды. һәм дә һәр бир нәғтатны өзүнүн аҗрыча муштериси варлы. О, әлмузду алмағла хам ипәји чарха² үзәринә сарыҗыб тамам еләјәндән сонра саһибинә гәјтарырды.

Шәрбағһ нәғтатдан тәһвил алдығи ипәјин муәјҗән һиссәсини лүләвәкилә вериб дөвр /чәһрә/ васитәсилә лүлә сарытдырар, галан һиссәсиндән исе чилләчархда каратан васитәсилә чиллә чәқдирирди. Ипәк парча тохучулугундан фәргли оларат кәләҗәји чилләси товланырды.

Чилләнин узадылыб гәләмәкләрә белүнмәси әмәлиҗәти илә шәрбағһ биләваситә өзү бир нәфәр көмәкчи илә мәшғул олуурду. Бунун үчүн әввәлчә чилләни һәјәт барысына чалыныш тармағлы мухчалара бәнд етмәклә ачыб узадыр, сонра ону мәррә һесабы илә бәлүб гәләмәкләрә долајырды. Чиллә гәләмәкләринин сајы мә"мулатын ениндән асылы иди. Кечмишдә кәләҗәји чилләси әдәтән 8, јахуд 10 гәләмәкдән ибарәт һазырланырды. 8 гәләмәкдән тохунмуш кәләҗәјинин ени аршың јарым, 10 чилләли кәләҗәјинин ени исе ондан бир чәрәк артығ олуурду. һ.А.Мириманов Шулада ени вә узуну I аршыңдан 3 аршыңадәк кәләҗәји тохундугуну хәбәр верирди.³ Ләчәк, гәшбәнд вә с. кими кичик елчулу ерпәк нәвләри үчүн аз сајда чиллә тели /гәләмәк/ һазырланырды.

Гәләмәкләрә белүнмуш чиллә тәрраһа верилиб һирә вә шанадан кечирилирди. Тәрраһларын бир гисми шәрбағһханада, бир гисми исе өз евиндә иш көрүрду. Бир бәстан ишин чилләси һирә вә шанаја ту-

1. Мә"думат сабиғ кәләҗәји бојағчысы Бәјүкаға Абдуләли оғлу Мәһәрәмөв вә Мирзи Мәһсун оғлу Исаҗыловдан алынмышдыр.

2. Ширван шәрбағһларын арасында бу әләт "күпү" адланырды.

3. һ.А.Мириманов. Кестәрилен әсәри, с. 97.

тулуб гуртарандан сонра саһибинә гәјтарылырды. Шәрбағһ қаркәр вә шакирддин көмәји илә ону ачыб кәләҗәји дэзкаһна гәдурду.

Кәләҗәји истеһсалында ишләнән дэзкаһ вә әләтләрин, дәмәк олар ки, һәмсынән јердә усталар дүзәлдирдиләр. Мәсәлән, әсримләзин әввәлләриндә Кәнчәдә кәләҗәји дэзкаһи, чарха, нәғтат вә тәрраһ дэзкаһларыннын ән мәһир устасы қаррат Алһүсәји киши олумышдыр.¹ Информаторларын сәјләдиҗинә көрә, сон вахтларадәк Кәнчәдә дәфтинин шанаһын шанабәнд Кәрбалаҗи Әбдулһүсәји дүзәлдирмиш. Бу сәбәбдән дә Кәнчәдә о, дини ләгәби илә дәјил, чамәат арасында даһа чох "шанабәнд" ләгәби илә танынырды. Сабиғ кәләҗәји бојағчысы Бәјүкаға Абдуләли оғлунун вердиҗи мә"думата көрә, шана дүзәлтмәк үчүн о, гарғын 2-3 ил гурудар, сонра өзүнүн хусуси карастысы илә әстар үзүнү чықарыб сәдәфиндән дөндә һазырлајармыш.

Кәләҗәји дэзкаһнын нәвәрд, дәстәк, хәрәк, језбәнд вә с. ағач һиссәләри дүлкәр вә қаррат тәрәфиндән һазырланырды. Дэзкаһнын көмәкчи һиссәләри /гарғар, күлкә-бағара/, һәмчинин сифаришлә қаррата дүзәлтдирилирди.

Кәләҗәји дэзкаһнын јәләнчәкли дәфтини гурудуш е"тибарилә јездимә дэзкаһнын ағыр дәфтининдән фәргләнирди. Онун баш тәхтаһыннын һәр ики учунун алтына бәркидилмиш дәмиз јәләнчәкләр дэзкаһ голларыннын үзәриндәки пәшәкилли јарыға салынырды. Бунун нәтиҗәсиндә кәләҗәји дэзкаһнын јүнкүл дәфтини чох асанлығла ирәли-кери јәләнчәклә ара ипәјини вуруб табаға сыхлаштырарат кәләҗәјинин тохунмуш һиссәсинә битиштирирди. Узун илләр кәләҗәји тохунмуш Мирзи Мәһсун оғлу Исаҗыловун сәјләдиҗинә көрә, XX әсрин әввәлләринә гәдәр Кәнчәдә кәләҗәји дэзкаһында језбәнд ишләнмәмәшдир. Бунун әвәзинә қархананын арха диварыннын јухарысына бир чыт мухча чалыб мәфтил бағлајырдылар. Мәфтилә 8-10 әдәд тағалағ² кечирилирди. Чилләләрин һәр бирини гәләмәкдән ачыб сыра илә һәммин тағалағлардан асырдылар.

Ишин бара чәкилмәсинин нәвбәти мәрһәләсиндә һирә вә шана бәндәкләр васитәсилә дэзкаһнын һәрләмә ағачыннан асылырды. Дэзкаһнын бу мүтәһәррик һиссәләри јәрбәјер едләнәндән сонра чилләнин

1. Мә"думат 1981-чи ил этнографик сәбәри земаһи Кәнчә шәһәриндә /Низами күчәси, ер № 159/ јашаған сабиғ бојағ устасы Бәјүкаға Абдуләли оғлу Мәһәрәмөвдан алынмышдыр.

2. Шаки вә Ширван шәрбағһларын арасында "тағалағ" әвәзинә "тәртәв" иштиляһи ишләнмиш.

башы карванкеш васитәсилә нәвәрлә гошудурду. Бунун үчүн хәлфә /каркәр/ карванкешин баш бүкүжүнүн арасына гојулмуш милл нәвәрдин жарыгына салып пәлкеш васитәсилә нәвәрди фирладырды. Нәвәрди фирландыгыла карванкешин башыны өзүнүн алтына алып вә онун сабит галасыны та"мин едырди.

Каркәр нирөләрин алт чубугуну кәндир вә ја чијә васитәсилә төпкәнләрә гошур, хәрәји чилленин үзәринә басып, чарпәз тәрғыларыны јербәјер едәндән сонра дәзкәһин архасына кечип тохумага башлајырды.

"Путатма" адланан бу әмәлијјат әрә ипәјини чиллә чарпазларынын арасындан кечирип онлары арасына оларат бир-биринин јанына сыхлашдырмагдан ибарәт иди.

Әвәлләр кәләгәји дәзкәһиндә мәкик чиллә чарпазларынын арасындан әллә атылмаглы өтүрүлүрду. XX әсрин әвәлләриндән е"тибарән о, механики үсулла, хусуси мәкикәтан тургунун кәмәји илә өтүрүлмәјә башламышды.

Аршынума тохунан ипәк парчалардан фәртли оларат кәләгәји әдәди гәјдәдә тохунурду. Бу мәгсәдлә хусуси өлчү ипиндән истифадә олунурду. һәр дөфә 20-25 әдәд кәләгәји тохунандан сонра, әдәтән, нәвәрди долур вә каркәрин ишини чәтинләшдирирди. Она кәрә дә тохума әмәлијјатыны дәјәндириб, нәвәрди кәри ачмаглы, һазыр кәләгәјиләр кәсиб кәтүрүрүдүләр. Бу һалда нәвәрлә доламанат үчүн сонунчу кәләгәјини сахлајып онун васитәсилә чиллени нәвәрлә гошурдулар.

Каркәр /хәлфә/ јенипән дәзкәһин кункаһиндә әјләшиб пәстәкәрын кәмәји илә тохума просесини давам етдирирди. Бу гәјдә илә бир бәстан ишин чилләси тамам туртарыначәдәк тохума әмәлијјаты давам етдирилирди. Лакин чилленин сонә чәтмасыны кәзләмәдән кәләгәјинин һәр бир дәстәси тохунуб һазыр оландан сонра кәсилдикчә бојатханаја верилиб нахышланыр, јахуд "әг мал" ады илә бојатчыларә сатылырды.

Азәрбајчанын ән"әнәви тохучулут мәркәзләри /Тәбриз, Шамаһы, Кәнчә, Әрдәбил, Нахчыван, Марәга вә с./ ејни заманда һәм дә бојатчылыг сәнәтигин мүнүм мәркәзләри олмушдур.¹ А.Олеари о заманкы Азәрбајчан шәһәрләриндә фәалијјәт кәстәрән сәнәткарлар арасында тохучулугла јанашы, бојатчыларын чоһлут тәшкил етдијини кәстәрирди.²

1. М.Х.Гейдаров. Ремесленное производства в городах Азербайджана в XVII в. Баку, 1967, с. 70.
2. А.Олеари. Кәстәрилан әсәри, с. 790.

Бурада бојатчылыг сәнәтинин кениш янтышар етмәсиндә тохума вә ашылама истәһсалынын еһтијачлары илә јанашы, јерли нәбәтат бојатчыларынын зәккин еһтијаты да мүнүм рол ојнамышдыр. Азәрбајчанла тәбии бојатчыларла кифәјәтләнмәјиб, хусуси оларат мәдәни боја /гызыл боја/ биткисинин әкилиб бечерилмәси фәкты бир даһа һәмин сәнәтин бурада нә гәдәр јүксәк иккишәф сәвијјәсинә чәтдгыны кәстәрир. Гызыл боја истәһсалында Азәрбајчанын орта әср әјәләтләри ичәриндә Ширван хусусилә фәртләнирди.¹ Бурада онун истәһсалы тәсәруфәт формасы кәсб етмишдыр. Орта әср әрәб мәнбәләриндә һәдә хиләфәт дөврүндә Азәрбајчанын бир сыра әјәләтләриндә /Мәрәнд, Варсан, Бәрдә, Бабул-Әвәб/, һабелә Хәзәр адларында, Кур вә Араз чәјлары һәндәвәриндә гызыл боја бечерилдији хәбәр верилир.²

Азәрбајчанын орта әср бојатчылыг сәнәтиндә кениш тәтбит олунан хаммал нөвләриндән бири дә "гырмыз" ады бечәк олмушдур. Ал гырмызы рәнк верән "гырмыз"ны башлыча вәтәнләриндән бири Мәрәнд олмушдур. Шәрден гырмыз истәһсалыны Мәрәнд әһалисинин әсәс мәшгулијјәт нөвләриндән бири һесаб етмишдыр.³

Информаторларын сөјләдијинә кәрә, кечмишдә Азәрбајчанын сәнәт вә тичәрәт мәркәзләриндәки карханаларын, о чүмләдән кәләгәји бојатханаларынын бир тисми шәхси мүлкләрдә, чоһ вахт илә јашајыш бинасынын алт мәртәбәсиндә јерләширди. Бунунла јанашы, сәнәт дукавлары, кархана вә е"маләтханаларын хәјли һиссәси шәһәрин кур јерләриндә /базар, карвансара, мејдан, мәсчидјаны мөһәлләләрдә/ кирајә едилмиш биналарда јерләширди. Кәнчә шәһәринин мәркәзиндә Шаһ Аббас мәсчидинин әтрафындакы мејдан кечмишдә мүхтәлиф сәнәт дукавлары, о чүмләдән икки мәртәбәли карвансара илә әһәтә олунмушду. Шаһ Аббас дөврүндә инашә олунмуш һәмин карвансаранын үст мәртәбәси ипәк тохучуларына /шәрбафларә/, алт мәртәбәсиндәки отаглар илә кәләгәји бојатчыларына кирајәјә вериләрмиш. Мөһз бу сәбәдән дә јерли әһалинин јаддашында бу карвансара "шәрбафхана" ады илә галмышдыр. Јери кәлмишкән бир мөһәти дә гәјд едәк ки, XIX әсрин биринчи јарысында Кәнчәдә истәһсалә олунан кениш чешидә ипәк мө"мулетынын /дарајы, хәстгырмызы, алојша, кәһфә, тәтинлик, ерпәк, чаргәт вә с./ бәјтк әкәсәријјәти өтән әсрин соһларында ара-

1. J. Стрейс. Кәстәрилан әсәри, с. 231.
2. СМОПДК, 38-чи бур., с. 99.
3. Шәрден. Кәстәрилан әсәри, с. 71.

дан чыкыш, жалпы калагаји истеһсалы галмышты. Эдәбијјат вә этнографияк чөл материалларындан көрүндүҗү кими, Көнчө шәрбафлыгы әрримизия әввәлләриндә жалпы калагаји истеһсалы илә тәмсил олуңду. Ән"әнәви ипәк тохучулугунун калагаји истеһсалы илә мәһлудләшмәс процес Азәрбајҗанын дикәр шәрбафлыг мәркәзләриндә дә мүшәһидә олуңду. Көрүнүр, фәбрик үсүлү илә истеһсал олуңмуш ипәк мә"мулаты илхалы Азәрбајҗанын кустар ипәк парча тохучулугуна сароңдычы тә"сир кәстәрә билсә дә, спесифик сәчијјә дашыҗан калагаји истеһсалыны сыхыштырыб арадан чыхара билмәмишты.

Калагаји бојагчылыгы истеһсалын тәшкили вә технологи просесләрин ичрасы бахымндан спесифик хусусијјәт кәсб едирди. Оңун әзүвә махсус истеһсал үсүл вә вәситәләри формаләшмишты.

2.Калагајынын бојанмасы вә нахышланмыс

Калагаји бојагчылыгы ән"әнәви бојагчылыг сәвәтинин дикәр сәһәләриндән, о чүмләдән дә ипәк бојагчылыгындан кәскин сурәтдә фәргләнирди. Әввәлә калагаји бојагханаларында мә"мулат чиллә вә ја ара ипәји формасында дејил, тохунуб һазыр оландан сонра бојанырды. Икинчиси вә ән башлычәсы исә бурада бојама үсүлү илә һәм дә нахышлама әмәлијјаты көрүлүрдү. Бу сәбәбдән дә ипәк парча истеһсалы илә мәшғул олан карханаләрдекы бојагханалардан фәргли оларат калагаји бојагы бир нөв рәнкарлыг сәчијјәси дашыҗырды. Басмагәлиб үсүлү илә ичра едилән калагаји бојагчылыгында "хәлфә" вә ја "каркәр" адланан бојаг устасы илә јанашы, һәм дә нахышлама иши көрән пешәкар усталар-тавакеш /гәлиббасан/ чалыштырды. Хырда вә орта истеһсал һәчминә малик бојагханаләрда каркәр ејни заманда тавакеш вәзифәсини дә јеринә јетирирди. Ири бојагханаләрда буларын һәр биринин өз иши варды.

Һәр бир бојагханада адәтән "әмәлә" адланан 4-5 нәфәр ишчи олуңду. Онлардан бир-ики нәфәри /әкәр бојагхана шәрикли ишләјирдисә/ уста, 2 нәфәри каркәр /хәлфә/, 1-2 нәфәри шакирд ишләјирди.

Бојагхана вә оңун истеһсал ләвазиматы. Адәтән, калагаји бојагханалари кирајә јолу илә әлдә едилән ток вә ја ики олағдан ибарәт олуңду. Бундан әлавә бојаг дүканынын һәјәтиндән мүхтәлиф мөгсәлләрлә /талвар, анбар, күрәхана вә с./ истифадә елирдиляр.

Калагаји бојагханасынын истеһсал ләвазиматы дикәр бојаг дүкәнләриндан гәт-гәт чох иши. Чүнки јухарыда гәјл етдијишә кими, бурада бојаг ишиндән әлавә, һәм дә нахышлама әмәлијјаты апарылырды.

Бојагхананын истеһсал ләвазиматы арасында кен ағналы "бојагчы купләри" хусуси јер тутурду.¹ Мә"лум олдуғу кими, ипәк сојуг бојаг үсүлү илә бојәндигындан һәр бир рәнк үчүн әввәлмәдән бојаг /рәнкар/ һазырләјиб әјричә купдә сахлајырдылар. Гырмызы, гәрә, сары, јашыл, абы, бөнәшәји рәнкләр, һабелә онларын мүхтәлиф чәларлары үчүн әјричә рәнкар купләри олуңду. Бундан әлавә калагаји бојагчылары зәј вә туршу мәһлудуну да әјричә купдә сахлајырдылар. Дәнүб төкүлмәк вә сынмаг еһтималына гәршы, адәтән, рәнкар купләри боғазынадәк бојагхананын дөшәмәсиндә јерә басдырылырды. Бунуңла, һәм дә рәнкарбын донмосанын гәршысы алынырды. Туршу мәһлуду тышда донмадығы үчүн оңун купуну һәјәтин бир кәнарында ачыг сәһәдә дә басдырырдылар.

Калагаји бојагханаларында сатыналма јолла әлдә едилән метал гәблардан да /тијан, патыл, сатыл, тава, абкәрдән, газан вә с./ кениш истифадә олуңурду.

Адәтән, калагаји бојагханасынын һәјәтиндә бир чүт күрә, онларын һәр биринин үзәриндә исә бир әдәд бојаг тијаны гураштырылырды. Бир гәјдә оларат, рәнкарбын тијаны мисдән, су тындырылан тијан исә чугундан олуңду. Бојагчыларын мә"луматына кәрә, чугун тијан бојагын кимјәви тәркибинә мәнфи тә"сир етдијиндән онда рәнкарбын һазырланмырды.²

Әмәләнин /каркәр вә тавакешләрин/ сәјиндән асылы оларат һәр бир бојагханада калагаји јагы үчүн 3-4, бә"зән исә 5-6 әдәд тава ишләнирди. Калагаји јагы тез дондуғундан оңу исти сахламағ үчүн таваларын һәр бири кичик мөтбәх күрәләринин үзәринә гураштырылырды. Гәлиббасма әмәлијјаты заманы шакирд мунтәзәм оларат күрәдән көз дашыҗыб таваларын алтына тојур вә онлары исти сахлајырды. Бә"зи бојагханаләрда күрәдән әлавә үч тәрәфи карпичлә һөрүлүш очат дә дүзәлдилирди.

Калагаји јагыны бишириб һазырламағ үчүн бојагханада мис газан, чөһәр рәнкләри әритмәк мөгсәдилә 2-3 әдәд хырда газанча иш-

1. Басгал бојагчылары рәнкарбын тутмағ вә оңу сахламағ үчүн куп әвәзине ағач чөллөк ишләјирдиляр.
2. Мә"лумат Басгал бојагчыларындан алынмышдыр.

ләнйрди.

Боҗагхананын зерури истеһсал лөвазиматлары арасында "пшхан" вә җә "пшхта" адланан /ени вә узуну I аршы, һүндүрлүҗү I чәрәк/ алчаг маса мһүм җер тутурду. Пшхтаһынын саҗы, әләтән, тавакеш-ләрин /гәлибгоҗанларын/ саҗындан, башга сөзлә, боҗагхананын истеһсал күчүндән асылы оларат 3-4, бә"зән исә 5-6 нәфәрә чатырды. Ири боҗагханаларда гәлибгоҗанларын саҗы бә"зән 8-10 нәфәрә чатырды. Кәлаҗаҗы алчаг маса үзәринә сәриләрәк нахышланырды. Она көрә дә нахышын җәхш дәшмәси үчүн пшхтаһынын үстүнә кечә вә җә 4-5 гәт-ләнмиш јун парча сәрилрди.

Кәлаҗаҗы боҗагханаларынын истеһсал лөвазиматы арасында мух-тәлиф орнаментли агач гәлибләр мһүм җер тутурду. Армуд аҗачындан хусуси гәлиб усталарына¹ сифаримлә дүзәлтдирилмиш бу гәлибләрин мухтәлиф чешниләринә вә һәр бир чешнилин ирили-хырдалы мүрбәчүр чешининә тәсәдүф едилрди.

Гәлибин оҗулуб һазырланмасы илә шәрбаф мәркәзләринин һәр би-ринчә хусуси гәлиб устасын мәшғул олурду. Кәлаҗаҗы гәлиблери аҗры-аҗры усталарын әлиндән чыхдығындан һәр бир истеһсал мәркәзинин кәлаҗаҗысы орнамент сәчиҗҗәсинә көрә башгасындан фәргләнирди.

Һәр бир кәлаҗаҗы истеһсалы мәркәзинин өзүнә мөхсүс бәзәк чешниләри вә буна мувафиг гәлиблери варды. Онларын бә"зи нүмунәлә-ри заманәмләздәк кәлиб чатмышдыр. "Палыд күлү", "чинарлы", "сүнбүт-лү", "чәрвон", "бута", "мидахыл" вә с. бу гәбилдән иди. Бута типли гәлиб нөвүнүн "шаһ бута", "саҗа бута", "хырда бута" вә с. олмагла мухтәлиф чешниләринә тәсәдүф олунурду. Геҗд етмәк ләзимдыр ки, кечмишдә Шимали Азәрбаҗчәндә бута типли гәлибләр, әсәсән, Ширван, хусусиә Бәстал кәлаҗаҗылары үчүн даһа сәчиҗҗәви нәгш үнстүрү иди. "Шаһ бута" кечмишдә Чәнуби Азәрбаҗчәндә вә һератда даһа чох дәб олмушдыр. Көрүнүр, мәнз бу сәбәбдән дә Ширван боҗагчылары ону чох вәхт "һераты гәлиб" адлантырырдылар. Һәтта "шаһ бута" гәлиби илә нахышланмиш кәлаҗаҗы чешниси истеһсал мәркәзиндән асылы олмаҗарат "һераты кәлаҗаҗы" алы илә мәшһүр иди.

Бунлардан әлаве кәлаҗаҗы боҗагханаларында нахышланмиш мәли сыхмаг үчүн тахта мәнкәнә /сыхач/, ләчәк тахтаһы, тоҗмаг, кечә допасы вә с. кими җардымчы истеһсал лөвазиматы ишләнирди.

1. Гәлиб һазырланган уста шәрбафлар арасында "гәлибсаз" адланырды.

Сараҗан, ваҗам, нарынч, сәндәл вә с. боҗаг тәркибли аҗачла-ры доҗраҗыб дөҗмәк үчүн балта, күрз вә с. әләтләрдән истифадә олунурду. Боҗагханада шакирдләрдән бири бу ишләрә тәһким едилир-ди. О, еҗни заманда оҗагчы вәзифәсинә дә көрүрди.

Боҗаг мәддәләри вә онларын тәдәрүкү. Ипәк, о чүмләдән кәла-җаҗы боҗагчылығынын өзүнә мөхсүс боҗаг мәддәләри вә тарихән фор-малашмиш спәсифик боҗама технолокиҗасы мөвчүд или. Бу исә ипәк боҗагчылығынын дахилиндә мө"мулат нөвү үзрә дәр ихтисаслашма кәт-лиҗини әҗдны әкс етдирир. Боҗама вә нахышләма әмәлиҗҗәти мөҗҗән гәдәр ихтисаслы уста әмәҗи тәләб елән бир сыра технолоҗи просәс-ләрә үзви сурәтдә баҗлы олдуғундан кәлаҗаҗы боҗагчылығы умуми ипәк боҗагчылығында әләһиддә истеһсал сәһәси тәшкил едилрди.

Кәлаҗаҗы боҗагчылығында үзви /әсәсән битки мәншәли/ вә геҗ-ри-үзви /минерал хәссәли/ боҗаглардан кенеш истифадә олунмушду. Етноҗаҗик материаллардан әҗдны олдуғу кими, XIX әсрин соңларына гәдәр умумән боҗагчылыг сәнәтиндә, о чүмләдән дә ипәк боҗагчылы-ғында битки мәншәли боҗаглар үстүн җер тутмушдыр. Бу чәһәт XIX әср тәдҗигәтчыларынын дә дигтәтиндән җәҗынмамышдыр.¹ XIX әс-рин икинчи җарысында Гәрби Авропа әлкәләриндә ихтира олунмуш ми-нерал хәссәли сүни боҗаглар тәдричән Азәрбаҗчән боҗагчылығына дә јол тапа билмишди.² "Чөвһәр" адланан минерал боҗаглар сатынәлма јолла әлдә едилрди. Онлары әсәсән кәндбәкәнд кәзән чәрчи вә җә баҗаҗчылардан сәтын алырдылар. Лакин бөҗүк боҗагханалар чөвһәри чох вәхт топдәнсатыш јолу илә кәнардан кәтисдирирдиҗләр.

Ипәк боҗагчылығындә ишләнән битки мәншәли боҗаглар җерли вә кәнардан кәтирилмә олмагла ики група бөлүнүрду.

Җерли боҗаг биткиләри арасында бәшләнчә җери сараҗан³, на-рынч, сумаг, чыр алма, зиринч, гызылагач, наз, зәфәрән, боҗаг биткиси тутурду. Ширван вә Шәки мөшәләриндә бол еҗтиҗәтә малик олан сараҗан аҗачыны әтраф кәндләрин әһалиси доҗраҗыб одун фор-масында боҗагчыларә сатырды. Боҗагчылар сараҗан олунуну пуд һе-сабы илә алыб аҗыр күрз вә җә балтанын купу илә тел-тел олунча-

1. Н.Н.Шавров. Исследование Кавказского шелководства. "Тр. КИЭС за 1887 и 1888 гг." I ч., Тифлис, 1889, с. 203-208; Г.А.Мириманов. Кустар-ные шелковые промыслы Шушинского уезда. "Тр. КИЭС" VIII ч., Тифлис, 1896, с. 96.

2. Н.Н.Шавров. Кустарные шелковые промыслы Кавказа. "Тр. КИЭС", XII ч., III бур., Тифлис, 1902, с. 16.

3. Сараҗан җерпағы "вәлкә" ады илә даббаҗлыг сәнәтиндә бәшләнчә ашылаҗычы мәддә кими ишләнирди.

жалак дөјдүрүлдүлөр. ¹

Битки мөншөли бојагларын бөйтк бир гисми /сөндөл, ваган, сары-кек, испирек ва с./ харичден кәтирилерди. ² Буларын арасында сөндөл ағачы хусуси јер тутурду. Мә"лум олдуғу кими, сөндөлин әсвс вәтәни һиндистан или. Ону бөјнәлхалг тичарәтлә мәшгул олар тачир ләр одун ва ја гыхмыг һалында чәки һесабила /буд, тагар/ сатын алыб кәтирирдиләр. Сөндөл олунун узунлуғу I аршын, јоғунлуғу исе 20-25 см олурду. Сөндөлин одуну бәглы һалда, гыхмагы исе "тәлис" адланан ири кисәләрдә кәтирилерди. Бојагчылар ону карвансара ва тичарәт дүкәнларыннан сатын алырдылар. һәр бир бојагчына иллик сөндөл тәдарүкүнү әввәлчәдән көртрдү. Бојагчыларын вердији мә"луматә көрә сон вахтлар кәлағажы бојагчыларын сөндөли ун һалында алырдылар. ³ Оларын сөјләдијинә көрә, кечмишдә сөндөл ағачнын тјүтмәк үчүн Шәкидә хусуси дөјирман олмушдур. Көрүнүр, Азәрбајҗан-да ипәк тичарәтинин башлыча мәркәзи олмаг е"тибарилә шәрбафлыгла бәглы транзит маллары илк нөвбәдә Шәкијә кәтирилир, сонра бурадан дикәр сәнәт ва тичарәт мәркәзләринә јәзилырмыш.

Ипәк бојагчылыгында, гырмазы ва гара олмагла, сөндөлин ики нөвү ишләнирди. Гырмазы сөндәлдән гырмазы рәнк ва онун мухтәлиф чаларлары /гызылы, шәфәги, ал ва с./ әлдә олунурду. Гара сөндәлдән ејни әдлы рәнкаб һазырланырды.

Кәнардан кәтирилмә битки мөншөли бојагчылардан бири дә испирек или. Орта Асия ва Ирандан кәтирилән бу биткинин сапыгынан ва күлүндән сары /лимоу/ рәнкаб һазырланырды. Бојагчыларын сөјләдијинә көрә, Кәнчәјә испирек сон вахтлар Шәкидән кәтирилирмиш.

Кәлағажы бојагчыналарынды сун"и минерал бојаглар /кәј, јашыл, бәнәвшәји ва с./ муһум јер тутурду. Тәнәкә гутуларынды кәтирилән чөвһәр бојаглар мистгал ва кирвәнкә һесабы илә чәкилиб алынырды. Тичарәт дүкәнларыннан әләвә чөвһәр бојагларын алыш-вериши илә "чәрчи" адланан хырдават әлвәрчиләри дә мәшгул олурдулар.

Кәлағажы бојагчылыгында бәркиличи ва рәнкдәјиширичи васитә кими гәләви /туршу/ ва јерли минерал маддәләр, хусусилә зәј ва зәг /дәмир купоросу/ муһум јер тутурду. Сәршәтәли кәлағажы бојаг-
1. Мә"лумат Кәнчәнин сабыг кәлағажы бојагчысы Бәјүкаға Абдуләли оғлу Мәһәррәмовдан алынышдыр.

2. Н. Н. Шевров. Исследования Кавказского шелководства. "Тр. КИИС за 1887 и 1888 гг.", I ч., Тифлис, 1889, с. 204-205.

3. Мә"лумат Шәкинин гочаман шәрбафы Шәвкәтзија Сәркәровдан алынышдыр.

чыларынын фикринчә, зәј мәһдулу бу ва ја дикәр рәнки бәркилиб дөзүмлү етмәкдән ва онун рәнк парлаглыгынын ертһирмагдан әләвә, һәм дә ики рәнк арасында васитәчи ролуну ојнајырды. Чүнки кәлағажы бојагчылыгында ипәк малы бир нечә дәфә мухтәлиф рәнкләрә бојамаг лазым кәлирди. һәмийн әмәлијјатларда зәј мәһдулу нөвбәти бојагын јахшы кәтүрмәсинә көмәк едирди. Хусусилә тәби и ва сун"и бојаглардан биркә истифадә олундугда бојагын јахшы кәтүрмәси үчүн зәј һәлледичи әһәмијјәт қәсб едирди. Әләлхусус гәтншыг бојаг технолокијасында зәј муһум компонент кими һәлледичи рол ојнајырды. Мә"лум олдуғу кими, ән"әнәви бојагчылыг сәнәтиндә зәј вурулмуш рәнкаб өз тә"сир күчүнү итирдијиндән бојагчылар арасында "әлү" әдләнирди. Бир гәјдә оларат "әлү" рәнкаб боја чаларын дәјиширмәк мәгсәдилә ишләнирди.

Кәлағажы бојагчылыгында ишләнән кимјәви маддәләрән бири дә туршу олмушдур. Бу мәгсәдлә ән чох күкүрд ва ја дуз туршусу тәт-биг олунмушдур. Күкүрд туршусунун тә"сир күчү дузду гәләвијә нисбәтән аз олурду. Туршу сују һазырламаг үчүн 50-60 литр суја кирвәнкә јарым күкүрд туршусу, јахуд бир кирвәнкә дуз туршусу гәтнларды. ¹

Кәлағажынын јерлији күмүш рәнкә туршу васитәсилә бојанырды. Дәһа доғрусу, гара рәнкабдан чыкмыш кәлағажынын рәнки туршу сују нун көмәји илә солдурулуп күмүш рәнкә чөврилирди. Туршунун кимјәви тә"сири сәјәсиндә гара рәнкабда бојнымыш мал тәдричән дәји-шиб күмүш рәнкә дүшүрдү.

Булардан әләвә кечмишдә кәлағажы бојагчыналарынды нахыш үчүн јағ һазырламаг мәгсәдилә мум, пиј ва саггыздан истифадә олунурду. Сон вахтлар исе буларын әвәзинә парафин ишләнмәјә башламышдыр. Кәлағажынын јујуб жагдан тәмизләмәк үчүн бојаг усталары әсрләр боју сабундан истифадә етмишләр.

Рәнкабларын һазырланма үсулу. Ипәк бојагчылыгы сојут бојама үсулу илә әпәрылдәгыннан рәнкаблар әввәлчәдән һазырланыб күп ва ја чәлләкләрдә сакланылырды. Кәлағажынын јерлији үчүн ән чох гара, гырмазы, гисмән исе гәһвәји ва кәј рәнкләр, онун һашијә нахышлары үчүн сары, абы, бәнәвшәји, һарынчы, ал, шәфәги, гызылы, сүрмәји, јашыл ва с. рәнкаблар һазырланырды.

1. Мә"лумат сабыг Кәнчә бојагчысы Бәјүкаға Абдуләли оғлу Мәһәррәмовдан алынышдыр.

Сары рәнкаб һазырламаг үчүн дејүлмүш вә јахүд үјүдүлмүш сараганы ичәрисиндә су олан тижана текүб сары рәнки тамам чыханадәк гәјнадырдылар. Истәнилән рәнк чалары алынандан сонра зәкәрдән илә рәнкабы ајрыча күпә бошаддыр вә тижана су элава едиб гәјнама процесини давам етдирдиләр. Бу гәјда илә сараганы гәјнадыб 3 дөфә рәнкабыны кәтүрүрдүләр. Сонунчу дөфә рәнкабын тундлүјү тәләб олуан дәрәчәјә чатмадыгда тижана јенә дә азча сараган элава едирдиләр. Дикәр боја биткилериндән рәнкаб һазырлама технолокијасы да бу гәјда илә апарылды.

Сары рәнкин башга чалары /мәсәлән, нарынчы, луму вә с./ чыр алма габгыгы, гызылагач, нарынч агачынын одунчагындан, јахүд испирәк күлүндән һазырланырды. Шәки бојагчылары сары рәнкабы, һәмчинин наз биткисиндән әлдә едирдиләр. Көрүндүјү кими, кәлагајынын чешмәсиндән вә нахышларын рәнк ујарындан асылы оларат сары рәнкабын мүхтәлиф боја чаларларыннан истифадә олунарду.

Сумагы рәнкаб әлдә етмәк үчүн сумаг агачынын одунчагы ејни үсулла гәјнадырды.

Гырмызы вә гара рәнкаблар мувафиг оларат сәндәл агачындан, јенә дә гәјнатма үсулу илә әлдә олунарду. һәр ики рәнкабын һазырланма гәјдасы ејнилә сараган рәнкабыны хатырладырды.

Кәлагајы бојагчылары XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндән е"тибарән јашыл, кәј, абн, бөнөвшәји, гызылы, шәфәги вә с. рәнкаблары мувафиг чөвһәрләрдән һасил етмәјә башламышдылар. Бунун үчүн әввәлчә мувафиг чөвһәри хырда газанчада азча суда гәјнатма јолу илә һәлл едир, сонра ону күпә, тәмиз суја текүб гарышдырылдылар.

Кәлагајыны гара рәнкә бојамаг истәдикдә сумагы рәнкаба аз мигдарда әридилмиш заг мөһлулу гатылды. Нәтичәдә сумагы рәнкаб дөнүб шөвә рәнкине алырды. Загын мигдарындан асылы оларат сумаг рәнкабы мүхтәлиф тундлүкдә олурду. Сәндәл рәнкабындан чыхмыш кәлагајынын заг васитәсилә шөвә рәнкине салмагдан элава, һәм дә онун рәнкине бәркитмәк вә боја шәфәфлығыне даһа да артырмаг мүмкүн олурду.

I. Н. Н. Шивров. Исследование Кавказского шелководства. "Тр. КИМ за 1887 и 1888 гг.", Тифлис, 1889, с. 205.

Кәлагајы бојагханаларында күмүшү рәнк гара бојанмыш ипәк манлы туршу мөһлулу васитәсилә солдурма үсулу илә әлдә олунарду. Бунун үчүн әввәлчә малы гара рәнкаба ишләјир, сонра ону туршу сујуна салыб солдурурдулар. Туршуну гәлови тә"сири нәтичәсиндә кәлагајынын гара рәнки солуб күмүшү рәнкә чеврилиди.

Бојама вә нахышлама технолокијасы. Кәлагајы бојагчылығы бир-бирини ардычыл сурәтдә изләјән мүхтәлиф техноложи процесләри әһәтә едирди.

Кәлагајынын јекрәнк јерлијиндән фәртили оларат онун јеләнини әмәлә кәтирән һашијә бөзәкләри чохрәнкли нахыш үнсүрләриндән ибарәт олурду. Ејни бир мө"мулат үзәриндә мүхтәлиф рәнкләрдән ибарәт бөзәк-нахыш композисијасынын јарадылмасы хусуси техноложи үсул тәләб едирди.

Кәлагајы ягынын һазырланмасы. Кәлагајынын нахышлама технолокијасы кәлагајы ягынын кәмәји илә мүхтәлиф рәнкләрдән "күлкәтурмә" принципинә әsasланырды. Бу мәсәддә әввәлчә хусуси тәрјибә малик кәлагајы ягы дүзәлдилырды. Тез доуб кәлагајы үзәриндә ертүк тәбәгәси әмәлә кәтирән һәмин јаг горујучу ролуну ојнамагдә ертүк алтынла талан саһәни бојадан горујурду.

Кәлагајы ягыны һазырламаг үчүн әввәлчә аг сагтызы тижандә әридир, сонра онун үзәринә мөјјән нисбәтдә мум вә мал пији элава едиб гәјнадырдылар. Гатышыг әријиб мөһлул һалына дүшәндән сонра тавалара бөлүнүб истифадә олунарду. Јагын тәркибиндәки пиј гыса вахта дондугундан мүтәмади гәјдада көмүр вә ја одун кезү илә һәти сахланылды.

Биләваситә бојама вә нахышлама әмәлијятларына башламаздан әввәл кәлагајы хусуси шираба бишириләрәк бојагын јахын алмасына мане олан маддәләрдән, илк нөвбәдә ипәјин әвүнүн тәбии јапыштан галыгындан тәмизләнирди.

Ширабын һазырланмасы. Ән"әнә оларат шәрәфлыг сөнәтиндә шираб гәлјядәшыннән дүзәлдилырды. Шираб дүзәлтмәк үчүн гәлјядәшыннә эзиб ичәрисиндә гәјнар су олан тижана текүрдүләр. О, тамам әријиб мөһлул һалына дүшәндә шираб һазыр олурду. Бојагчылар кәлагајыны фырлада-фырлада һәмин шираба бишириб јаглашовдан әзед едирдиләр.

Бесмәгәлиб үсулу илә нахышлама. Шираба биширилмиш кәлагајы гурујандан сонра онун үзәриндә нахышлама әмәлијјәти апарылды.

Калагаји жагына батырылмыш мұхтәлиф орнаментли гәлибләрин көмәји илә мә"мулатын үзәриндә боҗаг кәтүрмәҗән хусуסי әртүк тәбәғәси әмәлә кәтирилди. Калагаји нөвбәти рәнкаба салынаркән нахыш әртүҗү алтында гәлан саһә боҗагына тә"сириңдән хилас олараг гәлибин бәзәк дөваруна мувафиг "күлә" чөврилди.

Калагајиниң үзәриндә әртүк әмәлә кәтирмиш җаг дөкәләри са-бунду су илә җуҗулуб тәмизләндикдә оңун алтында гәлмиш нахышлар әшкәр олмагла бәзәк үнсүрүнә чөврилди. Калагајиниң ал-әлван рәнкләрлә нахышламаг үчүн оңу бир нечә дөҗә мұхтәлиф рәнкаблара салмаг вә мувафиг орнаментли гәлиб васитәсилә онларин һәр бириндән нахыш нүмүнәси кәтүрмәк ләзәм кәлирди. Боҗагчылыг сәнәтигә бу әмәлиҗҗат "күлкәтүрмә" вә җа "гондарма" атланглы.

Боҗаг васитәсилә нахышмә әмәлиҗҗаты, бир гәјдә олараг, сәсмәгәлиб техникасы әсасында ичрә олунурду. Бу мөгсәллә калагајиниң желән /һашиҗә/, җахуд җерлиҗини нөвбә илә әҗрә-әҗрә рәнкаб-лара салыр вә җага батырылмыш гәлиб васитәсилә һәр бир рәнклән "күл" /"гондарма"/ кәтүрүлүрду.

Тарихән җарәнмиш ән"әнәҗә көрә, әдәтән, декоратив бәзәк үнсүрләри калагајиниң желән /һашиҗә/ һиссәсинә вурулурду. Калагајиниң җерлиҗи, җә"ни желәнин ичәрисиндә гәлан орта һиссәси чох вахт саҗа /нахышсыз/ галмагла җекрәнк боҗаныр, җахуд өз тәбии рәнкиндә сахланглырды. Калагајиниң бә"зи чешниләриндә, хусусилә ағзәмин калагајылардә җерлик өз тәбии ағ рәнкиндә галырды.

Желәндә чәмләшмиш декоратив бәзәк үнсүрләриниң сәчиҗҗәсинә көрә Азәрбајҗанниң калагаји истәһсалы мәркәзләри бир-бириндән сечилди. Көнчәнин калагаји чешниләри күлләриниң чохрәнкли олмасы илә сәчиҗҗәләнлирди. Бурадә һәр бир калагаји желәниндә 3-4, бә"зән исә 5 рәнклән ибарәт бәзәк үнсүрләринә тәсадүф олунурду. Буңун мугәбиләндә Басгәл, җахуд Шамахы калагајыларынды "бута", о чүмләдән "шаһ бута" вә "мидахыл" типли бәзәк мотивләринә малик җекрәнк нахыш үнсүрләри үстүңлүк тәшкил едирди/ХҮП табло/.

Басмагәлиб үсүду илә нахышләнмиш калагајылар тәкчә желәнин бәзәҗинә көрә дәҗил, һабәлә җерлиҗин рәнк уҗарина көрә дә бир-бириндән сечилди. Мәсәлән, өтән әсрдә Көнчә боҗагчылыгы үчүн "ағзәмин" калагаји чешниси даһа сәчиҗҗәви иди. Даһа доғрусу,

көчмишдә Азәрбајҗандә ағзәмин калагаји башлыча олараг Көнчәдә һә-зырланглы.

Ағзәмин калагајылар боҗаг-нахыш техникасыниң һисбәтән муракәб олмасы илә шикәр чешниләрдән сечилди.

Материал мәсрәфләринә вә вахтә гәнаәт етмәк мөгсәдилә, әдә-тән, илк "күл" калагајиниң әзүҗүн тәбии ағ рәнкиндән кәтүрүлүрду. Будун үчүн мувафиг нахышлы гәлиб җага батырыб чәркә илә калагајиниң кәнары боҗунча оңун үзәринә бәсирдилар. Бу әмәлиҗҗәтдә башлыча техноложы тәләб гәлибин хәтт боҗунча дөлдәдәл дүзкүн бәсими-синдән вә симметрияның поғулмасына җол вермәмәклән ибарәт иди. Илк "күлкәтүрмә" әмәлиҗҗатына башламаздән әввәл калагајиниң ағ җерлиҗини боҗадән горуҗуб өз тәбии рәнкиндә сахламаг мөгсәдилә саҗа гәлиб васитәсилә оңун желәниниң әтрафы боҗунча бир чәрәк аниңдә боҗвәбоҗ горуҗучу җаг әртүҗү чәкилирди. җаг әртүҗү гуруҗан-дан сонра горуҗучу золаг боҗунча калагајиниң дәстәләҗиб бүзүр вә җерлиҗин тәмиз һиссәсини дәрҗә тохмага долаҗырдылар. Бу гәјдә илә I аршың узунлугунда тохмага 3 әдәд җағләнмиш калагаји доланглырды. Сонра онларин желән һиссәсини мувафиг рәнкаб күпүнә салыб боҗаҗыр-дылар. Бу һалда калагајиниң җаг әртүҗү алтында гәлан вә букүлү һиссәси боҗадән горуңур, желәни исә мувафиг рәнкә боҗанырды.

җарәнмиш ән"әнәҗә көрә икинчи "гондарма" сары рәнклән кәтүрү-лүрду. Она көрә дә калагаји желәни илк нөвбәдә сары рәнкаба салы-нырды. Мал мугәҗҗән мүддәт күндә гәлиб рәнкинә кәтүрәндән сонра оңу чыгарыб гурулур вә иштәхта үзәриндә сары желәнинә сәриб му-вафиг нахышлы гәлиб васитәсилә гондарма кәтүрүлүрду. Буңун үчүн тавакеш гәлиб җәнә дә "кәти җага батырыб еһмәлчә салкәндән сонра мугәҗҗән гәјдәдә калагајиниң желәнинә бәсирди. Бу гәјдә илә тава-кеш һәр дөҗә гәлиб җага батырыб мугәҗҗән әрдчәллитгә бүтүн желән боҗу калагајиниң үзәринә җаг дөкәси гондарырды. Калагајиниң желә-нини нөвбәти рәнкаба салдыгдә гәлибин әмәлә кәтирмиш җаг әртүҗү сары рәнклә галыр, гәлан һиссәләри исә рәнкинә дәҗиширди. Балалы-лә сары рәнкә боҗанмиш калагаји дәстәсиниң һәмисиндән "күл" кәтү-рүлүрду.

Нөвбәти гондарма тиринсә рәнклән кәтүрүлүрду. Бу мөгсәллә калагајылары җәнә дә әҗни гәјдә илә бүзмәләҗиб гәрҗиҗә долаҗыр

вә желәнини гырмазы сәндәл рәнкабына салырдылар. Мал бојагы тамам көтүрдүкдә желәнин жаг алтына дүшән кулләри сары галыр, галдан һиссәләри исә гырмазы рәнкә бојанырды. Әввәлки гајда үзрә малы рәнкабдан чыхарыб күпүн үзәриндән асыр, рәнкаб сују сүзүдүб бир гәдәр тәпијәндән сонра, жагы әримәсин дејә, кәлкә јердә сәриб гурудур вә пиштахта үзәриндә мувафиг гәлиблә нөвбәти гондарма көтүрүлдүртү.

Кәлагајының желәнинә јашыл, кәј вә ја бөнөвшәји рәнкли бәзәк үнсүрләри әләвә етмәк мәгсәдилә ону нөвбә илә һәмин рәнкаблара салырдылар. Бунун үчүн әввәлчә кәлагајы желәни туршу сујуна салыныб жаг әртүјүндән кәнарда галан гырмазы рәнки солдурулдурду. Бу һалда туршу сују нә биринчи, нә дә икинчи гондарманын жаг алтында галмыш кулләринә тә"сир етмир, јагдан кәнарда галан һиссәләрин рәнкини исә солдурулдурду.

Гәјд етмәк лазымдыр ки, бојатханаларда мухтәлиф чешнили кәлагајы һазырландыгындан бојатчылар һәр дәфә шәрбафдан саж һесабы кәлагајы аларкән онларын нә гәдәри ағзәмин, нечәси гырмазы вә ја гарајерликли, нечә әдәди күмүшү рәнклә бојаныб нахышланачагы бәрәдә әввәлчәдән шәртләширдиләр.

Мә"дум олдугу кими, кечмишдә јашлы гадымлар, дул арвадлар, һабелә гоча гарылар гара јерликли кәлагајыны даһа чоһ хошлајыр вә үстүн тутурдулар. Гара кәлагајы һабелә матәм либасының зарури үнсүрләриндән сәјылырды. Она кәрә дә онун муштәрисә дикәр кәлагајы чешниләринин һәвәскарларыннан чоһ олурду. Буну нәзәрә аларат бојатханаја дүшүшү малын хәјли һиссәси гара рәнклә бојаныб нахышланырды. Она кәрә дә чоһ вахт 2-чи вә 3-чү гондармадан чыкмыш кәлагајылары гара сәндәл рәнкабында ишләјәндән сонра ону зағлы сумаг рәнкабына салырдылар. Бунун нәтижәсиндә гара кәлагајының рәнки даһа дә гәрәлиб шәвә һалына дүшүрдү.

Кәлагајыны гара рәнкабда ишләмәк бир дә она кәрә сәрфәли или ки, ону асанлыгла күмүшү рәнкә чевирмәк олурду. Бунун үчүн сәндәл рәнкабы илә јерлији гара бојанмыш кәлагајыны туршу сују васитәсилә солдурулдурдулар.

Туршу сујуна һазырламаг мәгсәдилә күп вә ја чәлләја төкүлүш 50-60 литр тәмиз суја кирвәнкә јарым һисбәтиндә күкүрд туршусу, јахуд бир кирвәнкә дуз туршусу гатыб гаришдырырдылар.

Тондармасы көтүрүлүш гара бојатлы малы туршу сујуна салдында јаг әртүјүнүн алты өз рәнкиндә галыр, јердә галан сәһәләр солдуб күмүшү рәнкә чеврилирди.

Муштәри тәләбатыны нәзәрә аларат муәјјән миғдарда гырмазы вә шәфәғи јерликли кәлагајы чешниләри дә һазырланырды. Кәлагајының бу чешниләринә хусусилә тој, нишан вә дикәр ел шәвликләриндә тәләбат даһа бәјүк или. Бајрам вә дикәр шәвликләрдә чаван кәлин вә гызларын гырмазы јерликли кәлагајы әртмәләри кечмишдә ел дәби нә чеврилмишди. Кәрәлкә, нишан вә тојда гәбағда кәдән гочун бојануна гырмазы јерликли кәлагајы бағламаг, чидырда гәлиб чыхан суручүжә, јахуд кәлини мушајет едән етдәләрә нөмәр оларат гырмазы кәлагајы бағышланмасы гәдим ел әдетләриндән или. Кәлагајы бојатчылары өз ишләрини дүзүб гошаркән бүтүн бу инчәликләри нәзәрә алман олурдулар.

Кәлагајының јагдан тәмизләnmәси. Кәлагајы мувафиг рәнкабда ишләниб гондармаларының һамисы көтүрүләнән сонра јујулуб јагдан тәмизләнирди. Кәлагајы јагыны тәмизләмәк үчүн ән сәрфәли јујучу васитә сабун мәһдулу һесаб олунурду. Јујучу мәһдул һәр кәлагајыја I кирвәнкә сабун һесабы илә дүзәлдилирди. Бунун үчүн нахышланмыш кәлагајы дестәсинин миғдары һисбәтиндә көтүрүлүш сабуну әввәлчә дограјыб тијәндә әридилр вә мәһдул һалына салырдылар. Сонра ону чәлләја төкәрәк үзәринә муәјјән гәдәр сојут су әләвә етмәклә илыг һала салырдылар. Јағлы кәлагајылары әлләшдирә-әлләшдирә бир нечә саат әрзиндә сабун мәһдулуңда, сонра исә илыг суда јујурдулар. Ипәк малын јујулуб јагдан вә ја боја чыхарындан тәмизләnmәси просеси онун суја чәкилмәси илә тамамланырды. Бир гајда оларат боја малыны тәмиз суја чәкмәк үчүн чарһовуз вә ја бәјүк чәлләкләрдән истифадә олунурду. Кәһриз вә ја арх васитәсилә мунтәзәм сурәтдә су илә тә"мин олунан чарһовуздан бојатчылар нөвбә илә истифадә едилдиләр.

Нахышланмыш кәлагајылар јујулуб тәмизләнәнән сонра сәрилиб гурудулдурду.

Этнографик материалларын тәһлилинән көрүндүјү кими, Азербәјчанын ән"әнәви кәлагајы истеһсалы мәркәзләри бәсиат истеһсал технолокијасына әсасланмасына бахмәјарат бәзәк-нахыш декорунун ичрасында бир сыра мөһәлли хусусијјәтләри илә сечилидиләр. Мәһә

бунун саясатында һәр бир истеһсал мәркизинин кәләгаҗысы өз аны илә, мәсәлә, Кәчкә кәләгаҗысы, Шәки кәләгаҗысы, Бәстәл, җахуҗ Шәмахи кәләгаҗысы аны илә мәшһур иди. Бу шаһ-шеһрәтә онлар боҗат-нахыш техникасыны тәкмилләшдирмәк, рәңклерин һармоник уҗарына чыды әмәл етмәк, җерли бәзәк орнаментлерини зәнкилләшдирмәк јолу илә һәл ола билмишдиләр.

Кәләгаҗынын дәстәчин едилмәси. Кәләгаҗы истеһсалынын сон мәрһәләси малын гәтләһәк бүкүлмәсиндән вә тәхта мәнкәнә вәситәси-лә сыхма јолу илә үтүләнмәсиндән ибарәт иди. Кәләгаҗы усталары арасында бу әмәлијјәт "дәстәчин етмә" адланырды.

Кәләгаҗы гәтны җахшы кәтүрмәк үчүн ону илк нәвбәдә бунда нишастасынын сујуна салыр, сонра сәриб јенидән гурудурулар. Нишасталаныш кәләгаҗылары гәтләһәздән әввәл бир-бир кәтүрүб пәләз үзәринә сәриб вә сүпүркә вәситәсилә үстүнә соҗуҗ су чиләјдириләр. Бир гәдәр кәчәндән сонра ики нәфәр, һәрә бир башындан тутмагла, онларны бир-бир кәтүрүб гәтләјыр вә үст-үстә јыҗырды. Бунун үчүн кәләгаҗы пиштахта үзәриндә әввәлчә 2, сонра 4 вә 8 гәт едилдириди. Нәһәјәт, ахырда һәмлин гәтны өзү бир нәчә јердән бүкүлүб квадрат шәклинә салынырды.

Бу гәјдә илә һәр бири 20 кәләгаҗыдан ибарәт 4 дәстә түзәдилдириди. Дәстәләр тәхта мәнкәнәнин арасында 2-3 сәт әрәндә сыхыш вәзијјәтдә сакланандан сонра онларны бир гәтны өчүб кәчдир үзәриндән асырдылар. Нәмлији бир гәдәр тәпәјәндән сонра онлары сәркидән јыҗыб гәтләјыр вә јенә дә дәстә һалында үст-үстә јыҗарат икинчи дәфә мәнкәнәјә веридиләр. Дәстәчин едилмиш кәләгаҗы бу вәзијјәтдә бир кун әрәндә мәнкәнәдә гәлиб "гәтны кәтүрүлү".

Әмәк һаггынын едилмәси. Сәнәткарлыгына бәшгә сәһәләриндә олдуру кими, боҗатчылыг сәнәтиндә дә мүнүм мәсәләләрдән бири әл-муәддунун едилмәсиндән ибарәт иди. Јәрәмиш ән"әһәјә кәрә, ипәк боҗатчылыгында әлмуәддү ја натурал гәјдәдә, ја"ни һазыр мәһдүллә, ја да нәгд пулла еләнилдириди. Кәләгаҗы боҗатчылыгында әмәк һаггынын натурал формадә еләнилмәси үсүдү даһа кәниш јаҗылышды. Бу гәјдә һәр ики тәрәф, һәм иш кәрән, һәм дә кәрдүрән үчүн сәрфәли иди. Белә ки, бу һалдә әввәлә сифәришчә едәнч үчүн әјрлиги кәләгаҗылары боҗатмаг хәрчиндән азәд олур, икинчиси, бу јолла мәлүн

мүәјјән һиссәсини хирид едә билир, ән бәдлычасы дсә боҗатчынын сәһмәт һаггыны натурал јолла едәдијјәндән нәгд пул едәдијјәндән хилә олурду. Боҗатчы исә әлмуәддү мугабилдә әлдә етдији кәләгаҗылары муштериләрин зәвгүнә уҗгун кәјфијјәтдә боҗатчы бәвәдијјәндән ону әмтәә формасында базара чыхармагла, артыг гәзәнч кәтүр-мәк имкәнә әлдә едирди.

Шәки вә Ширван шәрбафлыгында "кәркәр", Кәчкә сәнәткарлары арасында "кәлфә" адланан боҗат усталарынын әмәк һаггына онун сәһәр вә кунорта һаһары да әләвә олдуруду. Гочмәһән боҗатчыларын сәјләдијјәнә кәрә, сәһәр јемәји, әдәтән, гәјмаг, тәвә тәндир чәрәји вә ширин чајдан ибарәт олармыш. Бә"зәһ сәһәр һаһарыны мотәл пендири вә ширин чајла кәчирәримшләр. Кунорта һаһарынын сәңијјәви јемәкләри пити, җахуҗ бәвбәшлә сәңкәк чәрәји олармыш. Пити сүфрәсинә баш соған, җаз аҗларында исә кәј соған вә тәрә /вәзәри/ гәјмаг дәби җахыш кәчмишәдәк бир сәһә сәнәт мәркәзләриндә давам етмәкдә иди. Умумијјәтлә һеч бир аҗры сәңкалијә јол верилмәдән һәм уста, һәм кәркәр, һәм дә шакирд ејни бир сүфрәдә, ејни нәв хәрәк јајырды. Кундә ики ејнәлик јемәјиәндән әләвә, әлмуәддү оларат кәлфәјә ајдә бир әдәд кәләгаҗы дүшүрду.¹ Бундан фәргли оларат шакирд әмәк һаггы алмыр, јәлһәз күндәлик јемәји илә кифәјәтләнирди.

Кәләгаҗы боҗатчылыгында шакирдлик мүддәти ил јерымдән ики иләдәк чәкирди. Боҗатханада нә гәдәр гәрә фәһлә иши вардыса, һәмсыны шакирдә кәрдүрүрүләр. Шакирдин илк тә"лимә рәңкабын һәзирләнмәсындән башланырды. Боҗат биткилерини тижәндә гәјнадә-гәјнада о, күрә әтрафында мүәјјән технолоји просәсләри мушәһидә едиб мәнмәсәјир, бу сәнәтин пәшә сирләрини әјрәнирди. Бир ил кәчәндән сонра она кәләгаҗынын јеләнәһә гәлиб гәјмаг техникасын әјрәдилдириди. Бу јолла шакирд боҗат истеһсалынын мүрәккәб вә чәтин просәсләрини тәдричән мәнмәсәјирди.

Шакирд биләвәситә шәрбафдан әлмуәддү алмәсә да, чүзә дә олсә, гәзәнч әлдә едирди. Белә ки, боҗатханаја мәл биширтмәк үчүн кәлән кәнар шәрбафларын ишиә кәмәк етдији үчүн она һәр дәфә 2-3 шаһи әмәк һаггы веридиләр. Сәнәткарлар арасында әлмуәддунун

1. Аҗлыг әмәк һаггы верән Кәчкә боҗатханаларындән фәргли оларат Бәстәл боҗатханаларында һәфтәлик әлмуәддү верилдириди.

бу бәсит формасы "шакирданә" адыларды. һәфтәдә 1-2 дәфә тәсәдүф дүшән шакирданәлик нәтижәсиндә күн әрзиндә шакирдин гәзанчы 5-6, бә"әнн исә 7-8 шаһыҗа чатырды. Бундан алава, сәрмәҗәси бейүк олан боҗагханада саһибләри чалышган вә зирәк шакирдә елдә бир дөст палтар, баҗрам күнләриндә исә "баҗрамлыг" адыланан хырда хәрчлик верирдиләр.

Боҗагхананын аҗлыг мөдахили, даһа доғрусу, материал мәсрәфи-нә чәкилән хәрчләр, каркәрләрин әлмузду вә күндәлик јемәк хәрчләр-ри чыхыландан сонра јердә галан халис кәлир уста вә онун шәрикинә чатырды. Шәрикли боҗагхана ишләтмәк тәкчә итисади мулаһизәләр-лә бағлы олмаҗыб, һабелә боҗагчылыг сәнәтинин өз тәбиәтиндән, баш-га сөзлә, боҗаг истеһсалынын тәшкилинин мүрәккәблијиндән ирәли кәлирди. Истеһсалын тәшкили илә бағлы олан ирили-хырдалы бүтүн мәсәләләрлә /дуқан кирајә етмәк, хаммал тәдаруку, сифаришчи илә сөвдәләшмә, истеһсал ләвазиматынын әлдә олунмасы, һазыр мәһсулун сатышы вә с./ бляваситә уста өзү мәшгул олур, јахуд шәрикинә һәвалә едирди. Уста ејни заманда боҗагхананын саһибй һесаб олу-нурду. Боҗагхана шәрикли ишләдилдикдә исә онларын һәр икиси ејни һуғуг вә сәләһијјәтә малик олмагла, онун һәм хәрчини, һәм дә кә-лирини бәрәбәр бөлүрдүләр.

Азәрбајҗаннын шәрбафлыг сәнәтинә дәир этнографик фәктларын әлли тәһлили XX әсрин ибтидасына гәләр давам етмиш ән"әнәви ипәк тохучулугунун 1500 иллик инкишаф јолуна нәзәр салмаға имкан вә-рир.

Азәрбајҗан халгынын орта әср тәсәрруфәт һәјатында баш верән ирәдиләјишләр, онун үмуми мәдәни-техники сәвијјәси сәнәт истеһ-салында, хусусилә ипәк тохучулугунда долğun шәкилдә өз әксиян тапмышдыр. Хам ипәкдән тохунан зәриф ипәк парчалар, һәр шейдән әввәл, тәкмилләшдирилмиш мүрәммәл ипәк аләтләри вә јүксәк техно-ложи сәвијјә тәләб едирди. Тәсәдүфи дејил ки, халгымызын орта әср техники дүшүнчәсинин әлдә етдији мәдәни-техники наилијјәтләр-рин бейүк әксәријјәти мәһз ипәк мә"мулаты истеһсалы илә, хусу-силә онун кархана тохучулугу формасы илә үзви сурәтдә бағлы меј-дана чыхмышды. Әл вә аҗагла һәрәкәт етдирилән илк бәсит механики дөзкаһлар /манчылыг, чархто, чилләчарх, чәрпаз дөзкаһы, мутәһәррик нирә-шана системинә вә мәкијә малик тохума дөзкаһлары/ илк дәфә мәһз ипәк тохучулугунда мтвәфәғәтијјәтлә тәтбиғ олунмушдыр. Бу ирәдиләјишләр Азәрбајҗан халгынын орта әср техники тәрәғгисинин мһүм кәстәрйичиләри иди. Лакин сөн орта әсрләрдә мануфактура ис-теһсалына кечмиш Авропа әлкәләриндән фәргли оларат, Азәрбајҗаннын тохучулуг сәнәти, о чүмләдән шәрбаф карханалары әлкәнин дүчәр олдугу сосиал-иғтисади керилик үзүндән һәмин мәрһәләјә дахил ола билмәмишди. Истеһсал технолокијасынын сәчијјәсинә, хусусилә ла-хили әмәк бөлүсүнүн вә сәнәтдахили иғтисаслашманын сәвијјәсинә керә мануфактураја чох јахын олан кустар ипәктохума карханалары объектив тарихи сәбәбләр үзүндән капиталист мүәссисәсинә чеври-лә билмәмишдиләр.

Ән"әнәви ипәк мә"мулаты истеһсалынын мејдана көлмәси вә онун сонрякы инкишафында јерли тәләбәт, хусусилә һәким фәедал тәбәғәләри вә варлы зүмрәләрин кејим вә мәшәт еғтијачлары илә јанашы, о заманкы Азәрбајҗан мөһәрләриндә истеһсал олунмуш зә-риф ипәк мә"мулатына һазиләт билмәјән хәричи тәләбәт дә мһүм ро-л ојнамышдыр. Азәрбајҗаннын хәричә ихрач етдији мәһсуллар ара-сында ипәк мә"мулаты башыча јер тутурду. Она керә дә Азәрбајҗа-нын орта әср сәнәт мәркәзләриндә шәрбафлыгын күтәҗги истеһсал

саһәси кими тәшәккүл тапыб формалашмасы тарихи бир зәурәт иди. Азәрбајчан ипәјинин зәнкин еһтијаты зөмининдә шәрбафлыг сәнәти јаранмаја билмәди. Јерли хаммал еһтијатынын боллугу үзүндән ән"әнәви ипәк тохучулугу тәкчә шәһәрләрдә дејил, һабелә кумдарлыгла мәшгул олан кәнд јерләриндә дә кениш јайылмышды. Лакин истеһсалын формасына вә инкишаф сәвијјәсинә кәрә бунлар бир-бири-нә бәнзәмирди. Бу фәрг хаммалын истеһсал үсулундан башланмыш тохума технолокијасынадәк ипәк тохучулугунун бүтүн мәрһәләләриндә нәзәрә чарпырды. Кечи сап биширмә үсулу илә һасил олмуш пиләдән әјрилдији һалда, зәриф хам ипәк тели билаваситә барамадан ачма үсулу илә әлдә олунурду. Јогун кечи сап истеһсал хассәләринә кәрә назик хам ипәк телиндән кәскин сурәтдә сечилирди. Бу сәбәбдән дә тарихан Азәрбајчанда ипәк мә"мулаты истеһсалынын ики әсас формасы тәшәккүл тапмышдыр.

Ән"әнәви шәрбафлыг сәнәтинин илкин формасы олан кечи тохучулугу даһа чох кумдарлыгла мәшгул олан кәнд јерләри үчүн сәчиј-јәви иди. Бәсит истеһсал техникасына малик олмасы ону нәинки шәһәр, һабелә кәнд әһалиси үчүн дә мүјәссәр етмишди. Ән"әнәви кечи мә"мулаты арасында әсрләр боју чечим тохунушлу парчалар башлыча јер тутурду.

Азәрбајчанын иғтисади һәјәтында әсрләр боју натурал тәсәруфатын һаким мөвгә тутмасы үзүндән ев пешәси сәчијјәси дашыјан вә әсасән јерли тәләбәтә хидмәт едән чечим тохучулугунун базарла әләгәси чох зәиф иди. Көрүнүр, елә буна кәрә дә Азәрбајчанын орта әср ихрачат мөһсуллари арасында чечим типли ипәк мә"мулатына, демәк олар ки, тәсадуғ едилмирди. Бу да сәбәбсиз дејилди. Мә"лум олдугу кими, орта әсрләрдә Азәрбајчанда олмуш өчнәби сәј-јаһ вә тачирләр башлыча олараг сәнәт мәркәзләрини, илк нөвбәдә шәһәрләрдәки раста-базар вә карвансаралары кәзиб долашыр, ихрачата јарарлы рөвач маллар арајыб ахтарырдылар. Кумдарларын дахили истеһлакына хидмәт едән вә сатыш мөгсәдилә базара чыхарылмајан чечим типли ипәк мә"мулатыны онлар нәинки алмаг, һәтта мушаһидә етмәк имканындан мөһрум идиләр. Она кәрә дә орта әср мә"хәзләриндә Азәрбајчан шәһәрләриндә истеһсал едилән хам ипәк мә"мулатынын мухтәлиф нөвләри барәдә әтрафлы мә"лумат верилдији һалда, чечим мә"мулатынын ады чәкилир. Буна бахмајараг кечи

мә"мулаты өзүнүн јүксәк истеһлак мөзијјәтләринә вә мөшәт әһәмиј-јәтинә кәрә јерли сәнәт мөһсуллари арасында өз мөвгәјини әсрләр боју горујуб сахлаја билмишди. Он"әнә муһафизәкарлыгы күчү һесабына халг ону өз мөшәтиндә јашатмыш вә шәрбаф карханаларн илә јанашы зәманәмизәдәк четдырмышдыр. һәм дә кечи мә"мулаты истеһсалы һеч дә тамамилә сабит, донуг вә дөјишмәз галламышдыр. Түкән-мәз халг сәнәтиндән, онун зәнкин бәдиһ тәсвир вәситәләриндән бәһрәләнән ел сәнәткарларынын бәдиһ тәхәјјүлүнүн гүдрәти һесабына кечи мә"мулатынын орнамент бәзәкләри, оларын рәнк-боја әлванлыгы әмәли иш просесииндә дөим тәкмилләшмиш, камил сәнәт әсәрини хатырладан биткин, мүкәммәл форма кәсб етмишдыр.

Кечи мә"мулаты истеһсалында ән бөјүк дөјишиклик XIX әсрин икинчи јарысында баш вермишдыр. Азәрбајчан гәзаларында әмтәә-пул мунасибәтләринин инкишафы илә әләгәдәр олараг ипәкчилик тәсәруфаты, о чүмләдән кечи мә"мулаты истеһсалы өз характерини дөјишиб базара хидмәт едән хырда әмтәә истеһсалы сәчијјәси кәсб етмәјә башламышды. Барамә бечәрмәклә мәшгул олан кумдар аиләләр ипәк мөһсулуңун сатышы илә јанашы, кечи мә"мулаты истеһсалындан да хејли мөһфәәт әлдә едирдиләр. Догрудур, о заманкы статистик ма-териалларын јарытмаз вәзијјәтиндә олмасы үзүндән Азәрбајчанын барамачылыг мәркәзләриндә нә гәдәр кечи мә"мулаты истеһсал олундугуну дүрүст мөәјјәнләшдирмәк олмур. Бунула бәлә, кечән әсрин икинчи јарысында Азәрбајчан ипәкчилијиндән бәһс едән мүәллифләрин әсәрләриндә тәдавул мөгсәдилә базара чыхарылан мухтәлиф чечим нөвләри вә онларын сатыш гүјмәтләри барәдә конкрет мә"луматә тез-тез тәсадуғ едирик. Бу фәктлардан бәлә бир мәнтиги нәтичә чыхыр ки, кумдарларын мөшәтинә әмтәә-пул мунасибәтләринин кениш сурәтдә сирајәт етмәсилә әләгәдәр олараг, әсрләр боју базарла чох зәиф тәмасда олан кечи тохучулугу XIX әсрин икинчи јары-сында е"тибарән өз характерини дөјишиб тәдричән хырда әмтәә истеһсалына чеврилмишди. Азәрбајчан кәндиян ингиләблан әввәлки ев мөшәтинин спецификаји үзүндән әһалинин мухтәлиф ичтимән зүм-рәләри арасында чечим типли ипәк мә"мулатына тәләбәт XX әсрин илк онилликләринәдәк давам етмишдыр.

Хам ипәк тохучулугуна кәлдиклә исә о билаваситә шәрбаф карханалары илә үзви сурәтдә бағлы олуб, әсасән, шәһәрләрдә, гисмән

исә ири сәнәт мәркәзләринә чеврилмиш бә"зи кәндләрдә интишар етмишди. Ипәк мә"мулаты тохучулугунун бу формасы шәрбафлыг сәнәтинин жүксәк инкишаф палласини, техноложи бахымдан онун жүхары мәрһәләсини тәшкил едирди. Азербәјчанын сәнәт һәјәтына шәһрәт газандыран, өзүнүн рәвач ипәк маллары илә оңу бәјнәлхалг тичарәт мөрдиянларына чыхаран да мәнһә шәрбаф кәрханалары олмушдур.

Орта әсрләрдә шәрбаф кәрханалары барамачылыгга әһәтә олунан вә бу сәбәбтән тә бол хаммал еһтијатына малик олан феодал шәһәрләринин, демәк олар ки, һамысында гызгын фәалијјәт кәстәерилди. Бунунла белә, өлкәнин чәнубунда Тәбриз, шималында исә Шамахи шәһәри хам ипәк тохучулугунун башлыча мәркәзинә чеврилмишди. Мәнһә ипәк мә"мулаты истеһсалындан әлдә едилән кәлир һесабына Тәбриз вә Шамахи шәһәрләринин иттиһсади гүдрәти о ләрәчәдә артмышы ки, онлар узун мүддәт бәјнәлхалг ипәк тичарәтинин башлыча тәһизат анбарына чеврилмишдиләр. Орта әсрләрдә хам ипәк тохучулугунун башлыча мәркәзләри илә јанашы, вахтилә Әрдәбил, Марага, Мәрәнд, Хој, Салмас, Нахчыван, Бәрдә, Кәнчә, Бәјләган, Гәбәлә, Дәрбәнд, бир гәдәр сонралар Шәки, Әрәш, Бакы, Маһмудабад, Ордубад, сон орта әсрләрдә исә Шуша, Губа вә с. кәрхана шәрбафлыгында шәһрәт газанмышды. Азербәјчан шәрбафларынын истеһсал етдикләри зәриф ипәк мә"мулаты әсрләр боју дунјанын бир чох өлкәләриндән /һиндистан, Әфғанистан, Түркијә, Русија, Франса, һолландија, Инкилтәрә, Италија вә с./ тачирләри чәкиб бураја кәтирмишди. Шәрг, о чүмләдән Азербәјчан ипәји феодал дәвләтләр арасында дунја сийәсәтинин дүјүн нәгтәсинә чеврилмишди. Ипәк тичарәтиндән кәлән кәлири әлә кечирмәк угрунда дунја дипломатиясын баш сундырыр, ипәк вә ипәк маллар истеһсал едән өлкәләрә јахын, сәрфәли јоллар ахтарырды.

Арасы кәсилмәјән феодал ара мүнәрибәләри, харичи һүчүм вә таланлардан Азербәјчанын ипәкчилик тәсәрууфаты, о чүмләдән ипәк кәрханалары чох бәјүк зәрәр чәкирди. һәр дәфә сәнәт мәркәзләри дағдылыб јерлә јексан едиләркән бу зәрәрин бәјүк һиссәси шәрбаф кәрханаларына дәјирди. Талан вә ихтишашлар совушуб һәр шәј әввәлки мәчрәсинә дүшәндә дикәр сәнәткәрлар кими, шәрбафлар да од-алов арасындан чыхмыш ата-баба сәнәтини бәрпа едиб јенидән гызгын әмәк фәалијјәтинә башлајыр, догма шәһәрләринин гәјнәр истеһсал һәјәтына гошулур, өлкәнин иттиһсади гүдрәтинин артмасына јахындан кәнәк едилдиләр.

Азербәјчанын ән"әнәви ипәк тохучулугунун тарихи таләји бүтөлүкдә өлкәнин социал-сийәси һәјәтында баш верән һадисәләрдә үзәи сурәтдә бағлы иди. Она кәрә дә Азербәјчан халгынын тарихи кечмишинин һәр һансы бир дәврүнә нәзәр салдыгда социал-иттиһсади инкишаф сәвијјәсиндән вә сийәси әмин-аманлыгын вәзијјәтиндән асылы оларат, шәрбафлыг сәнәтиндә арамсыз сурәтдә бир-бирини әвәз едән жүксәлиш, дурғунлуг вә тәнәззүл аңларынын шаһиди олурут. Ипәкчилик тәсәрууфатынын үмуми вәзијјәтинә хас олан мütәрәддиллик шәрбафлыг мә"мулатына, хусусилә хам ипәкдән тохунан парчаларын кәј-фәјјәтинә, онларын нөв вә чешидләринә дә чидди тә"сийә кәстәерилди. Она кәрә дә тарихи мәнбәләри арашдыраркән вахтилә Азербәјчанын бу вә ја дикәр шәһәри үчүн характерик олан ипәк парча нөвләринин һәрәдәсә арадан чыхдыгыны, јахуд онун истеһсалынын зәиғ вә ја интенсив сурәтдә давам етдијини көрүрүк. Көркәмли тарихчимиз, академик Ә.Ә.Әлизадә јазылы мә"хәзләрә истинад едәрәк XIII-XIV әсрләрдә Тәбриз шәһәриндә истеһсал олунуб Шәрг вә Гәрб өлкәләринә ихрач едилән бир сыра ипәк парча /әбәлыг, сиглатун, дибә, кимха, хитәји, атлаз вә с./ адларыны гејд едир.¹ Јагут һәмәви Хој шәһәриндә "әс-сийәб әл-хувајја" адлы парча тохундугуну вә бундан палтәртикилијини хәбәр верир.² Адлары гејд олунан ипәк парчаларын бир гисминә сон орта әср мәнбәләриндә тәсәдуф олунмур. Тәкчә атлаз тохучулугунун XX әсрин әввәлләринә гәдәр давам етдијинин шаһиди олурут. Азербәјчанын орта әср шәһәрләриндә истеһсал олунмуш ипәк гумашларын сийәһисы сонралар тафта, дарајы, мов, гановуз, гәсәбә, чаршаб, калагајы, алојша, јорғанүзү вә с. илә даһа дә зәнкинләшмишди.

Шәрбаф кәрханалары кечән әсрә аид әдәбијјатда чох вахт фабрик ады илә тәғдим олунса да, истеһсалын характеринә, хусусилә истеһсал техникасына вә музду әмәјин тәтбигинә кәрә онлар сөзүн һәгиги мә"насында капиталист мütәссисәси сәјнә билмәди. О заманки рәсми һөкүмәт сәнәдләриндә /мәсәлән, губернаторларын һесабатларында/ вә статистик әдәбијјатда долашыг салынмыш бу термин бә"зи мütәллифләр "кәрхана", јахуд "шәрбаф кәрханасы" ифәләсилә әвәз етмәклә вәзијјәтдән чыхыш јолу тапмага чалышмышлар.³ С.Гулишамба-

1. Ә.Ә.Әлизадә. Кәстәерилән әсәри, с. 49, 50.

2. Јенә орада, с. 49; һәмчинин бах: Јагут әл-Хәмәви. Мулжам әл-булдан /Свѣдения об Азербайджане/. Әрәбчәдән тәрчүмә Э.М.Бунјадов вә П.К.Јузениндир. Бакы, 1983, с. 24.

3. Н.А.Абелов. Кәстәерилән әсәри, с. 183-185.

ров Шамахи шәрбаф карханаларындан бәһс едәркән онлары дырнат арасында фабрик алландырса да, әслиндә фабрик сәчијјәси дашымадныларыны вә кустар мүәссисә типинә даһа чох үзгүн кәлдикләрини хусуси оларат гејд едир.¹

Бу вахтадәк елми әдәбијјатда кархана кими, шәрбаф истилаһынын да тарихи-этнографик аңлајшы лазымнча арашдырылмамышдыр. Мә"дум олдуғу кими, кархана тарихи категорија олмат е"тибарилә мухтәлиф инкишаф мәрһәләләри кечмиш вә бир чох сәнәт сәһәләриндә өзүнү тәзәһүр етдирмишди. Оун бир нәвү оян шәрбаф карханалары да бу үмуми гадунаүзгүндә истисна тәшкил етмирди. Мүәјјән тарихи дөврдә мејдана кәлмәклә мухтәлиф инкишаф мәрһәләләри кечмиш шәрбаф карханасынын тарихи-этнографик аңлајшы бир сыра ихтисаслы уста әмәјини бирләшдирән, спесийик технолоји хусусијјәтләрә вә әмәк алетләринә малик мүрәккәб гурулушлу истеһсал формасын ифадә едирди. Сәнәт истеһсалынын бир чох сәһәләриндә олдуғу кими, шәрбаф карханалары да мејдана кәлдији илк мәрһәләдә, әсасән, феодал сарајларынын нәздиндә фәалијјәт кәстәрмишди. Феодал һәкмдарларын зәрури мәшәт еһтијажлары хәзинә карханаларынын истеһсал етдији мәһсуллар һесабына там едәнилдијиндән азад шәһәр сәнәткарларына гаршы онлар е"тинасыз идиләр. Бир сыра вачиб мә"мулат нәвләринин истеһсалы хәзинә карханалары тәрәфиндән инһисара алынмагла азад сәнәткарларын һугуғлары хәјли мөһдудлашдырылмышды. Әрләр боју үзәриндән мөһдудијјәт мөһүрү кәтүрүлмәјән белә истеһсал сәһәләриндән бири дә мөһз кархана тохучулугу иди. Лакин заман кечлйкчә әһалинин хам ипәк мә"мулатына артан тәләбилә әлағәдар оларат шәрбаф карханалары нәинки шәһәр сәнәткарларын арасында јәјылмыш, һабелә бир сыра кәндләрә дә сирајәт етмишди. Тохума истеһсалынын тәшкили илә бағлы зәрури тәркиб һиссәләринин һамысы, башга сөزلә, бүтүн функсијалары өзүндә олан хәзинә карханаларындан фәргли оларат, шәһәр шәрбафханалары әсасән истеһсалын сон мәрһәләси олар тохума просеси илә мөшгул олур, гәлән әмәлијјатлары сифәришлә кәнарда кәрдүрүлдүләр. Хусусилә орта истеһсал һәчминә малик карханаларын вә тәнһа ишләјән кустар шәрбафларын физики ишчи гүввәси вә мадди имкәнлары буна јол вермирди. Мануфактура сәвиј-

1. С. Гулишамбаров. Обзор фабрик и заводов Бакинской губернии. Тифлис, 1890, с. 252-253.

јәсинә јакынашмыш ири карханаларда исә дәр ихтисаслы уста әмәји тәләб едән әмәлијјатларын бөјүк әксәријјәти мүәссисәнин өзүндә муәддла тутулмуш кәркәрләрә кәрдүрүлдү. Бу чәһәти нәзәрә аларат ингилабдан әввәлки муәллифләр 10-а гәдәр тохучу дәкаһы олан вә муәддлу ишчи гүввәсиндән истифадә едән белә карханалары фабрик типинә вид капиталист мүәссисәси һесаб едирдиләр.¹ Муәддлу ишчи гүввәсинин тәтбиг олунмасына бахмајарат XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә ән бөјүк шәрбаф карханалары техники чәһәтдән хырда мүәссисәләрдән о гәдәр дә сечилмирди. Бухар муһәррики вә диқәр механикләшдирилмиш истеһсал вәситәләриндән мөһрүм олан ири шәрбаф карханаларынын һамысында әл әмәјинә әсасланан бәсит тохума дәкаһлары әсас јер тутурду.

Азәрбајчан шәрбафлығынын тәдтиги сәнәткарлығын этнографик аспектләри илә јанашы, онун мулки тарихә вид проблемләри /сәнәт истеһсалынын формалары вә тәшкили, онун гурулушу, характери, дахили гајдалары вә с./ барәдә дә муһакимә јүрүтмәјә имкән верир. Тарихи-этнографик фактларын тәһлили Азәрбајчанын шимал шәһәрләриндә фәалијјәт кәстәрмиш ипәк карханаларында устакәр гурулушунун мөвчуд олдуғуну тәсбит едәчәк фактик материал верир. Академик Ә. Ә. Әлизадә Азәрбајчанын XIII-XIV әср сәнәт истеһсалынын вәзијјәтиндән бәһс едәркән о заманки јазылы мәнбәләрдә орта әср карханаларында чалышан сәнәткарлар, сәнәт сөхләри, онларын тәшкили, гурулушу вә дахили гајдалары барәдә муфәссәл мә"думатын олмадығыны гејд едир.² Азәрбајчан шәрбафлығына, хусусилә онун кархана тохучулугу формасына вид мөвчуд этнографик фактлар кифәјәт гәдәр мә"тәбәр мәнбәләрә истинад олунмадан Авропа вә Шәрг өлкәләринин сәнәткар сөхләринә мәхсус хусусијјәтләрин механики сурәтдә Азәрбајчана кәчүрүлмәси чәһдләрини тәкзиб едир. Әримизин әввәлләриндәк кәлиб чатмыш шәрбаф карханаларына дахили гурулушуна, истеһсалын тәшкилинә, хусусилә хаммал тәһнизаты вә һазыр мәһсулун сәтишы илә бағлы мәсәләләрә даир мә"тәбәр бир мә"думата тәсәдүф олунмур. XIX әсрин икинчи јарысында Тифлис вә Јереван шәһәрләринин сәнәт һәјатындан әхз олунмуш фактларә әсасланарат Загафгазп-

1. Н. А. Абелов. Кестерилән әсәри, с. 184; "Труды Кавказского отдела Российского саловодства", V ч., I бур., Тифлис, 1901, с. 331.
2. Ә. Ә. Әлизадә. Кестерилән әсәри, с. 46.

јада һәмкар тәсвириндә бәһс едән мүәллифларин әсәрлериндә¹ гу-
зеј Азербәјчаны шәһәрлериндә чалышан азербәјчанлы сәнәткарларын
истеһсал һәјәтына, онларын адәт-ән"әнәләринә вә устакәр гурулушу-
на даяр елми әһәмијјәт кәсб еләчәк һеч бир фәкта тәсадуф олунмур.
Мәһс бу сәбәбдән дә нәинки XIX әсрдә, һәтта ондан әввәлки дөвр-
ләрдә дә гузеј Азербәјчаны шәһәрлериндә устакәр гурулушун мөвчү-
дијјәти мө"тәбәр мәнбәләрин чатышмасы үзүндән тәсдиғ олунмамыш
бир фәкт кими мүбәһисәли гәлыр.²

XIX әсрин соңу вә XX әсрин әввәлләриндә Азербәјчанын ипәк
е"малы тәсәрууфатында бухар вә дикәр механики машынардын тәтбиғи-
ния кенәшләnmәси кустар сәчијјә дашыян хырда әмтәә истеһсалыны
тәнәззулә угратмыш, манчылығ ипәјинин ролуну әһәмијјәтсиз дәрәчә-
јә ендирмишди. Фабрик типли ипәк е"малы мүәссисәләринин техники
үстүнлүјү әмәк мәһсулдарлығыннын артмасына, хам ипәк мәһсулунун
кејфијјәтинин јүксәлдилмәсинә вә онун мајә дәјәринин ашағи дүшмә-
синә шәрәит јаратмағла әл әмәјинә әсәсләнән вә ибтидај техникаја
малик олан кустар ипәксарыма истеһсалыны сыхышдырыб кәрәксиз һә-
лә салмышды. XIX әсрин соңларыннан е"тибарән кустар ипәк истеһ-
салчылары барама мәһсулуну ипәк фабрикларинә сатмағи манчылығ
үсүду илә ипәк һасил етмәкдән үстүн тутурдулар.³ Бу чәһәт кәркәм-
ли маарифпәрвәр һ.Б.Зәрдабинин дә диггәтиндән јазынамышды.⁴

Зәманәмиздәк кәлиб чатмыш шәрбаф карханаларыннын дахили гу-
рулушуна нәзәр салдығда мө"лум олур ки, онларын истеһсал авадан-
лығи әсрләр боју бәсит әл дәзкәһларыннан ибарәт олмушдур. Бунун-
ла белә, механики дәзкәһларын тәтбиғ олунмамасы карханаларда һә-
зирләнән ипәк мө"мулатынын чешидинә әсла тә"сир кәстәрә билмәмиш-
ди. Азербәјчан шәрбафлары бу бәсит гурулушлу әл дәзкәһларыннда
әјрн-әјрн әмәлијјәтлары һәјрәтағиз чәддиклә ичрә едәрәк ипәк мө"
мулатынын зәнкин чешидләрини јарада билмишдиләр. Ингилвбдән әввәл
Азербәјчанда статистика ишинин јарытмағ вәзијјәтдә олмасы јерли

1. П. Шаншиев. Два слова об амкарах. Тифлис, 1857; А. Гакстаузен. Закавказский край. СПб., 1871; М. Ахвердов. Тифлисские амкары. Тифлис, 1883; С. Бгиазаров. Исследование по истории учреждений в Закавказье, ч. II. Городские пехи. Организационный и внутренний управление Закавказских амкар. Казан, 1891 вә б.
2. Бах. А. П. Новосельцев. Города Азербайджана и Восточной Армении в XVII-XVIII вв. "История СССР", 1959, № 1, с. 103.
3. П. В. Иванов. Кустарное шелкоткацкое дело на Кавказе, его недостатки и меры к их устранению. Известия КИИС, VIII ч., 6-7-чи бур., Тифлис, 1907, с. 237.
4. һ. Б. Зәрдаби. Кәстәрилән әсәри, с. 407.

ипәк карханаларыннын сајы, онларын истеһсал күчү, хаммал мәрәғә,
ил әрзиндә һәр бир мө"мулат нөвүндән нә гәләр тохундугу бәсәтә
там тәсәввүр әлпә етмәјә имкан вермир.

Етнографик материалларын тәһләли кәстәрир ки, мануфактурә
сәвијјәсинә чатмыш ири карханалардан фәргли оларат орта вә хырда
шәрбафханаларда ихтисаслы уста әмәји тәләб едән бир сәрә әмәлиј-
јәтлар сифарыш әсәсында, кәтүрәиш јолу илә карханадан кәнарда кә-
рулурду. Кархана өз функцияларынын бир гисминин кәнарда кәртүрмә-
синә бахмајарағ хаммал мүхтәлиф техники е"мал процесләричән кә-
чәндән сонра јенә дә карханаја гәјтарылыр вә јалныз буреда сон
мәһсула чеврилди. Ипәк тохучулугунун кархана формасында мө"му-
лат истеһсалы зәнчирвары силсилә сәчијјәси дашымағла, ихтисаслы
уста әмәји тәләб едән мүхтәлиф процесләри әһагә едирди. Нәггәт-
лығ, тәрраһлығ, ипәкешмә, ипәкбаширмә, ипәкбојама кими спәсифик
сәчијјә дашыян ишләр бир нөв кархананын әләвәсинә чеврилмишди.
Мүстәғил ишләјән бу сәнәткарлар зәһирән сәрбәст олсалар да, әс-
линдә онларын иши карханадан, даһа доғрусу, онун сәһиби олан
шәрбафын сифарышыннан асылы иди.

Техники керилиш кустар ипәк е"малында олдуғу кими, XIX әс-
рин соңларыннда Азербәјчанын кустар ипәк тохучулугунда да өзүнү
кәстәрирди. Шамағы вә онун әтраф кәндләриндәки шәрбаф карханала-
рыннын тимсалында бу әјдүн пәләнвилір. Нәзәрә алмағ ләзәмдир ки,
Мәркәзи Русијанын ипәк фабрикларыннын мәнфи тә"сири Шамағы карха-
наларына вә онларын истеһсал етдикләри ипәк мө"мулатынын әјрн-
әјрн нөвләринә әјни дәјилди. Учүз фабрик мәһсулларыннын рәғәбәти
нәтичәсиндә Шамағынын хырда вә орта мүәссисәләри өз фәалијјәтинин
дәјәндирмыш, ири карханалар исә мө"мулат нөвүнү дәјишмәјә, Руси-
ја фабрикларыннын истеһсал етмәдикләри мәһсуллары /чечим, дәрәји,
чәршәб, јорғанүзү/ тохумаға мөчбур олмушдулар. Бәстәл вә Кәчә
шәрбафханалары исә бундан әләвә һәм дә кәлгәји истеһсалыны күч-
ләндирмәклә јарынамыш бәһрандан јахә гүртәртмәгә чалышмышлар.
Фабрик мәһсуллары сон вахтлар гәновуз тохучулугунун күчлү мәр-
кәзинә чеврилмиш Шамағы карханаларына даһа сарыдычы зәрбә вур-
мушду. һ. Б. Зәрдабинин гејд етдији кими, шамағылылар учүз фабрик
малларынын сыхышдырдығы мөв вә гәновуз истеһсалыны дәјәндирмыш,

бунун мугабиланде жоргануэт, өрпөк, шөрф вэ с. тохумага башламыш, бир сөзлө, онлар фабрика герши чинад е"лан етмишлер.¹ Бутун бу чилд-чөдлөрө бахмэжарат жерли кархана мө"мулаты баһа бама кэлди-жине көрө Мэркэзи Русиядан идхал едилөн учуз мануфактура мөһсул-лариниң рөгөбөтинэ төб көтирө билмирди. Она көрө дө кустар ипөк карханалариниң келири мунтөзөм гайдада ямагы дүшөрөк онлар тэдри-чөн эрален чыхарды.² Белаликкө, ХХ эсрин эввөлдеринде Азербайча-нини эн"өнөви шөрбафлыг сөнөти эсрлер боју халгын итгисадли мөшө-тинде тутдугу мөвгөжини төрк өдөрөк өз жерини ипөктохума сөнөжө-синэ вермишти. Өзү дө һөмин просес жерли ипөк карханалариниң бөју-түб инкишаф етмөси, хирда вэ орта мүөссисэлөрдөн мануфактураја, брален исө фабрика кечмө јолу илө кетмөмиш, јухарыдан керүлөн һө-кумөт тэдбири, дөвлөт вөсаяти эсасында ири ипөктохума фабриклери-нин јарадылмас һесабына баш вермишти. Милли шөрбафлыг сөнөтинин тарихи мөвгөжиниң дөјижмөсинде джөр мүнүм бир чөһөт, эсримизин эввөлдеринде сөнөје ипөкчилијинө кечилөркөн онун эн"өнөви муотөм-декачили хислөтинин там дөјижмөсө фекты лиггөти чөлб едир. Азербайчан ипөжиниң һәмсон јенө дө онун өзүндө сон мөһсула, милли сөрвөт олан мухтөлиф нөв ипөк мө"мулатына чеврилмир, хөммал кими учуз гижмөтө республиканын һудудларыннан көнөра көндөрилди. Төөсүблөр олсун ки, гөдир-гижмөти инди дө о гөдөр билинмөјөн оу мисилсиз сөрвөтин тарихи талејиниң ачиначатлы сөркүзөшти һөлө дө давам етмөкдөдир. Үмидварыг ки, көлөчөк нөсиллөр Азербайчан ипө-жини кечмиш шан-шөһрөтини гөјтармаг, ону јенө дө бөјнөлхалг ти-чарөтин өн чөркөсинө чихармаг үчүн әллөриндөн көлөни эсиркамөјө-чөклөр.

1. Г. Б. Сардаби. Кустарное шелкоткацкое производство в гор. Шемахе в это время. Док. Восторилон эсэри, с. 406.
2. Э. Д. Локалов. Крестьянское хозяйство в Сиванмазье к концу XIX в. М., 1956, с. 378.

- I табло. I-пилөнин әл ији илө әјрилмөси; 2-кечи сапын чөһрө вәси-төсилө өткдөрилмөси.
- II табло. I-жер ханасы вө онун јардымчы һиссөлөри: а/куму чубугу; б/гылним; 2-дик хана вө онун јардымчы дөвәзиматы: в/кир-кит; г/һөвө; г/саргы тахтасы.
- III табло. Сада нахшлы чечим нүмүнөлөри.
- IV табло. Мурәккөб нахшлы чечим нүмүнөлөри.
- V табло. I-хам ипөжин әл манчылыгы вәситөсилө сарынмасы; 2-вјаг манчылыгы вәситөсилө ипөксарыма; 3-хам ипөк кәләфлөри.
- VI табло. Нөггәт дөзкәһи: I-кәләф ханасы; 2-асма бағара; 3-купу вө куптүкөрдөн; 4-куптунун ислага гојулмасы: а/хана оту-рачағлары, б/хана голлары, в/куптүкөрдөн, г/гаргы вө агач дөндө, г/ипөк кәләфи.
- VII табло. Тов дөзкәһи: I-чарх, 2-лүлө ханасы, 3-чөри ханасы.
- VIII табло. I-чиллөнин пиштахта вө мөррө шанасындан кечирилмөси: I-пиштахта; 2-мөррө шанасы; 3-ипөк телинин төх-раст едилмө гәјдасы; 4-хам ипөжин дөвр/чөһрө/ вәситөсилө сарынмасы: а/сарыглы купт, б/саргы лүлөсә.
- IX табло. Мөсәләһин кәләфләнмөси: I-дјирчөкли кәләф чархы /өх, пәр, дөстөк, мил, көјчөк/; а/мунчуг агачы, б/дишли дјирчөк, в/ипөк куптлөри; 2-дјирчөксиз чарх.
- X табло. I-чиллөчарх; 2-әнкәлө.
- XI табло. Төрраһ дөзкәһиндә иш просеси: 1-төрраһ дөзкәһи; 2-шана; 3-нирөлөрин дөзкәһ голларыннан асылма гәјдасы; 4-гаргы мил; 5-тајкир.
- XII табло. Јөздимо дөзкәһи.
- XIII табло. Јөздимо дөзкәһиниң мутөһөррик һиссөлөри: I-нирө; 2-төп-көн; 3-кулкө-бағара; 4-нөвөрд; 5-дөзкәһин сабит һиссө-лөри: а/күндө, б/көјчөк, в/јастыг, г/гол, д/дөстөк, ө/пешәнөк, э/гач-гач.
- XIV табло. Јөздимо дөзкәһиниң дөфтини: а/голлар, б/әлт вө үст чо-но, в/чүдөфтин/јелләнчөк/, г/бурагач, г/пуштөнд/чијөбөнд/
- XV табло. Јөздимо дөзкәһиниң јардымчы һиссөлөри: I-көјчөк; 2-ба-сачаг; 3-лүлө; 4-гар-гар; 5-кулкө вө чүпөклөр; 6-пәл-көш; 7-јөзөвд миля; 8-шана вө голлары; 9-шүфтир вө

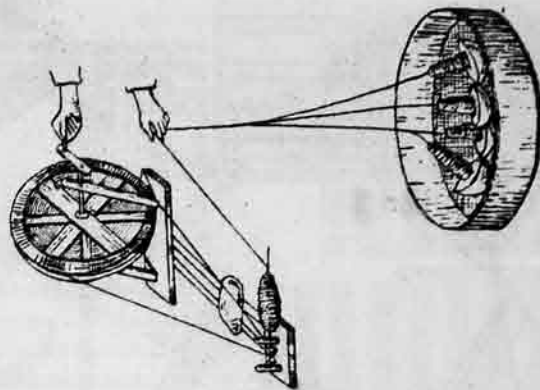
падавал; IO-нэвэрд; II-тэпкөн тэјлары.

XVI тэбло. Кэлагајы дэзканы.

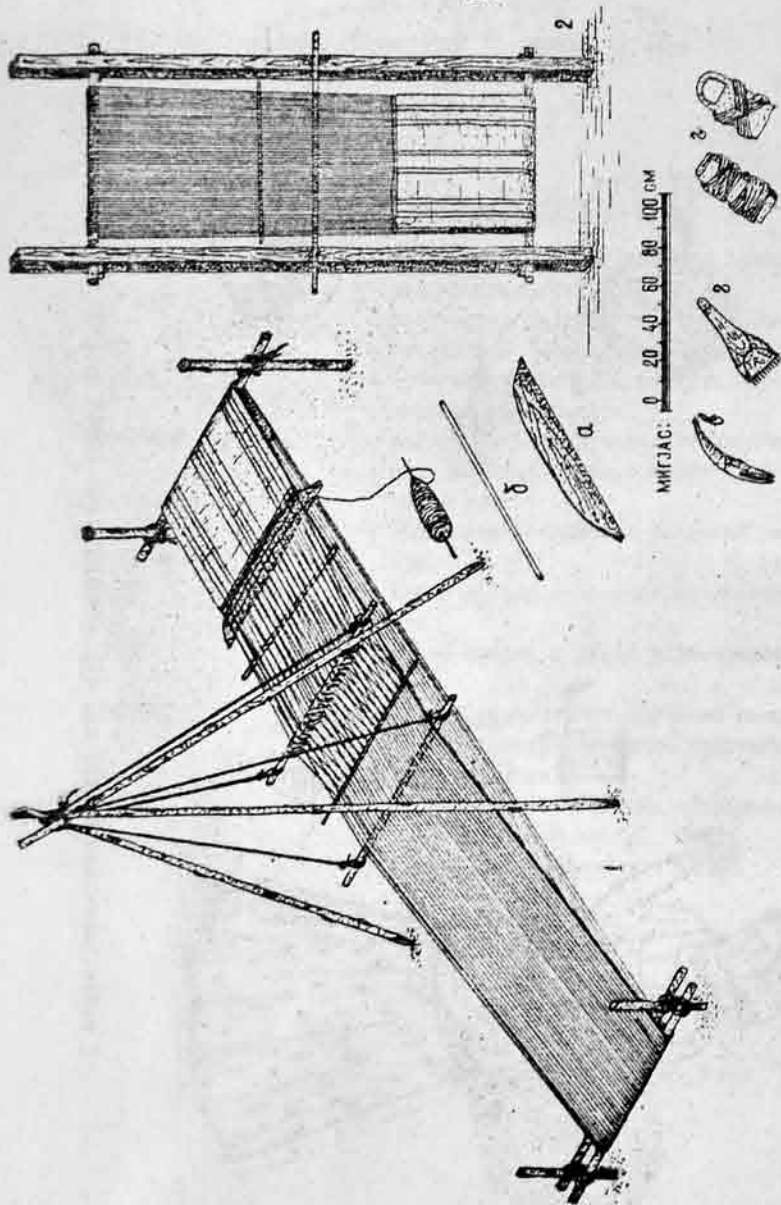
XVII тэбло. Кэлагајы нахышлары.

ГЭБҮЛ ВДИЛМШИ ИХТИСАРЛАР

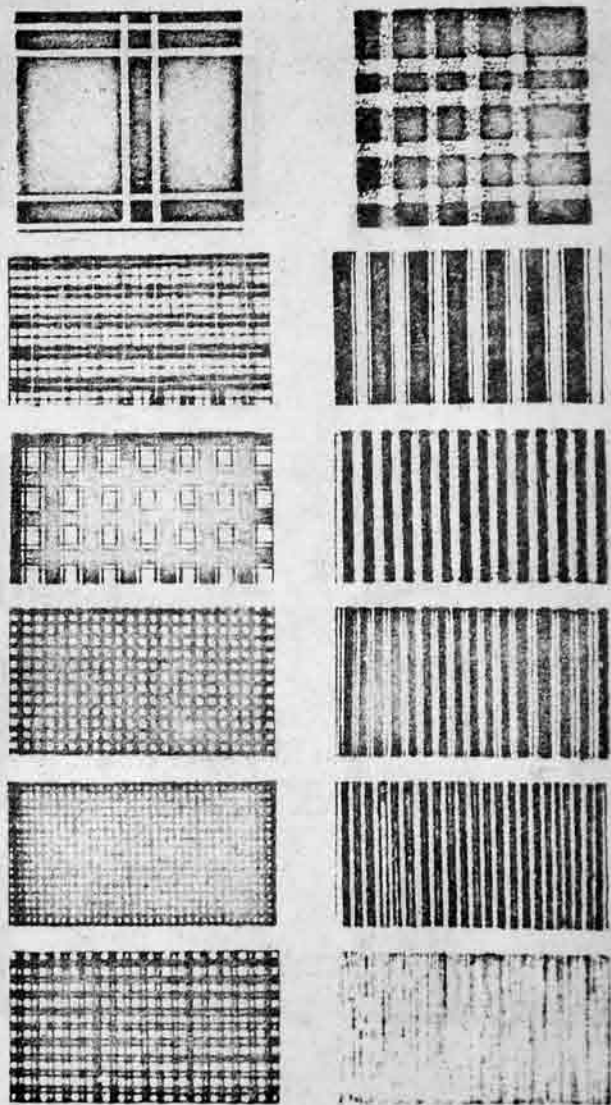
- АКАК - Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией.
- КЛС - Кавказская шелководственная станция.
- КОСХ - Кавказское Общество Сельского Хозяйства.
- КСИИМК - Краткие сообщения Института Истории Материальной Культуры.
- МИЭНГКЗК - Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края.
- ОРБЗК - Обзор Российских владений за Кавказом.
- ОДЗБГ - Обзор фабрик и заводов Бакинской губернии.
- ОДЗК - Обзор фабрик и заводов Закавказского края.
- СМИЭНГКЗК - Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края.
- СМОМТК - Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа.

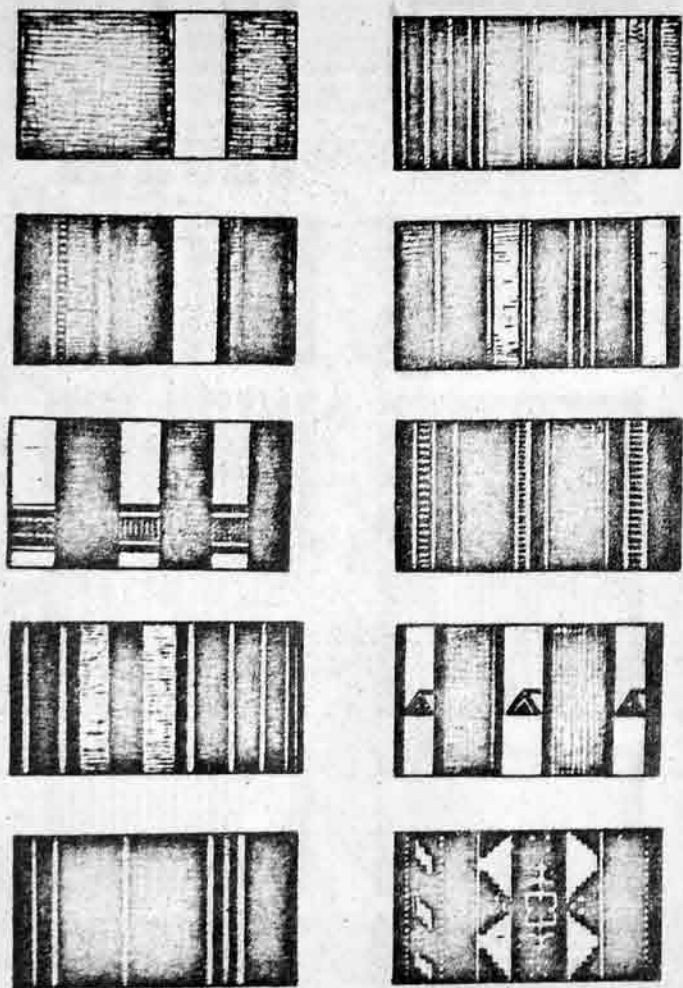
I тэбло. I-пйлленин эл пји нлэ вјрилмеш; 2-кечи сатни чэтрлэ суклэрлмеш.

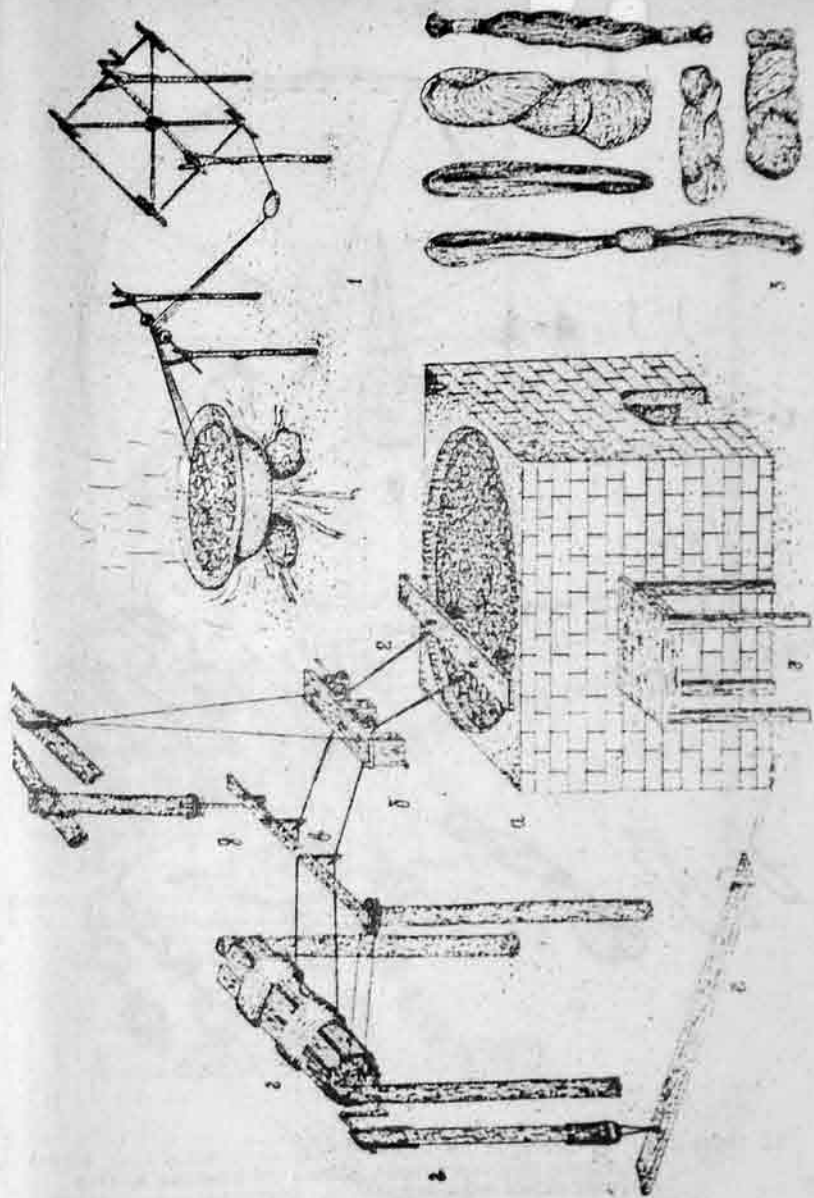
II табло. Маччи дэзакълары I-гёр ханды ва ошун жердичи дэзакълары:
 а/гылдыч, б/кучу чубуку, в/дик хана ва ошун жердичи дэзакълары,
 г/кырат, д/кеса, е/саргы ташталары.

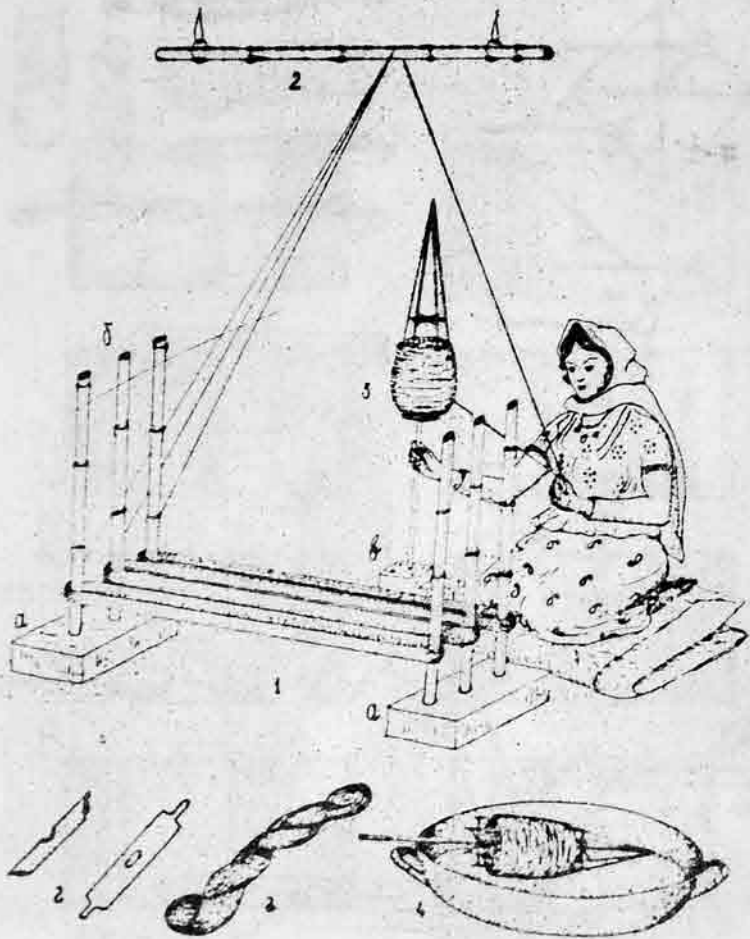
II табло. Саты кызылчы чочим илгунелери.

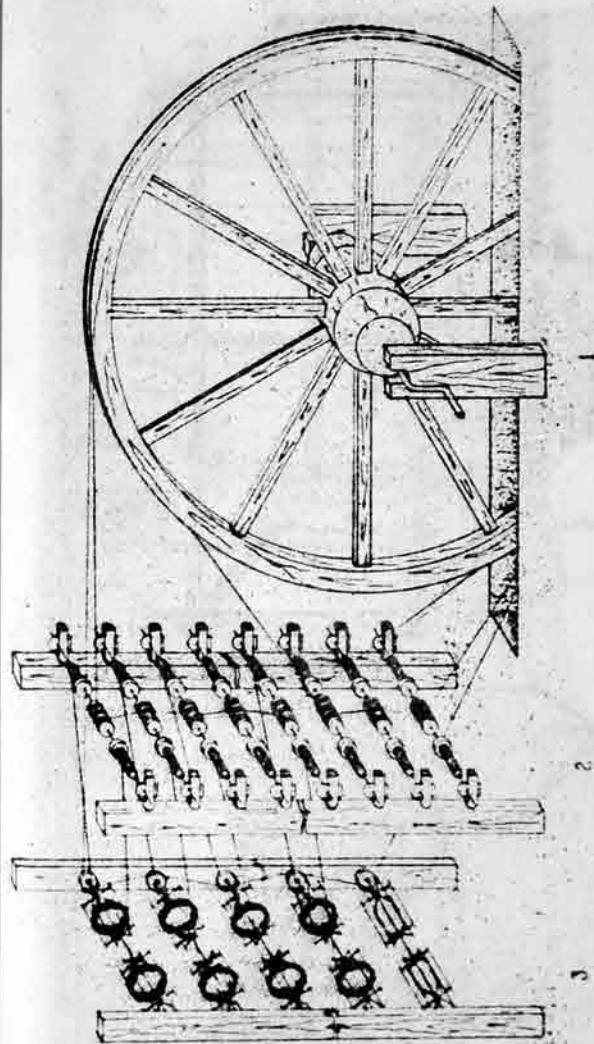
IV табло. Муреккэб пахышлы чечим нумуналары.

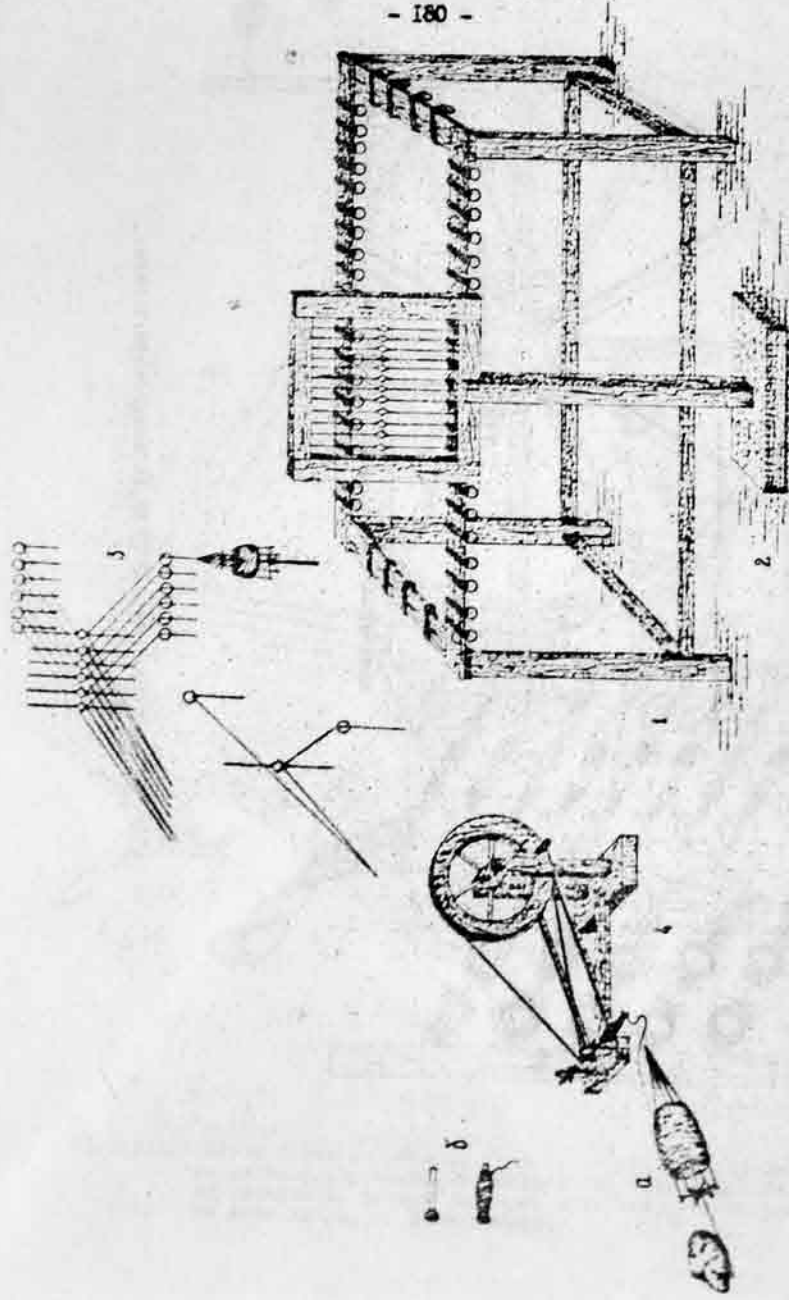
1 - муреккэб пахышлы чечим нумуна; 2 - муреккэб пахышлы чечим нумуна; 3 - муреккэб пахышлы чечим нумуна; 4 - муреккэб пахышлы чечим нумуна; 5 - муреккэб пахышлы чечим нумуна; 6 - муреккэб пахышлы чечим нумуна; 7 - муреккэб пахышлы чечим нумуна; 8 - муреккэб пахышлы чечим нумуна; 9 - муреккэб пахышлы чечим нумуна; 10 - муреккэб пахышлы чечим нумуна.

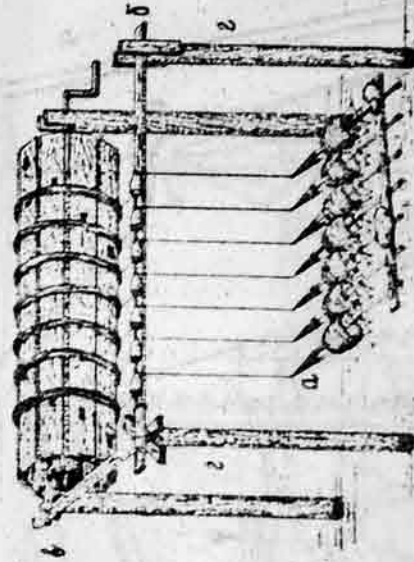
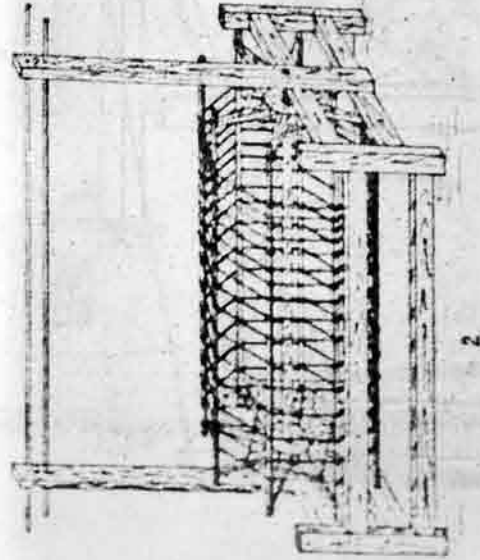
III табла. Өзгөчтөк дөңкөбүн: 1-жээк ханасы; 2-асма багара; 3-күнү
 до күлүктөрүн; 4-күлүнүн ичкөсө гөрүмдөс; 5-хана
 отурачактары; 6-хана гөлдөрү; 7-күнүктөрүн; 8-чөри
 же агач дөңкө; 9- илпек келері.

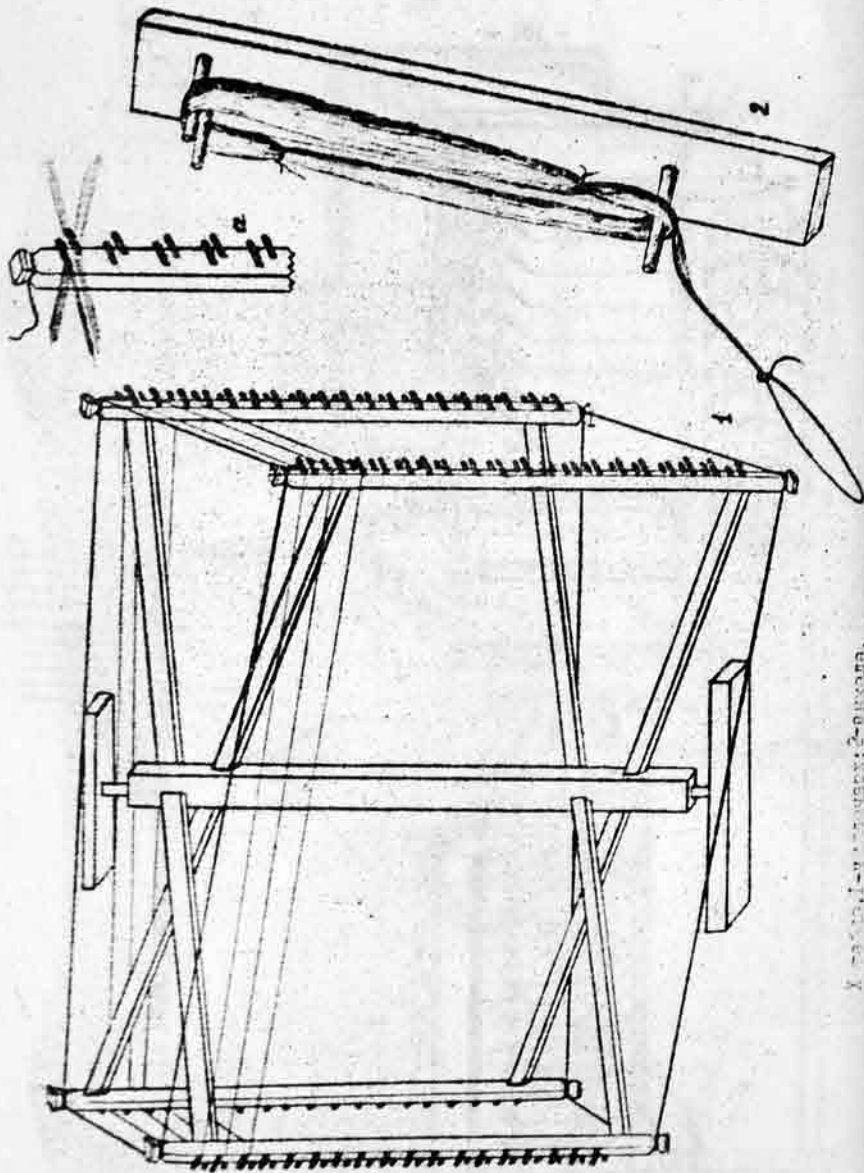
III табла. Өзгөчтөк дөңкөбүн: 1-жээк ханасы; 2-күнү
 до күлүктөрүн; 3-чөри же агач дөңкө; 4-күнүктөрүн; 5-хана
 отурачактары; 6-хана гөлдөрү; 7-күнүктөрүн; 8-чөри
 же агач дөңкө; 9- илпек келері.

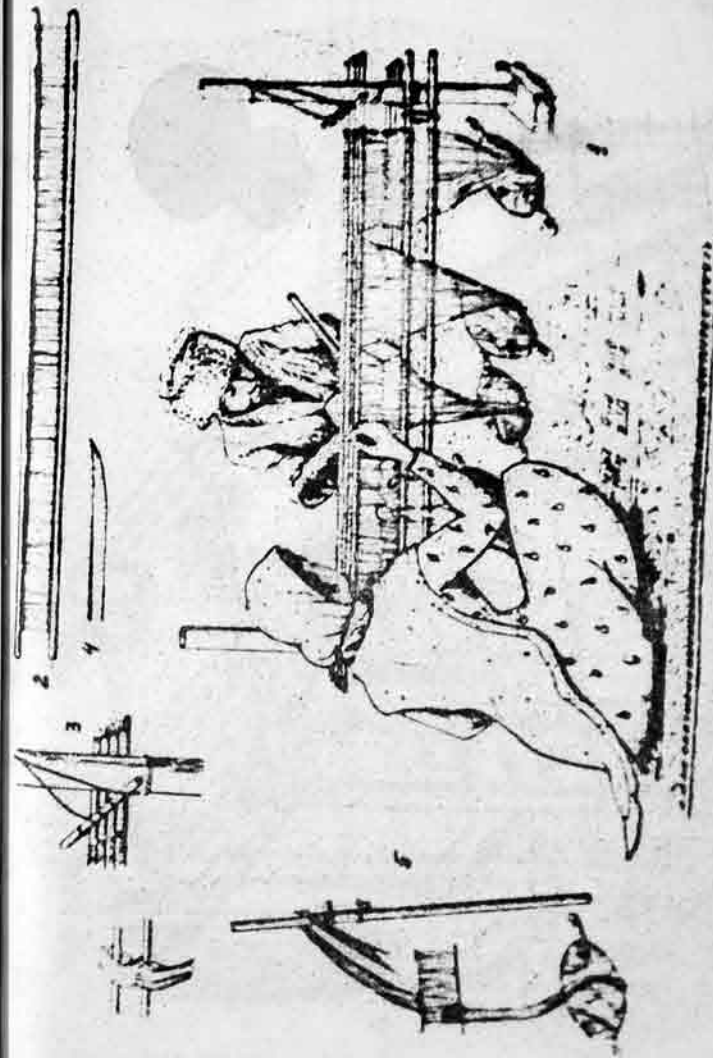
Уш талло, I-дентакта; 2-чарба ширеси; 3-аллок голшин тир-латт эшилл; 4-келлин дээр чарба; 5-аллок голшин тир-латт эшилл; 6-аллок голшин тир-латт эшилл.

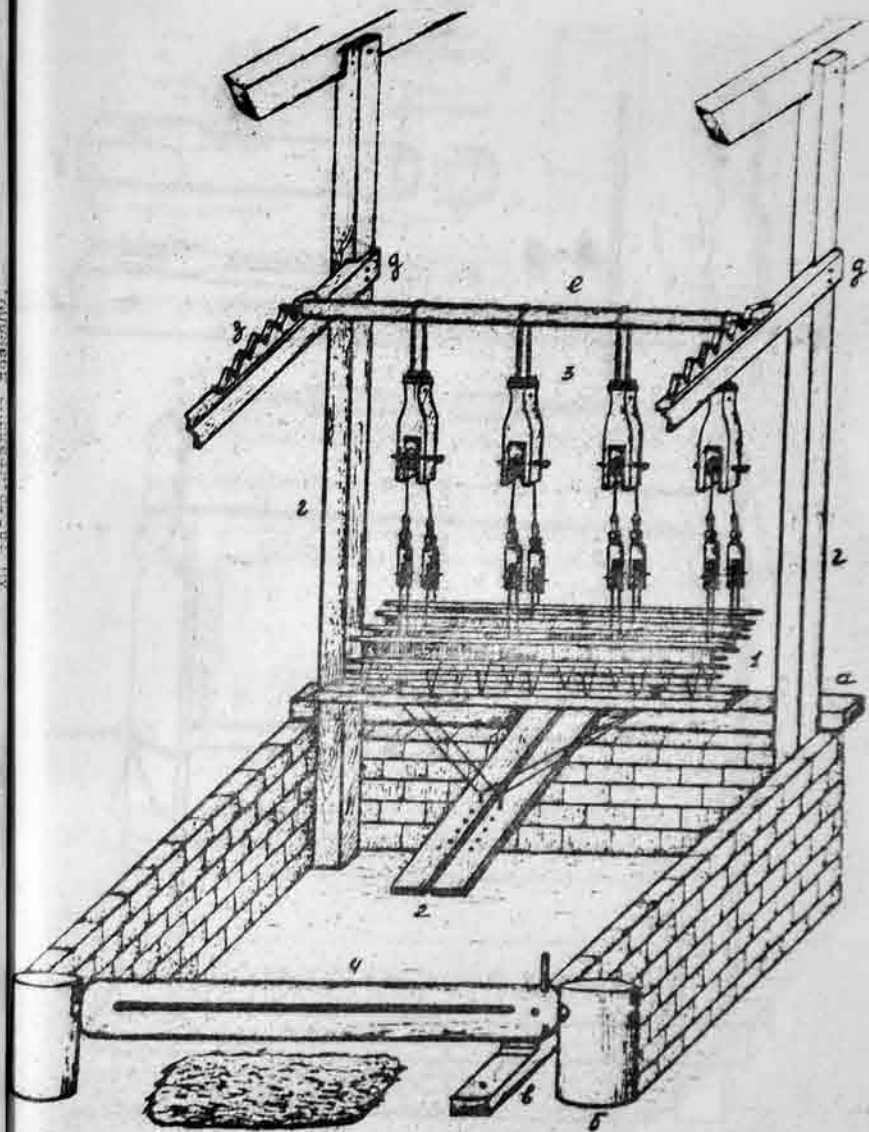
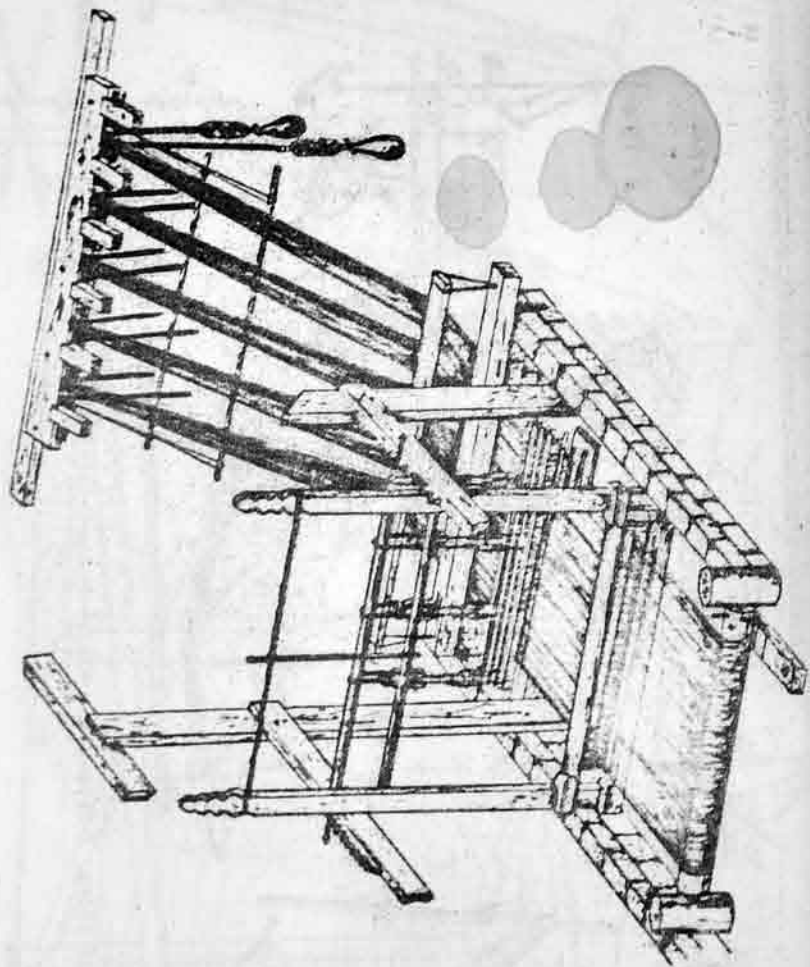
IХ талло, Моголшин чарба ширеси, I-дентакта; 2-чарба ширеси; 3-аллок голшин тир-латт эшилл.

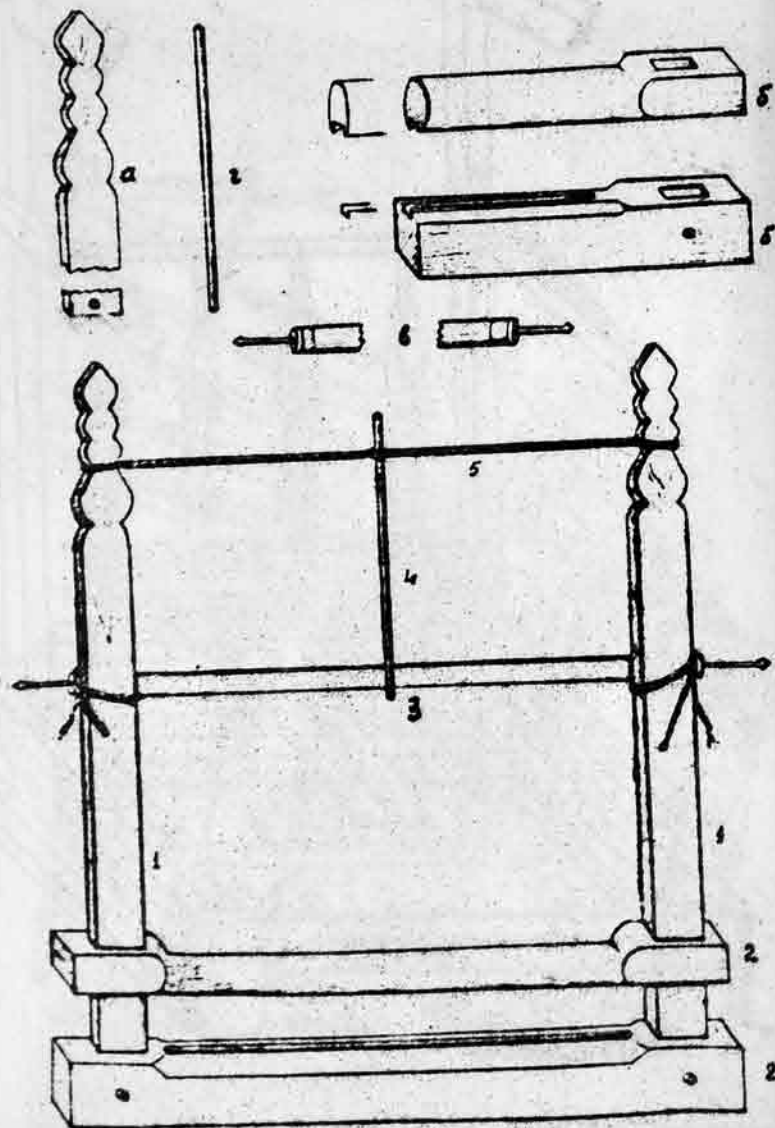
Устройство машины; 1-ручка; 2-шпинет; 3-шпинет.

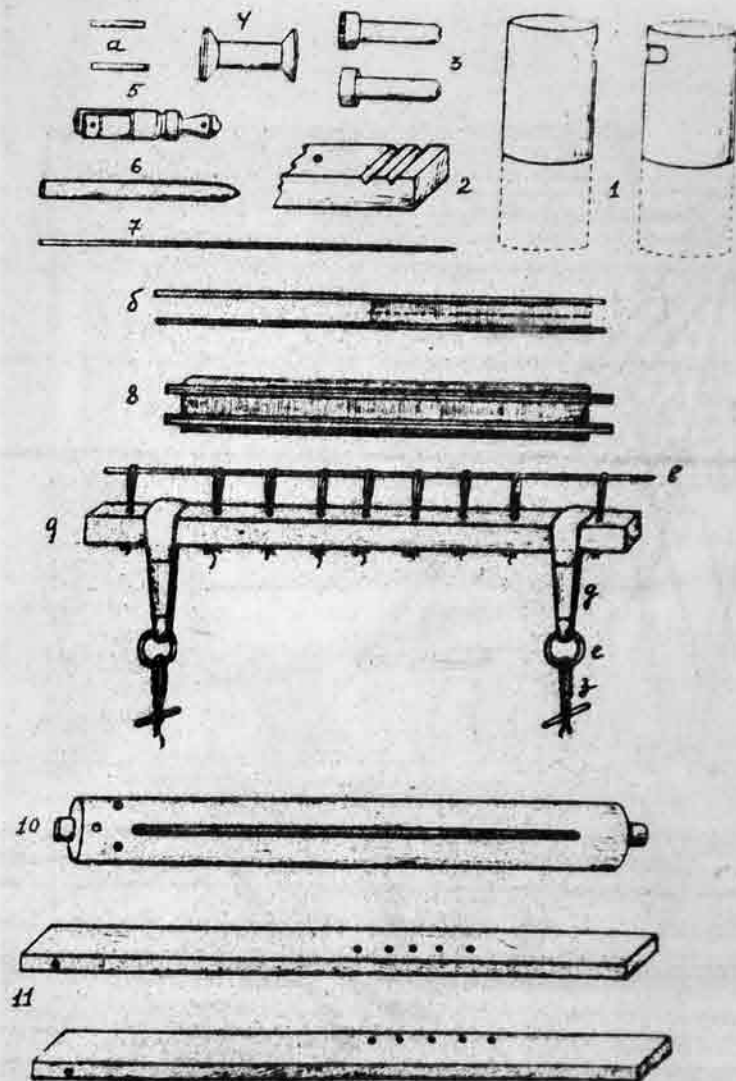
Устройство машины; 1-ручка; 2-шпинет; 3-шпинет; 4-шпинет; 5-шпинет.

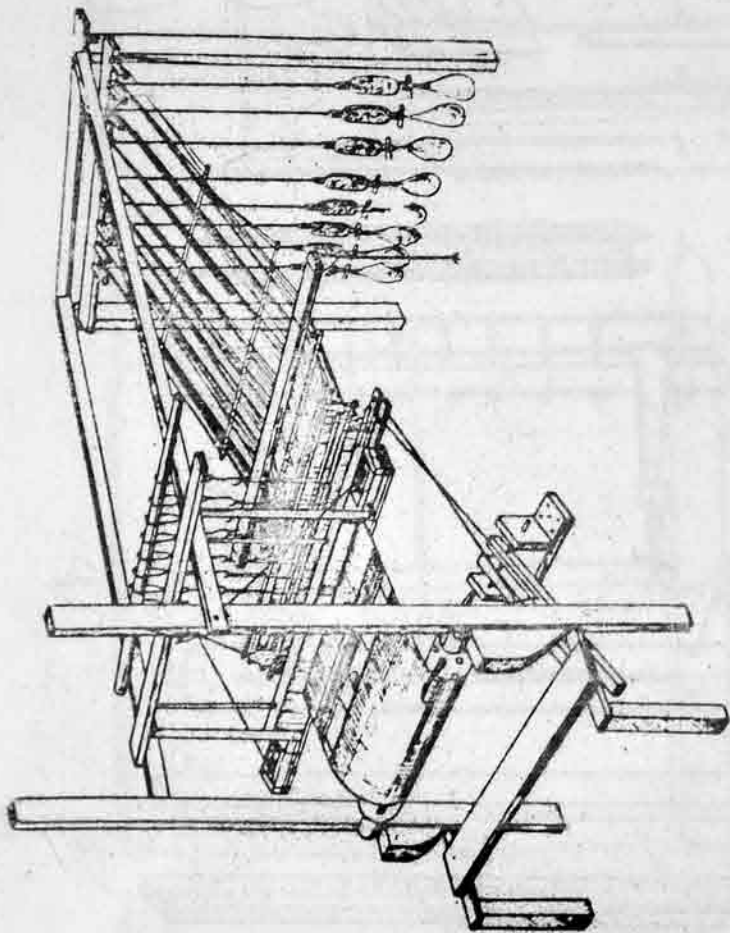
XIII табло. Жездимо дэзкаһынны мутәһәрриқ һиссаләри: 1-һира, 2-һәриән, 3-һулкә-һаһара, 4-һәһәри; Дэзкаһны һаһит һиссаләри: а/һуһһә, б/һәһчәк, в/һәһһһһһ, г/һәһһ, д/һәһһһ, е/һәһһһһ, җ/һәһ-һәһ.

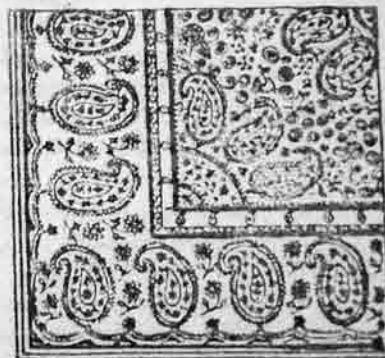
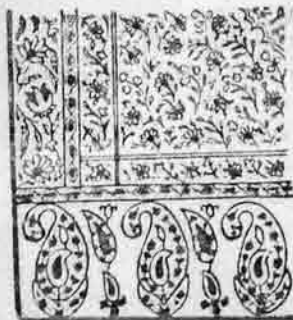
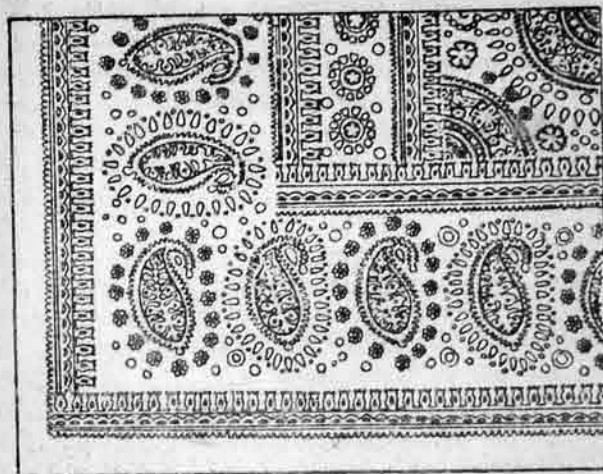
XIV табло. Јездило дезкашнини дејтини: 1-голлар; 2-алт ва уст чене; 3-чундабган; 4-бурагач; 5-пунтабанд / чијабанд /.

V табло. Јездило дезкашнини жардмчи ниссалари: 1-кејчек; 2-басача; 3-луле; 4-гар-гар; 5-кулке ва чупаклар; 6-палкеш; 7-језбанд мила; 8-шана ва голлари; 9-шуглар; 10-наверд; 11-тапкен.

XVI табло. Калагаји тасмаши.

XVII табло. Калагаји нахшлари.

М У Н Д Ə Р И Ч А Т

К И Р И Ш	сəһ.
3	
І Ф Ə С И Л - АЗƏРБАЈЧАНДА ИПƏКЧИЛИЈИНИ ИНКИШАФИ ТАРИХИНДƏН	
1. Азəрбајчанда ипəкчилијин мејдана кəлмəsi вə инкишафи	12
2. XIX əср вə XX əсрин əввəллəриндə ипəкчилијин вəзижјети	33
П Ф Ə С И Л - КЕЧИ МƏ"МУЛАТИ ИСТЕҺСАЛИ	
1. Хаммал вə онун илкин ə"малы	45
2. Чечин истеҺсалы	48
Ш Ф Ə С И Л - КАРХАНА ТОХУЧУЛУГУ	
1. Шəрбаф карханалары	62
2. Ипəк мə"мулатынын нєвлəри	72
3. Хаммал тəдаруку	73
4. Хам ипəјин сечилиб сарымасы (нəггатлыг) ..	82
5. Хам ипəјин биширилмəsi	88
6. Ипəјин товланмасы	92
7. Ипəјин бојанмасы	96
8. Чиллəнин нəзирлəнмəsi	103
9. Мəсəлəнин кəлəфлəнмəsi	108
10. Чиллəнин шүјəнəјə гојулмасы	111
11. Чиллəнин гəлэмəклəрə бөлүнмəsi	112
12. Чиллəнин нирə-шанаја дүзүлмəsi (тəрраһлыг) ..	113
ІУ Ф Ə С И Л - ТОХУМА ТЕХНОЛОЖИЈАСЫ	
1. Шəрбаф дэзкаһларынын тəснифаты	121
2. Јездио дэзкаһы, онун гурулушу вə иш принципі ..	125
3. Чиллəнин дэзкаһа гошулмасы вə низамланмасы ..	133
4. Тохума просеси	138
У Ф Ə С И Л - КƏЛАГАЈИ ИСТЕҺСАЛИ	
1. Кəлагажынын тохунмасы	140
2. Кəлагажынын нахышланмасы	146
3. Əмək һаггынын өдəнилмəsi	158
Н Ə Т И Ч Ə	161
Иллюстрацијалар	171

Ариф Надир оглу Мустафајев
 АЗƏРБАЈЧАНДА ШƏРБАФЛЫГ СƏНƏТИ
 /Тарихи-этнографик тəдгигат/

Ариф Надир оглу Мустафаев
 ШЕЛКОТКАЧЕСТВО В АЗЕРБАЙДЖАНЕ
 /Историко-этнографическое исследование/

Нәшријјат редактору В.ӘЛИЈЕВ
Рәссамы В.УСТИНОВ
ИБ № 2258

Чап нызаланмыш 03.12.91. Форматы 60 x 84 1/16.
Мәтбәә кагызы № 1. Офсет чап усулу. Шәрти чап
вәреги 11,16. Рәнкли шәрти ч/в. 11,16. һес.-
нәшријјат вәреги 10,7. Тиражи 1000. Сифариш 8340
Гијмәти 3 ман.10 гәп.

"Ели" нәшријјаты

370143. Баки-143. М.Әзизбәјов проспекти, 31.
Академија шәһәрчији. Әсас бина.

"Азәрбајҗан" нәшријјатынын мәтбәәси. Баки-146,
Мәтбуат проспекти, 529-чу мәһәллә.

3 м. 10 г.

